Dr. MIRCEA NEGRU

PREISTORIE GENERALĂ ŞI ARHEOLOGIE
I

© Editura Fundației *România de Mâine*, 2004

EDITURA FUNDAȚIEI *ROMÂNIA DE MÂINE*
București, 2004

CUPRINS

INTRODUCERE ÎN ARHEOLOGIA PREISTORICĂ 7
: 1. Introducere în arheologia preistorică 7
: 2. Istoricul teoriilor privind cronologia preistoriei 8
3. Scurt istoric al cercetărilor arheologice preistorice .... io
4. Situri, contexte, tehnici de săpături arheologice .... [\
5. Metode de cercetare în laboratoare 15
{ 6. Valorificarea rezultatelor cercetărilor arheologice .... jg

ANTROPOGENEZA 20
1. Predecesorii. Apariţia omului şi evoluţia sa 20
2. Răspândirea omului 27
3. Evoluţia comportamentului cultural 28

PALEOLITICUL (4.000.000/2.600.000- lO.OOOî.Hr.) 31
1. Geologie istorică , clima, flora şi fauna în paleolitic 31
2. Etapele paleoliticului 35
3. Aşezări şi adăposturi 41
4. Economia 44
5. Viaţa socială 47
6. Viaţa spirituală 49

MEZOLITICUL (10.000 - 5.000 Î.Hr.) 58
1. Clima, flora şi fauna 58
2. Aşezări, mişcări de populaţie 59
3. Economia 61
4. Viaţa socială 64
5 Viaţa spirituală 65

NEOLITICUL (8.000/5.000-3.500/2.000 Î.Hr.) 68
1. Evoluţia generală 68
2. Aşezări 74
3. Economia 77
4. Viaţa socială 85
5. Viaţa spirituală 88
6. Sfârşitul neoliticului. Eneoliticul 93

5

EPOCA BRONZULUI 95
1. Cronologie. Periodizare 95
2. Origini şi arii de difuziune 96
3. Aşezări şi locuinţe 98
4. Economia 102
5. Viaţa socială 110
6. Viaţa spirituală 112

EPOCA FIERULUI (1200/800 î.Hr. - 0) 122
1. Periodizare.Cronologie 123
2. Aşezări 124
3. Economia 127
4. Organizarea socială 129
5 Viaţa spirituală 134
6. Sfârşitul preistoriei 135

ABREVIERI 136

BIBLIOGRAFIE 137

<titlu>

INTRODUCERE ÎN ARHEOLOGIA PREISTORICĂ

Arheologia este o ştiinţă umanistă care combină într-un mod absolut necesar analiza meticuloasă, utilizând cele mai noi metode de cercetare ştiinţifică interdisciplinară, şi imaginaţia în scopul de a reconstitui trecutul sau măcar o parte a lui, pe baza vestigiilor păstrate, descoperite şi investigate. Dacă "Istoria începe la Summer", atunci Preistoria a început în Africa. Iar cunoaşterea ei începe cu arheologia.

1. ETIMOLOGIE

în anul 1833, Tournai a propus ca „Epoca omului" să fie împărţită în „perioada preistorică ce se întinde de la apariţia omului de pământ până la începutul celor mai vechi tradiţii" şi „perioada istorică" ce începea „în urmă cu cel mult 7.000 de ani".

în anul 1851, Daniel Wilson a scris *The Archaeology and Prehistoric Annals of Scotland,* iar în anul 1865 a apărut lucrarea lui John Lubock intitulată sugestiv *Prehistoric Times.* Câteva decenii mai târziu, în anul 1899, T. Wilson scria că „Omul poate fi asumat ca fiind preistoric oricând nu are izvoare scrise despre sine, iar istoria sa este reconstituită în întregime prin inducţie". Potrivit acestei afirmaţii, acceptată cu unele rezerve până în ziua de azi, istoria ar începe pe la 3.000 î.Hr., în urma inventării scrisului în sudul Irakului (deşi cele mai vechi tăbliţe scrise erau doar înregistrări economice şi administrative).

Gordon V. Ghilde definea într-un mod sugestiv preistoria ca „o continuare a istoriei naturale", constatând o analogie între evoluţia organică şi progresul cultural.

Cea mai mare parte a lumii a rămas însă „preistorică" până la începutul erei creştine, America *până* la venirea europenilor în secolul 16 şi Australia chiar până la 1788. In aceste condiţii o soluţie de compromis a fost introducerea termenului de protoistorie-„a doua preistorie" cum susţinea Graham Clark în anul 1954 - pentru populaţiile care au trăit după

ce istoria a început, dar nu au folosit scrierea. Aşa cum arăta Gordon V. Chide, este evidentă relativitatea „epocilor" stabilite arheologic.

Din punctul de vedere al modului de obţinere a subzistenţei constatăm faptul că şi la începutul secolului 21 d.Hr. există populaţii care, sub constrângerea mediului unde trăiesc (pădurile ecuatoriale sau zonele arctice), practică un mod de viaţă asemănător celui din preistorie.

2. ISTORICUL TEORIILOR PRIVIND CRONOLOGIA PREISTORIEI

Preistoria începe în urmă cu aproximativ 4 milioane de ani şi se încheie o dată cu apariţia structurilor statale. Ea cuprinde 99,5% din existenţa umană, dar numai 0,8 - 0,7 % din existenţa planetei.

Primele încercări de periodizare a timpului petrecut de specia umană pe această planetă au avut loc încă din antichitate, în jurul anului 800 î.Hr., Hesiod împărţea trecutul uman în cinci etape: 1) epoca de aur şi de nemurire; 2) epoca de argint; 3) epoca de bronz; 4) epoca eroilor epici; 5) epoca fierului.

în lucrarea *L'Encyclopédie* (1751-1772), Georges-Louis Leclerc considera că vechimea planetei ar fi de numai 75.000 de ani. Jaques Boucher de Crevecoeur de Perthes publica în anul 1846 lucrarea *Antiquités celtiques et antédeluvienes,* în care propunea împărţirea timpului în două perioade: paleolitic şi neolitic, separate de o catastrofa.

în anul 1848, Christian Jurgensen Thomsen - curator al Muzeului Naţional din Copenhaga - a scris *A Guide to Northern Antiquities,* in care a separat obiectele din piatră de cele din bronz şi fier, sugerând împărţirea preistoriei în trei epoci, în funcţie de materia primă folosită: piatră, bronz şi fier.

Britanicii John Evans şi Joseph Prestwich au vizitat în anul 1859 Franţa, unde au văzut şi confirmat vechimea artefactelor descoperite de Jaques Boucher de Crevecoeur de Perthes. Geologul Charles Lyell relua într-un discurs datele cunoscute la acel moment şi anunţa naşterea Preistoriei ca ştiinţă, în faţa British Academy for Advanced Sciences. Lumea ştiinţifică din Franţa şi Anglia a recunoscut, în sfârşit, statutul preistoriei ca ştiinţă.

în anul 1859 apărea, atât de revoluţionara şi în acelaşi timp controversata, *On the Origins of Species* a lui Charles Darwin, care conţinea teoria evoluţionistă, în esenţă se sublinia că toate speciile de plante şi animale au evoluat prin selecţie naturală, fapt ce intra într-un

conflict total cu teoria creaţionistă susţinută de biserică, în locul acesteia, între 1847-1860 Boucher de Perthes a

propus ideea timpului ciclic, catastrofic, prezentată prima dată în lucrarea sa *Antiquités celtiques et antédeluvienes*. El împărțea descoperirile de la Abeville (Franța) în două .industrii: diluvium inferior (unelte de silex şi oase de specii de animale dispărute) şi diluvium superior (topoare lustruite şi specii de animale actuale). Timpul ciclic nu lăsa loc pentru teoria evoluției.

în anul 1863, Edouard Lartet a distins 4 epoci paleolitice: a marelui urs al cavernelor, a mamutului şi rinocerului, a renului şi bizonului, respectiv a taurului. Trei ani mai târziu, E. Lartet şi H. Christy au făcut unele modificări: astfel epoca elefantului şi marelui urs cuprindea culturile Abbeville, Saint Acheuil şi Le Moustier. Epoca renului era împărțită în două perioade: veche şi recentă. Cea veche reprezenta cultura Aurignac, iar cea recentă cuprindea culturile Laugerie Haut (unelte litice foliacée) şi Madeleine (utilaje de os).

între anii 1869 şi 1872, Gabriel de Mortillet a împărțit paleoliticul în patru epoci: Saint-Acheuil, Le Moustier, Solutrée şi Madeleine, iar neoliticul era numit Robenhausien. In anul 1872, el propune o altă periodizare: Chelleen (epoca elefantului), Acheulean (epoca mamutului), Musterien (epoca marelui urs de peşteră), Solutréen (epoca renului şi mamutului) şi Madeleine (epoca renului), în anul 1906, H. Breuil a reintrodus Aurignacian, între Mousterian şi Solutreean.

în anul 1885, Oscar Montellius propunea o cronologie în 6 etape pentru epoca bronzului în Scandinavia: l (1.450-1.250 î.Hr.), 2 (1.250-1.050 Î.Hr.), 3 (1.050-900 î.Hr.), 4 (900-750 î.Hr.), 5 (750-550 î.Hr.), 6 (550-400 Î.Hr.). în *Alterthumer unserer heidnischen Vorzeit* (1905), Paul Reinecke propunea cronologia care îi poartă numele; pentru epoca bronzului, Hallstatt şi La Tene erau introduse perioadele A, B, C şi D. Menționăm că Hallstatt A şi B se situau în realitate în epoca bronzului, iar C şi D corespundeau perioadelor IV-V-VI ale lui Oscar Montellius.

în sfârşit, în *Age du Bronze* (volumul 2, 1910), J. Dechelette prezenta o sinteză a cunoaşterii epocii bronzului în Europa acelui moment, în acelaşi an, în *Manuel d'archéologie préistorique,* el ezita însă între sistemul lui Paul Reinecke pentru Europa centrală (cu perioadele A, B, C, D) şi cel al lui Oscar Montellius în 6 perioade pentru Scandinavia. J. Dechelette împarte epoca bronzului în patru etape: I (2.500-1.900 î.Hr.), U (1.900-1.600 î.Hr.), UI (l .600-1.300 î.Hr.) şi IV (1.300-900 î.Hr.).

In anii '70 ai secolului 19 a apărut şi o teorie antropologică complexă privind evoluția culturală a omului. Britanicul Edward Taylor şi americanul Lewis Henry Morgan, adepți ai teoriei evoluționiste, au publicat cărți în care susțineau că umanitatea a evoluat de la „sălbăticie" (perioada vânătorii primitive), prin „barbarism" (perioada fermelor simple) la „civilizație" (cel mai înalt stadiu al societății).

3. SCURT ISTORIC AL CERCETĂRILOR ARHEOLOGICE PREISTORICE

Primele săpături arheologice ştiințifice se consideră a fi fost făcute de Thomas Jefferson, al treilea preşedinte american, în anul 1784, el a săpat un şanț pe proprietatea sa, unde a descoperit mai multe înmormântări successive.

în primul deceniu al secolului 19, englezul Richard Colt Hoare a săpat sute de tumuli funerari din sudul Marii Britanii, pe care i-a datat însă încă în timpul înregistrat de Biblie.

Jaques Boucher de Crévecoeur de Perthes, în calitate de Preşedinte al *Société d'Emulation d'Abbeville* din anul 1830, a condus în anii următori primele săpături la Abbeville (Franța), în anul 1835, el organiza la Abbeville Musée des Antiquités.

în anul 1856, la Saint Gaudeus, Alfred Fontan a descoperit fragmente de oase umane atribuite ulterior lui *Dryopithecus*. Doi ani mai târziu, într-o campanie de săpături întreprinsă în grota de la Brixham (Marea Britanic) de către Societatea Geologică din Londra, au fost descoperite unelte din silex şi oase de animale dispărute.

La Abeville, în anul 1859, Boucher de Perthes reia săpăturile sale mai vechi din anul 1830. Concluzia sa este că omul conviețuia cu mamutul şi renul, specii dispărute de mult timp din Europa vestică, contrazicând ideea apariției recente a omului. Anul următor, Edouard Lartet a întreprins săpături în grota de la Aurignac, unde a găsit resturi de la 17 schelete umane asociate cu lemn ars, utilaje de silex şi oase de animale.

în anul 1873, Gabriel de Mortillet considera că uneltele din silex descoperite în anul 1867 la Pontlevoy (Franța) aveau ca autor un *anthropithecus,* un intermediar între om şi maimuță. Şase ani mai târziu era descoperită grota cu faimoasele picturi rupestre de la Altamira (Spania).

Intre anii 1870-1880, bancherul german Heinrich Schliemann a descoperit Troia la Hissarlik (Turcia), fiind criticat dur pentru metodele sale de investigare, considerate ca aparținând unui diletant, facându-se abstracție că ele erau curent folosite în acea perioadă.

Generalul Augustus Lane Fox Pitt-Rivers (1827-1900), militar de carieră, metodic şi precis, perfect organizat, a întreprins săpături arheologice

în sudul Angliei. Planurile şi secțiunile descrise depăşesc prin precizie enorm de multe cercetări arheologice ulterioare, chiar şi din ziua de azi, mergându-se până la indicarea poziției obiectelor descoperite.

Alfred Mandsay (1850-1931) a pus bazele științifice ale arheologiei civilizației Maya, iar Gordon Uhle (1856-1944) a stabilit cronologia civilizației precolumbiene în Peru prin săpăturile întreprinse în anul 1890 la Pachacamac.

Arthur Evans (1851-1941) a fost descoperitorul civilizației minoice. în anul 1921 el a scris *The Palace of Minos.*

Gordon V. Ghilde (1892-1957), australian stabilit în Anglia, a scris printre altele, *The Dawn of European Civilization* (1925) şi *The Danube Prehistory* (1929), cărți de referință pentru studenții şi specialiştii în preistorie din întreaga lume. Antropologul american Julian Steward (1902-1972) a studiat căile de adaptare la mediu şi a impus domeniul „ecologiei culturale". In anul 1952, în *Prehistoric Europe: the Economic Basis,* britanicul Graham Ciark a oferit o imagine de ansamblu asupra adaptării umane la mediul european de-a lungul timpului.

Invenția datării cu C 14, făcută publică de chimistul american Willard F. Libby (1908-1980) în anul 1949, permitea datarea unor obiecte şi contexte arheologice fără comparații sau izvoare scrise. Volumul *Science in Archaeology,* editat de Don Brotwell şi Eric Higgs în anul 1963, reprezintă o imagine completă a progreselor rapide în arheologia primei jumătăți a secolului 20.

David Clarke (1937-1976), în *Analytical Archaeology* (1968), a arătat utilitatea extraordinară a tehnicii sofisticate, respectiv a calculatorului, în imagini şi conexiuni geografice. In *Models in Archaeology* (1972) el arăta că noile metode puteau fi aplicate şi la săpături arheologice vechi, insistând asupra faptului că studiile ecologice şi geografice la nivel de sit sau regional ofereau o nouă perspectivă arheologiei.

In anul 1968, Lewis Binford a scris *New Perspective in Archaeology* care a condus la mişcarea numită New Archaeology ce susținea că arheologia trebuie să fie mai explicită, mai aproape de nespecialişti.

4. SITLJRI, CONTEXTE, TEHNICI DE SĂPĂTURI ARHEOLOGICE

Siturile arheologice sunt locurile unde vestigiile arheologice se află în general în subsol, dar pot apărea şi la suprafață, în urma unor eroziuni sau alunecări de teren. Aceste locuri cu vestigii arheologice

11

pot fi aşezări, cimitire, mine, situri ceremoniale, centre comerciale şi meşteşugăreşti etc. Aşezările sunt locurile unde oamenii au locuit, unde şi-au desfăşurat activitățile zilnice. Ele puteau fi deschise sau fortificate, în zonele din Asia de sud-vest şi Balcani, unde se foloseau piatra sau lutul pentru construirea de locuințe, locuirea permanentă de-a lungul deceniilor şi chiar mai multor generații conduceau la formarea unor movile, ce se ridicau cu mai mulți metri deasupra nivelului inițial de călcare formând aşa-zisele tell-uri. Spre deosebire de aceste regiuni, în Europa nordică şi în alte zone forestiere ale lumii, lemnul folosit la construcții se dezintegra în timp fără a lăsa în urma sa acumulări importante.

Peşterile au fost şi ele locuite milioane de ani, din paleoliticul inferior până în epoca bronzului. In general, omul a locuit la intrarea în peşteră, interiorul fiind utilizat uneori doar în scopuri ceremoniale (Mamoth Cave, Statele Unite), în general, animalele preferau partea interioară a peşterilor pentru devorarea pradei în siguranță sau pentru hibernare.

Centrele comerciale sunt aşezările plasate pe traseele comerțului cu obsidiană şi sare, unde o bună parte din cele necesare subzistenței erau asigurate din activitățile de schimb. Minele sunt locuri din care se extrageau sarea sau minereurile de cupru, aur, fier etc. Situri ceremoniale sunt locurile unde există dovezi arheologice ale practicării unor ritualuri, aşa cum este cazul la Stonehenge (Marea Britanic) sau într-o serie de grote în paleoliticul din Franța şi Spania.

Cimitirele sunt grupuri mai mari sau mai mici de morminte de incinerație şi înhumație, individuale sau colective, simple, cu tumuli sau monumente megalitice.

Cum identificăm un sit arheologic?

Pentru descoperirea de noi situri arheologice se pot folosi tehnici diverse, de la cercetări de suprafață, la fotografii aeriene şi prospecțiuni magnetice. A. Laming-Emperaire arăta în *L'archéologie préhistorique* (1963) că aproximativ 25% din situri sunt descoperite prin şansă sau accident, peste 70% prin cercetări de suprafață şi doar 2-3% prin metode ştiințifice (fotografii aeriene, investigații electro-magnetice etc.).

Unele indicii cum ar fi locația sursei de apă, vegetația abundentă sau nu, modul nenatural al colinelor sau simplele pete de pământ de culoare diferită (de obicei negricioasă) ar putea indica existența unui sit. Dacă se găsesc pe lângă aceste indicii fragmente de pietre intenționat cioplite de mâna omului, fragmente ceramice şi alte artefacte, arunci avem indicii

12

serioase privind existența unui sit arheologic. Vestigiile arheologice apar deseori accidental şi în eroziunile malurilor lacurilor (ca la Olduvai Gorge, Tanzania) şi râurilor sau fortuit ca urmare a intervențiilor omului în scop edilitar ori economic.

Fotografiile aeriene pot indica existența unor situri dacă sunt luate în condiții optime (vegetație minimă,

unghi favorabil) şi pot avea un rol important cu privire la delimitarea şi configuraţia siturilor. In Irak şi Iran, unde vegetaţia nu pune probleme, au putut fi fotografiate sute de situri în condiţii optime.

Metodele de investigare magnetică pot oferi informaţii privind delimitarea structurilor în interiorul aşezărilor. Magnetometrul detectează obiecte din metal, structuri de case (cuptoare, vetre, ziduri), gropi şi şanţuri, fundaţii, drumuri, morminte etc. Ele dau erori atunci când obiecte de metal moderne şi conducte se află în aria cercetată.

Metoda rezistenţei electrice se bazează pe măsurarea rezistenţei electrice a pământului, putând detecta zidurile care au o rezistenţă mai ridicată decât restul solului. Ea a fost aplicată prima dată în arheologie, în anul 1946, în cursul cercetărilor din situl de la Dorchester (Marea Britanic).

Săpătura arheologică

Culegerea de informaţii ştiinţifice şi colectarea de artefacte se face numai prin sondaje şi cercetări arheologice. Săpătura arheologică presupune o organizare aproape militară, a unei tabere de campanie. Se are în vedere depozitarea echipamentelor utilizate, stocarea şi conservarea primară a artefactelor, facilităţi de cazare şi provizii pentru colectivul de cercetare care, pe lângă arheologi, poate cuprinde conservatori, topografi, arheozoologi, ichtiologi, cameramani, fotografi, arhitecţi etc.

Metode de săpătură

Sondajele limitate sunt efectuate pentru a depista grosimea depozitelor şi stratigrafia în diverse puncte ale unui sit. Şanţul (secţiunea) este o convenţie ce permite diferenţierea şi înregistrarea grundurilor (planurilor) şi secvenţelor stratigrafice prin săparea succesivă a unor straturi de pământ cu grosimi între 2 cm şi 15 cm. Arheologii urmăresc, înregistrează grafic, fotografic şi cu observaţii scrise schimbarea culorii pământului şi alte indicii ale prezenţei unor complexe arheologice (concentrări de material arheologic, gropi). Săpătura în suprafeţe orizontale conduce la conturarea complexelor, dar şi la pierderea informaţiilor stratigrafice.

13

în funcţie de obiective, intensitate şi constrângeri de natură antro-pică săpăturile arheologice pot avea un caracter de salvare (în cazul unor descoperiri întâmplător făcute), preventive (pentru eliberarea suprafeţei unui sit arheologic în vederea unei viitoare amenajări moderne) sau sistematice (pe baza unui proiect de cercetare multianual, cu obiective şi rezultate importante pentru istoria unei regiuni).

Contextul arheologic

Contextul este mediul cu care obiectele (artefacte, situri, culturi) sunt găsite sau operează. Contextul are două coordonate principale: spaţiu si timp. Contextul arheologic poate fi o locuinţă, o groapă de cult sau de provizii, un mormânt, un cuptor de redus minereu sau de ars vase de lut, un atelier de prelucare a pietrei, osului, metalului etc. Dar un context poate fi şi stratul sau nivelul arheologic care grupează într-un spaţiu pe verticală şi orizontală artefacte asociate, care au fost produse şi utilizate într-o anumită perioadă de timp.

Gamdul este nivelul pe care se opreşte săpătura arheologică la un moment dat. Uneori este un nivel de locuire, dar de cele mai multe ori este rezultatul unei răzuieli orizontale pentru a se surprinde (prin schimbarea culorii sau densităţii pământului, ori aglomerarea de artefacte) contextele arheologice.

Stratigrafia

Principiul stratificării a fost pentru prima dată formulat de medicul Nicolaus Steno în lucrarea *Prodromus* (1669). Geologul scoţian James Hutton, în *Theory of the Earth* (1785) a stabilit unul dintre principiile de bază ale săpăturii arheologice, observând că procesul de stratificare continuă.

Stratul este secvenţa contemporană de artefacte. Nivelele arheologice constituie demarcări ale rămăşiţelor asociate prin evenimente naturale (geologice), culturale (clădiri etc.) sau arbitrare (tehnici de excavare) şi se diferenţiază prin asocieri diferite de artefacte. în cazul unor situri ce nu au stratificare vizibilă diferenţierile cronologice se pot face numai pe baza asocierii obiectelor.

înregistrarea informaţiilor ştiinţifice

Zidurile, podelele, vetrele, mormintele sunt înregistrate în trei dimensiuni pe hărţi şi planuri de situaţie. La începutul săpăturilor se ia un punct de referinţă (numit punctul 0) faţă de care se iau toate măsurătorile orizontale şi verticale. Primul nivel este cel de la suprafaţă, de obicei. Colectarea şi conservarea artefactelor se face cu ajutorul staff-ului 14

format din conservator, zoolog, paleontolog, palinolog, geolog, mine-ralog, pedolog etc.

5. METODE DE CERCETARE ÎN LABORATOARE

Cercetarea arheologică a fost de la început interdisciplinară. încă din secolul 19 arheologii au înțeles necesitatea colaborării cu geologi și biologi pentru determinarea cronologiei depozitelor cu vestigii indicând existența omului și speciile de animale asociate, în secolul 20, staff-urile cercetărilor pe șantierele arheologice importante cuprind numeroși specialiști din alte științe, fără de care cercetarea arheologică modernă nu mai este posibilă. Succesul reconstituirii trecutului are *bazele* puse în timpul cercetărilor arheologice de teren (Field Archaeology), dar este desăvârșit în laboratoarele specializate ale marilor muzee și universități.

Clasificarea

Artefactele pot fi descrise prin scriere, grafică, fotografie, statistică și analogii etnografice privind funcționalitatea lor. Replicarea experimentală oferă uneori explicații viabile privind tehnologia confecționării lor.

Clasificarea artefactelor se face cu mai multe scopuri: pentru înțelelgerea cronologiei, relației între artefactele dintr-un sit, între situri și între situri și arii geografice. Tipurile de artefacte pot fi funcționale, convenționale și culturale. Cele funcționale înseamnă că arheologii recunosc utilitatea instrumentelor în funcție de exemplele etnografice contemporane. Tipurile convenționale sunt cele mai folosite în arheologie și sunt utile exclusiv pentru cunoașterea științifică prin introducerea de tipologii convenționale, cu ajutorul cărora pot fi mai exact clasificate diversele categorii de artefacte. în sfârșit, pe baza informațiilor acumulate de-a lungul timpului pot fi făcute asocieri ale unor obiecte specifice unei anumite culturi, care pot fi recunoscute ușor de către un specialist cu experiență în cultura respectivă.

Antropologia

Antropologia se ocupă cu studiul complet al evoluției omului din punct de vedere biologic, comportamental și cultural. Biologia omului începe cu măsurarea craniului și oaselor, pe baza lor se pot stabili afinitățile de grup, frecvența grupurilor pe sexe, vârste, variația în înălțime, robustețe și sănătatea lor.

Arheozoologia

Arheozoologia se ocupă cu studiul oaselor animalelor domestice (crescute de om) sau sălbatice (vânate de om). Ca și în cadrul studierii biologiei umane este important de stabilit pentru aceste animale frecvența grupurilor pe specii, sexe, vârste, variația în talie, robustețe și sănătatea lor. Astfel, s-a observat scăderea considerabilă a ponderii animalelor sălbatice în favoarea celor domesticite în dieta omului începând cu neoliticul.

Microscopia și radiografia

Artefactele pot fi studiate cu ajutorul simplelor observații, microscopiei sau radiografiei obiectelor. Razele X au fost descoperite de Wilhelm Rontgen încă din anul 1895. Difracția cu raze X determină rapid și cu acuratețe componentele majore ale obiectelor descoperite în săpăturile arheologice. Metoda este non-distructivă și se bazează pe trecerea razelor X printr-o pulbere mică recoltată din obiect (câteva zeci de miligrame sunt necesare). Prima analiză microscopică cu raze X a fost efectuată în anul 1948. Ea permite fotografierea imaginii mărite. In același scop, recent a început să fie folosită metoda determinării compoziției artefactelor prin activarea cu neutroni în reactoare nucleare.

Palinologia

Palinologia se ocupă cu studierea polenului, agent masculin de reproducere a plantelor cu flori și spori, care este un material rezistent ce oferă informații despre flora diverselor epoci istorice și conduce la o mai bună cunoaștere a mediului în care a evoluat omul, cu contribuții la cadrul crono-climatic al preistoriei.

Paleoetnobotanica

Paleoetnobotanica se referă la studierea boabelor mumificate descoperite în situri arheologice. Astfel, în Egipt au fost descoperite boabe de grâu vechi de 5-6 milenii, iar în Munții Alpi au fost păstrate boabe de struguri vechi de aproape 4 milenii.

Carpologia

Carpologia se ocupă cu studierea resturilor fosile de semințe (grâu, orz, ovăz, fructe etc.) conservate în sedimente arheologice. Ea oferă date despre alimentația vegetală. Primele analize de paleosemințe au avut loc în anul 1866 și au fost făcute de O. Heer pe semințe din palafitele elvețiene.

Analiza *coprolitelor* (excrementelor) oferă informații cu privire la alimentația omului. Importanța studierii acestora a fost relevantă de

descoperirea unor semințe de floarea soarelui în coprolitele de la Sails Cane-Kentucky (Statele Unite al Americii), în anul 1910 de către B. H. Young. De-a lungul timpului au fost identificate semințe de fructe, boabe de grâu, secară etc.

Cronologia

Cronologia este una din obsesiile oricărui arheolog. Conceptul de cronologie include cronologia absolută și

cea relativă. Cronologia relativă plasează specimenul, evenimentul sau depozitul într-o relație cu o secvență cronologic stabilită fără ani cunoscuți (exprimarea se face în faze, subfaze ex. II D , II C), în timp ce cronologia absolută îşi propune să arate o vârstă cât mai exactă a artefactelor şi contextelor arheologice. Stratificarea este esențială pentru interpretarea unor secvențe lungi de evenimente trecute ce afectează clădiri cu ziduri, podele, reparații, replasări, distrugeri şi adăugiri ale diferitelor perioade de ocupare sau simple succesiuni ale construcțiilor din lemn și pământ. Datarea relativă se face cu ajutorul metodei stratigrafice (nivelele inferioare sunt mai timpurii) sau datare încrucişată, prin folosirea de artefacte din situri diferite (fosila index sau orizont).

Metoda radiocarbon

în anul 1947. profesorul W. F. Libby de la Institute of Nuclear Studies - Chicago anunța posibilitatea datării unui eşantion organic prin măsurarea radioactivității remanente cu C 14. în anul 1960 el a primit premiul Nobel pentru chimie, în anii '50 ai secolului 20 au avut loc datări în Franța la grota de la Lascaux (a cărei datare a scăzut de la cea. 40.000 la 13.500±900Î.Hr.).

La a cincea conferință cu privire la datarea cu radiocarbon (The Fifth Radiocarbon Dating Conference), care a avut loc la Cambridge în anul 1962, s-a luat hotărârea ca anul 1950 să fie luat an de referință pentru datarea cu C 14. Dificultatea unei astfel de datări, datorită acumulării anilor care au trecut de la 1950, a determinat pe majoritatea arheologilor sa folosească sistemul tradițional de referință cu î.Hr. sau d.Hr.

In anul 1969 cu C 14 puteau fi făcute încadrări cronologice de până la 60.000-70.000 de ani în urmă. în perioada următoare, limita datării a fost ridicată de la 70.000 de ani la 3 milioane de ani, folosindu-se metode mult mai costisitoare, precum cele cu potasiu-argon şi potasiu 40. Metoda datării cu fuziune nucleară a permis datarea artefactelor şi contextelor arheologice intre 20 de ani şi l miliard de ani.

17

Arheomagnetismul

Arheomagnetismul este o metodă de datare care se bazează pe studiul magnetismului remanent în vestigiile arheologice pe baza constatărilor potrivit cărora câmpul magnetic al pământului (în mod special orientarea nordică a compasului) se schimbă continuu în direcție şi intensitate, iar aceste schimbări au fost înregistrate natural de roci şi sedimente.

Termolum in iscența

Cu ajutorul termomagnetismului sunt datate de la ultima ardere cuptoarele de ars vase sau menajere, în urma încălzirii ceramicii se măsoară lumina emisă (termoluminiscența) şi radioactivitatea particulelor alfa, care combinate dau o eroare cronologică de 3-15 %.

Datarea obsidianei se bazează pe constatarea că suprafața ei absoarbe o peliculă de apa în cantități măsurabile (ex. 53 microni pentru 4.000 de ani la Blossom-California în Statele Unite ale Americii; 1,2-2,0 microni la l .000 de ani vechime în nordul Japoniei).

Dendrocronologia

La 22 iunie 1929, la Showlow-Arizona (Statele Unite ale Americii), astronomul american a făcut prima datare în urma studierii inelelor de copac. El a plecat de la constatarea simplă potrivit căreia inelele se formează ca răspuns la fluctuațiile sezoniere ale climei, în general ele fiind anuale. Cu ajutorul acestora timpul poate fi măsurat.

6. VALORIFICAREA REZULTATELOR CERCETĂRILOR ARHEOLOGICE

Valorificarea rezultatelor cercetărilor arheologice se face pe două paliere: unul ştiințific prin publicații şi congrese de specialitate, altul de popularizare prin expoziții şi publicații pentru publicul larg.

Orice ştiință are un sistem teoretic ce cuprinde modul în care sistemele operează, testate sau nu şi în alte ştiințe. El trebuie să formuleze un set comun de principii care sunt valide pentru un sistem în general. Aceste principii sunt urmărite de arheologi şi colaboratorii lor în reconstituirea vieții materiale şi, pe cât posibil şi a vieții spirituale a comunităților umane din diverse perioade.

Conceptul de cultură arheologică

Din punct de vedere antropologic o cultură este un model de comportament şi gândire specific unei populații care trăieşte în grupuri sociale, învață, creează şi interacționează. Cultura distinge o populație 18
de altele. Arheologic o cultură se defineşte ca o unitate distinctă de manifestări economice şi spirituale evidențiată de caracteristicile esențiale ale contextelor şi artefactelor arheologice.

Numele culturilor arheologice a fost dat, în general, arbitrar după regiune (cultura deşertului), situl unde a fost identificată prima dată (Badarian în Egipt, Hamangia sau Glina în România), anumite industrii de artefacte (cultura ceramicii cu benzi liniare) sau manifestări (cultura câmpurilor de urne).

Studiul aşezărilor include: arhitectura, morfologia, locația, durata utilizării, distribuția şi densitatea populației, în funcție de durată aşezările puteau fi efemere (cu câteva zile de locuire), temporare (locuite câteva săptămâni), sezoniere (locuite câteva luni), semipermanente (locuite câțiva ani) şi permanente (locuite câteva generații).

Intervenția antropică asupra mediului a devenit o preocupare constantă a ultimelor decenii. Un impact serios asupra mediului s-a constatat ca urmare a vânătorii, folosirii focului pentru vânătoare sau defrişare, cultivarea pământului şi creşterea animalelor.

Evoluția tehnologiei este una din cauzele esențiale ale evoluției umane de-a lungul preistoriei. In analiza tehnologiei specialiştii urmăresc progresele realizate începând cu folosirea focului, continuând cu confecționarea uneltelor, hainelor, adăposturilor, mijloacelor de transport, tehnicilor de vânătoare, pescuit, practicarea agriculturii etc.

Reconstituirea manifestărilor religioase rămâne o provocare pentru cei care studiază preistoria, datorită informațiilor limitate care s-au putut păstra în acest sens. In schimb, cele mai spectaculoase descoperiri arheologice pentru publicul larg, evident după cele care conțin obiecte din metale şi pietre prețioase, rămân manifestările artistice. Grota de la Lascaux (Franța) descoperită în anul 1940 avea pictura bine păstrată. Ea a fost deschisă spre vizitare în anul 1948, atingând un maximum de cea. 100.000 vizitatori. Datorită constatărilor alarmante privind impactul distructiv al vizitării asupra picturilor ea a fost închisă publicului din 1963. In condițiile date, specialiştii au propus realizarea unei replici cât se poate de apropiate de original. Astfel a apărut Lascaux II, cu picturi realizate cu aceiaşi pigmenți şi metode similare probabil celor folosite de artiştii paleolitici. Succesul acestei replici deschise spre vizitare publicului în anul 1983, este reprezentat de cei aproximativ 300.000 de vizitatori anual.

19

<titlu> ANTROPOGENEZA

Antropogeneza (în limba greacă *antropos* = om şi *genesis* = naştere) reprezintă o încercare de reconstituire a apariției omului, pe baza scheletelor sau fragmentelor de schelete fosile umane sau hominide descoperite în contexte arheologice sau depozite geologice cu vechimi de la zeci de mii la milioane de ani.

1. PREDECESORII. APARIȚIA OMULUI ŞI EVOLUȚIA SA

Preistoria începe în mod firesc cu apariția omului şi urmăreşte evoluția sa de-a lungul a milioane de ani până la apariția statului ca instrument bine definit de organizare a societății. Pentru a înțelege însă apariția şi evoluția omului de-a lungul preistoriei, trebuie să aruncăm o privire către strămoşii săi, mai exact către presupuşii săi strămoşi, în condițiile în care reconstituirea apariției şi evoluției sale timpurii are încă multe elemente mai puțin cunoscute. Cercetările viitoare vor aduce cu siguranță noi contribuții cu privire la momentele separării diverselor ramuri colaterale, factorii care au determinat apariția sau au influențat decisiv evoluția omului, cauzele eşecului unor ramuri colaterale şi evoluția gândirii umane.

Itinerariul filetic al omului, începând din Ohgocen (35 de milioane de ani în urmă), cuprinde 6 personaje principale: *Aegyptopithecm, Proconsul, Kenyapithecus, Pre-Australopithecus, Australopithecus şi Homo.* Oamenii aparțin ordinului primatelor, un grup ce conține peste 230 de specii de mamifere.

Cimpanzeii, celelalte maimuțele şi oamenii alcătuiesc împreună subordinul Antropoidelor. Din cauza constrângerilor geografice acestea au evoluat separat în Lumea Nouă (marmote, capucini şi maimuța-păianjen) şi Lumea Vechea (cimpanzeii şi celelalte maimuțe). Oamenii şi cimpanzeii formează hominoidele, în timp ce numai oamenii sunt antropoide catarine.

20

Aegyptopithecus

Primele primate catarine au trăit în urmă cu 50-33 milioane de ani. Cele mai multe fosile din această perioadă au fost găsite la Al Fayum (Egipt). *Aegyptophhecus,* cea mai veche primată din familia hominoidă, a trăit în urmă cu 31 de milioane de ani, conform datării prin metoda potasiu-argon. La Omo (Etiopia) a fost găsită recent o fosilă veche chiar de 35,8 milioane de ani. *Aegyptopithecus zeuxis* era încă un patruped arboricol cu o coadă lungă, encefal mic (cea. 27 cm^3), maxilare mari, orbite închise şi un singur os frontal. El trăia în pădurile galerii tropicale cu climat sezonier şi fluctuații de precipitații. *Aegyptopithecus* este probabil strămoşul comun al maimuțelor şi cimpanzeilor din Lumea Veche şi aproximativ strămoşul oamenilor.

Proconsul

Hominoidele au evoluat în Miocen (24-5 milioane ani în urmă). *Proconsul* era un descendent al lui *Aegyptopithecus* care a trăit în Miocenul inferior şi mijlociu în Africa orientală (Kenya şi Uganda). Numele său a fost dat de Arthur T. Hopwood în anul 1933, după numele unui cimpanzeu celebru al grădinii zoologice

din Londra, numit Consul. La Koru, Fort Ternan, Maboko, Korungu şi Kirimou în Kenya, la Moroto şi Napak în Uganda au fost descoperite schelete întregi sau oase de la 274 de indivizi care au trăit în intervalul 23/22 milioane şi 16/14 milioane de ani în urmă. *Proconsul* era un patruped arboricol cu greutatea pe membrele inferioare şi mişcări lente. Era diferit de *Aegyptopithecus* prin capacitatea craniană de 150 cm^3, prognatismul redus şi retragerea deschizăturii nazale. El trăia în pădurile ce flancau vulcanii mari din Africa de Est (Koru, Napak şi Moroto) şi în savanele cu climat foarte umed. Un abil cățărător, avea oase flexibile, piept îngust specific maimuțelor şi o mare mobilitate a şoldului, specifică cimpanzeilor şi oamenilor.

Subfamilia Homininae

Subfamilia *Homininae* a apărut pe la 18 milioane de ani în urmă, tribul *Homini* pe la 14 milioane, subtribul *Hominina* pe la 7 milioane de ani şi *Homo* pe la 6 milioane.

Cimpanzeii

Cimpanzeii îşi au originea în Africa, cu 23-22 de milioane de ani în urmă. Acum 15 milioane de ani, ei au emigrat în Europa şi Asia. Oamenii ca primate au codul ADN în proporție de 98,3% similar cim-panzeilor, de care sunt cei mai apropiați biologic, ceea ce indică un strămoş comun.

După *Proconsul*, alte trei specii de maimuțe au evoluat: *Kenyapithecus* în Africa, *Griphopithecus* în Asia de Vest şi *Diyopithecus*

în Asia şi Europa. Una din cele trei specii este strămoşul oamenilor şi cimpanzeilor moderni.

Kenyapithecus

Kenyapithecus este un hominid din Miocenul mijlociu, care a trăit în urmă cu 14 până la 7-8 milioane de ani. înălțimea sa era puțin peste 1 m. Primul maxilar a fost descoperit în anul 1960 la Fort Ternan (Kenya) de către Louis Leakey. S-a constatat reducerea mărimii dinților din față şi creşterea în dimensiuni a molarilor. Capacitatea craniană a crescut la 300 cm^3

Pre-Australopithecus

Pre-Australopithecus (Australopithecus afarensis) a fost descoperit la Hadar, Middle Awash şi Omo (Etiopia), East Turkana, Lothagam, Lukeino, Tabanin şi Chemeron (Kenya), respectiv Laetolil (Tanzania). Descoperirile de la Lukeino au fost datate acum 6,5 milioane de ani, iar cele de la Omo în urmă cu 2,8 milioane de ani. *Pre-Australopithecus* era un biped permanent de talie mică (sub 1m înălțime) cu o cutie craniană modestă (cea. 400 cm^3). Fața largă cu arcade dezvoltate avea un puternic prognatism alveolar.

Australopithecus

în urmă cu cea. 5 mii de ani, în Africa o specie de cimpanzei a înregistrat evoluții semnificative: canini mici şi bipedalism (abilitatea de a merge pe două picioare). Moştenirile legate de strămoşul maimuță sunt: craniul mic, în comparativ cu fața, cu o capacitate de 390-550 cm^3, înălțimea lor a fost estimată între 1,10-1,50 m, iar greutatea între 27 şi 49 Kg, îi situa mai aproape de cimpanzei. Aveau degete curbate cu o capacitate mai mare de manipulare a obiectelor decât maimuțele. Australopitecinele erau vegetariene, deşi este posibil ca specia gracilă să fi depins şi de proteine animale. De-a lungul Văii Rift au fost găsite fosile de australopiteci în Etiopia, Tanzania, Kenya, Africa de Sud şi Ciad. Cele mai cunoscute descoperiri sunt cele de la Turkana şi Chesowanja (Kenya). Natron şi Oldoway (Tanzania), Taung, Sterkfontein, Makapansgat. Kromdraai şi Swartkrans (Africa de Sud). La Omo (Etiopia) au fost descoperite mandi-bule şi dinți de au stralopiteci cu vechimi cuprinse între 3,5 şi 1,9 milioane de ani. Intre anii 1960-1963, în situl Bed I de la Olduvai Gorge (Tanzania) au fost găsite chiar nivele culturale, cu podele asociate cu fosile hominide, datate prin metoda potasiu-argon între 1,65 şi 1,85 milioane de ani.

în funcție de conformația scheletului australopitecinele pot fi împărțite în două specii, gracile (4,5-3 mil ani în urmă) şi robuste (apărute după 3 milioane ani), în general, specialiştii au identificat însă cel

puțin 4 specii de australopitecine timpurii: una de gen *Ardipithecus* şi trei *Australopithecus (anamensis, afarensis, africanus)*, urmate apoi de speciile târzii *(aethiopicus, boisei şi robustus).*

Australopithecus anamensis

în 1994, britanicul Meave Leakey a găsit numeroase fragmente de oase la Kanapoi în nordul Kenyei, pe care le-a atribuit lui *Australopithecus anamensis,* care ar fi trăit în urmă cu 3,9 mii ani. Acesta avea tibia lata, ce putea susține întreaga greutate pe un singur picior în timpul mersului, în anul 1965, un cercetător de la Harvard University descoperise un os de braț în acelaşi sit, a cărui vechime o apreciase la cea. 4 mii ani.

Australopithecus afarensis

Australopithecus afarensis a trăit în Africa orientală între 3,9-3,0 milioane de ani în urmă. Cea mai veche fosilă a fost găsită de Donald Johansen în anul 1974 la Hadar (Etiopia). Aproape o jumătate de schelet feminin hominid, numit apoi Lucy, a fost descoperit la Laetolil (Tanzania), unde a fost datat în urmă cu 3,5 milioane de ani. Sute de exemplare

au fost ulterior descoperite la Hadar. Ulterior, la Laetolil au fost descoperite oase de *Australopithecus afarensis* datate cu 3.6 milioane de ani în urmă.

Australopithecus africanus

Australopithecus africanus a trăit în Africa de sud cu 3,5-2,5 milioane de ani în urmă. în anul 1924, australianul Raymond Dart a descoperit un copil din această specie la Taung (Africa de Sud), în 1930, paleontologul scoțian Robert Broom a descoperit alte oase la Sterkfontein (Africa de Sud), în acelaşi sit, în 1998 o echipă condusă de paleo-antropologul Ronald Clarke a găsit un schelet aproape întreg. El are creasta craniană globulară, fața şi dinții mai puțin primitivi decât la *Australopithecus afarensis.* Alimentația speciei *Australopithecus africanus* consta în iarbă grasă şi fructe.

Australopithecus aethiopicus

Australopithecus aethiopicus a trăit în Africa după 2,7 milioane de ani în urmă. în anul 1985, în Kenya la West Turkana, paleoantropologul american Alan Walker a descoperit o fosilă veche de 2,5 mii ani. Numit „cap negru" deoarece absorbirea mineralelor îi dăduse această culoare, craniul avea creasta înaltă îndoită înapoi.

Australopithecus boisei

Australopithecus boisei a trăit între 2,3 şi 1,2 milioane de ani în urmă. In 1959, Mary Leakey a descoperit o fosilă aproape întreagă a unui craniu al acestei specii la Olduvai Gorge (Tanzania). Soțul său, paleoantropologul kenian Louis Leakey a numit inițial această specie *Zinjanthropus boisei* (Omul Est African). Acest craniu, datat cu l ,8 milioane de ani în urmă, are o față masivă şi lată, cu molari de patru ori mai puternici decât cei de azi.

Australopithecus robustiis

Australopithecus robusîus a trăit între 1,8 şi 1,2 milioane de ani în Transvaal (Africa de Sud), în 1938, Robert Broom a descoperit în situl de la Kromdraai (Africa de Sud) un maxilar şi un molar de la o specie numită atunci *Paranthropm robustus (Paranthropus* înseamnă „în fața omului").

Genul Homo

Mulți specialişti consideră că în Africa a existat o linie de demarcație între hominizi *(Hominidae}* şi maimuțe *(Panidae),* care a fost Valea Rift occidentală (Etiopia), în această regiune, în Miocenul superior activitatea vulcanică intensă a modificat topografia şi clima. Masele de aer umed din zona Golfului Guineea ajungeau doar până la Valea Rift, de cealaltă parte în Africa orientală instalându-se un climat sezonier de savană şi preerie. Hominizii au evoluat la vest, iar panidele la est de Valea Rift.

In anul 1994, o echipă de arheologi francezi a găsit o serie de fosile de australopiteci în Ciad (Africa Centrală), care sugerează că mediul din Africa de Est nu era complet separat de cel din vest. Descoperirea sugerează ca australopiteci i ar fi trăit într-un peisaj mixt de pădure şi iarbă ce oferea ambele variante de locomoție.

Genul *Homo* a evoluat începând cu cel puțin 2,3-2,5 milioane de ani în urmă. Ei difereau de australopiteci printr-un creier mai mare. Evoluția sa a fost împărțită tradițional în: timpurie, mijlocie şi târzie. Perioada timpurie s-a încheiat pe la 2,0-1,8 milioane de ani în urmă, când a început perioada mijlocie. Tranziția de la perioada mijlocie la cea târzie s-a făcut cu cea. 200.000 de ani în urmă.

Homo habilis

în anul 1960, la Olduvai Gorge (Tanzania), Louis Leakey, John Napier şi Philip Tobias au descoperit un grup de fosile umane cu capacitatea craniană între 590 şi 690 cm^3. EI era biped cu o dantură omnivoră şi un encefal mare. înălțimea sa la Olduvai Gorge era de numai l m. Lui i se atribuiau uneltele din acest sit.

Indivizii aparținând acestei specii trăiau în grupuri mici de până la 25 de persoane, cu aşezări sezoniere pentru vânătoare, lângă ape. Locuiau în adăposturi rotunde cu diametrul mediu de 4 m, cu armătură de crengi, pământ şi utilaj litic abundent. Bărbații se ocupau cu vânătoarea, iar femeile

şi copii cu culesul. Consumau cadavre de animale mari (elefanți, hipopotami), mici şi mijlocii prinse în curse, sau vânate (girafe, cai, maimuțe, crocodil, gazele, antilope), care prezintă în general lovituri de pietre.

Homo habilis a trăit în Africa de sud între 2,0 şi 1,6 milioane de ani în urmă, poate chiar de pe la 2,4 milioane de ani. La Olduvai Gorge (Tanzania) au fost găsite mandibule, dinți, cranii şi oase datate între l ,85 şi 1,65 milioane ani în urmă. Prezența sa a mai fost semnalată la Hadar şi Omo (Etiopia), Kanapoi şi pe malul estic al Lacului Turkana (Kenya).

Homo erectus

Unii specialişti au determinat trei specii: *ergaster* (specia timpurie a lui *Homo erectus* în Africa), *Homo erectus* şi *Homo heidelbergensis* (specia târzie a lui *Homo erectus).*

Homo ergaster a apărut în Africa, înjur de 2 milioane de ani în urmă, cele mai multe fosile fiind datate între 1,8 şi 1,6 milioane de ani. Avea o capacitate craniană de 800 până la 850 cm^3, dinți mici şi oase craniene fine.

în anul 1891, fizicianul olandez Eugène Dubois a descoperit în Indonezia primul schelet de *Homo erectus,* numit atunci *Pithecanthropus erectus* („maimuța-om verticală"). Se consideră că *Homo erectus* ar fi apărut în Africa din *Homo ergaster* şi s-a răspândit în Asia între 1,8 şi 1,5 milioane de ani în urmă. *Homo erectus* a

vea cutia craniană joasă, rotunjită, alungită din faţă spre spate şi cu o capacitate de la 800 până la 1.250 cm^3.

între anii 1920-1930, antropologul german Franz Weidenreich a descoperit rămăşiţele fragmentare a peste 30 de indivizi aparţinând *Homo erectus* în grota de la Zhoukoudian (Chou-k ou-tien-clvti, inclus în oraşul Beijing/Peking, China). Specialiştii au numit aceste fosile *Sinanthropus pekinensis* (Omul de Peking), dar mai târziu au fost identificate ca *Homo erectus,* fiind datate între 500.000 şi 250.000 ani în urmă.

Homo heidelbergensis

Mulţi specialişti cred că omul a migrat în Europa în urmă cu 800.000 de ani, dar acele populaţii nu aparţineau *Homo erectus.* Această specie a fost numită *Homo heidelbergensis,* pornind de la o descoperire de la Heidelberg (Germania), datată cu 500.000 de ani în urmă.

Homo sapiens

In mod tradiţional paleoantropologii plasează cel mai timpuriu *Homo sapiens* pe la 500.000 ani în urmă. Mulţi cred că el a evoluat din *Homo erectus,* alţii includ şi *Homo neanderîhalensis* în linia evolutivă a omului modem.

25

Homo (sapiens) neanderthalensis

Numele său vine de la fosilele găsite în grota Feldhofer de pe valea Neander (-tal înseamnă vale în Germania), dar primele descoperiri fuseseră făcute încă din anul 1829 la Engis (Belgia) şi în 1848 la Forbes Quarry (Gibraltar).

Homo neanderthalensis avea scheletul perfect vertical, capacitatea craniană de cea. l .500 cm^3, craniu voluminos, lung, larg şi gros, mandibula abruptă cu dinţi voluminoşi şi un comportament cultural complex ce cuprindea ritualuri simbolice şi primele înmormântări. Bărbaţii aveau înălţimea de l ,70 m şi 84 kg, iar femeile l ,50 m şi 80 kg. De asemenea, el a produs primele unelte complexe cunoscute incluse în cadrul culturii musteriene.

Neandertalienii erau rari la începutul glaciaţiunii Wiirm în Europa, o descoperire fiind cea de la Régourdou (Franţa). In timpul glaciaţiunii Wtirm ei s-au răspândit în Europa şi Orientul apropiat, dar au dispărut în Wiirm II. în linii generale se consideră că ei au evoluat între 200.000 şi 36.000 de ani în urmă. Una din ultimele descoperiri este cea de la Arcy-sur-Cure (Franţa), datată 30.000 Î.Hr. Majoritatea specialiştilor înclină să creadă că neandertalienii au fost o subspecie a lui *Homo sapiens* care a evoluat paralel cu *Homo sapiens sapiens. Homo neandeihaliensis* a fost lent absorbit în Europa şi Asia centrală. S-au observat însă uneori continuităţi morfologice între neandertalienii târzii din Europa descoperiţi în siturile de la Vindija, La Quina (Spania) şi primii oameni moderni de pe continent de la Mladec şi Brno (Cehia). Hahnôfersand (Germania).

Homo sapiens sapiens

Homo sapiens sapiens a apărut în urmă cu aproximativ 250.000 de ani. Capacitatea sa craniană medie a ajuns la 1.350 cnr. Dintre cele mai importante descoperiri menţionăm pe cele de la Singha (Sudan), Omo (Etiopia), şi Skhûl Cave (Israel). *Homo sapiens* a evoluat la început numai în Africa, apoi s-a răspândit în toată lumea prin Orientul Apropiat. In Europa el a ajuns în jur de 40.000 ani în urmă. în Orientul Apropiat. *Homo sapiens sapiens* a evoluat din *Homo de Galileea* (apăait pe la 150.000 î.Hr.) şi *Proto-Cro-Magnon* (cea. 80.000 î.Hr.). în timpul glaciaţiunii Wurm aceştia s-au răspândit în Europa ca *Homo Cro-Magnon* (prezent la Perigord în Franţa cu 30.000 ani în urmă), în acelaşi timp. neandertalienii europeni au migrat spre est la Saccopastore (Italia) şi s-au aşezat în Orientul Apropiat şi Mijlociu la Shanidar (Irak).

26

2. RĂSPÂNDIREA OMULUI

Din cele 8-10 milioane de ani de evoluţie ale familiei hominidelor, 5-7 milioane de ani au fost doar în Africa orientală, 3 milioane în Africa de Sud şi numai 2 milioane în întreaga Africă şi o parte din sudul Eura-siei. Cu l milion de ani în urmă aproape întreaga planetă era populată.

Există două ipoteze principale cu privire la răspândirea omului: una multiregională, alta cu Africa regiune de origine. Prima susţine că *Homo erectus* plecat din Africa ar fi evoluat simultan în mai multe regiuni ale lumii. Populaţiile ar fi dobândit caractere regionale ca urmare a unei evoluţii autonome de sute de mii de ani.

A doua teorie consideră că o populaţie mică din Africa s-a răspândit în urmă cu 100.000-200.000 de ani în întreaga lume, unde a înlocuit descendenţii lui *Homo erectus.* Testarea celor două teorii cu analize ADN nu susţine în mod clar una dintre ele, dar cele mai multe argumente pledează pentru originea africană. Aceleaşi analize susţin că *Homo neanderthalensis* este o specie diferită de cea a omului modem.

Există şi o a treia ipoteză potrivit căreia populaţiile venite din Africa ar fi înlocuit pe cele din Europa şi Orientul

Apropiat, dar în Asia de est este posibilă o evoluție locală prin combinarea genetică a oamenilor moderni cu cei vechi locali.

La Laetolil (Tanzania) au fost găsite urme de picioare umane vechi de 3,6 milioane de ani. Prima difuziune a speciei *Homo* a avut loc către Asia în perioada cuprinsă între 2 milioane şi 1,5 milioane de ani în urmă, prin Peninsula Arabia. Migrația către Europa s-ar fi produs între 1,5 milioane şi 1 milion de ani în urmă, prin strâmtoarea Bosfor sau prin regiunea Caucaz. Aceste afirmații sunt susținute de descoperirile de la Mojokerto în Java un schelet vechi de 1,81 milioane ani, Longuppo în China (1,8 milioane ani), Dmanisi în Georgia (1,7 milioane ani) şi Ubeidiyan în Israel (1,3-1,4 milioane ani).

Omul modern se forma în Africa, aşa cum indică descoperirile vechi de 250.000-300.000 de ani de la Florisbad (Africa de Sud) şi Laetolil (Tanzania), în urmă cu aproximativ 100.000 de ani a ajuns în Orientul Apropiat, iar în Europa în jur de 35.000 de ani în urmă. Sute de situri din Asia şi Europa indică cum au migrat şi s-au aşezat pe aceste continente în perioada ultimei migrații (100.000-15.000 ani în urmă).

In urmă cu 50.000 şi respectiv 20.000 de ani, două valuri de grupuri de vânători-culegători au migrat din Eurasia spre America. Amerindienii de azi sunt descendenții grupului de Amurieni, cât şi al celui de Mongoloizi.

27

Colonizarea Australiei a început în urmă cu 30.250/32.750 de ani, după cum indică analizele cu C 14 ale descoperirilor de la Lake Mungo.

3. EVOLUȚIA COMPORTAMENTULUI CULTURAL

Antropologic termenul de cultură se referă la toate creațiile şi activitățile umane guvernate prin reguli şi obiceiuri sociale. Cultura cuprinde evoluția vieții sociale, subzistenței, confecționarea şi utilizarea de unelte, adaptarea la mediu, gândirea simbolică exprimată în limbă, artă şi religie, dezvoltarea agriculturii şi progresul civilizației.

Viața socială

în urmă cu 3,2 milioane de ani la Hadar (Etiopia) un grup de câțiva australopiteci a murit împreună, dovadă clară că ei trăiau în grupuri. In cadrul comunităților umane au apărut comportamente sociale care au evoluat de-a lungul timpului. Menționăm aici faptul că părinții prelungeau perioada pentru întreținere a copiilor până ei ajungeau la maturitatea cerebrală capabilă să Ie asigure supraviețuirea. De asemenea, bandele de vânători păstrau o parte din hrana obținută din vânătoare pentru a fi împărțită celorlalți membri ai grupului social.

Subzistența

Modelele de subzistență în preistorie sunt în principal trei: grupuri de vânători, culegători şi grupuri de vânători-culegători. Cele mai vechi oase de animale vânate (zebre, antilope) provin din şiruri vechi de 2,5 milioane de ani. Multe din primele animalele consumate de oameni puteau să fi fost moarte din cauze naturale sau accidente. Un astfel de caz pare a fi fost la Olorgesailie (Kenya), unde *Homo erectm* a tăiat carne de la o carcasă de elefant, fără să existe dovezi privind vânarea sa.

în zona temperată din Eurasia, oamenii completau carnea obținută din vânătoare prin consumarea de plante mai ales iarna. Se consideră că a existat o anumită complementaritate în asigurarea subzistenței: bărbatul se ocupa cu vânătoarea, femeile şi copii cu culesul plantelor şi rădăcinilor.

Uneltele

Primele unelte au apărut cu cea. 2,5 milioane de ani în urmă şi nu diferențiau oamenii de predecesorii lor. Cea mai timpurie unealta era obținută prin spargerea unei pietre pentru obținerea unei muchii. Această tehnică numită „chopping tools" a fost folosită aproape 1 milion de ani. în Acheulean, care a început între 1,7 şi 1,5 milioane de ani în urmă,

28

continuând peste 1,35 milioane ani, principala caracteristică a fost creşterea numărului uneltelor realizate simetric, mai ales a topoarelor de mână. în urmă cu 200.000 de ani a apărut tehnica de preparare a nucleului (Levallois în Europa), iar cu 40.000 de ani în urmă, omul modern a dezvoltat o tehnică a lamelor prismatice. Fiecare lamă avea secțiunea transversală triunghiulară, care asigura o rezistență mare.

Adaptarea la mediu

în urmă cu peste 5 milioane de ani şi până pe la 1,6 milioane fluctuația de temperatură a caracterizat clima la nivel global. Pe la 2,8 milioane de ani a început perioada glaciară, cu faze mai reci când se formau ghețari (glaciațiuni) şi faze mai calde când ghețarii se retrăgeau spre zonele arctice (interglaciațiuni). în timpul

Pliocenului glaciațiunile şi interglaciațiunile aveau fiecare câte aproximativ 40.000 de ani, iar în Pleistocen, începând de pe la 700.000 de ani în urmă, se repetau la cea. 100.000 de ani.

între 5 şi 2 milioane de ani în urmă o mixtură de păduri şi iarbă acoperea cea mai mare parte a Africii. Africa de est a intrat într-o perioadă uscată după 1,7 milioane de ani, iar după l milion de ani în urmă o mare parte a continentului s-a întors la vegetația cu iarbă. Astfel, *Homo ergaster* şi *Homo ereclus* au trăit în peisaj deschis cu iarbă.

Aceste schimbări esențiale ale mediului au determinat şi schimbări anatomice. Astfel, pielea trebuia să reziste la căldura excesivă în Africa sau la frig în Europa şi Asia temperate, iar înălțimea a crescut o dată cu deschiderea peisajului.

Constrângerile mediului au favorizat mărirea capacității craniene, care a crescut considerabil, mai ales începând cu 700.000 de ani în urmă. Dacă primii australopiteci au învățat să trăiască în copaci şi pe sol, pentru a supraviețui trebuind să confecționeze unelte şi să transporte hrana pe distanțe lungi, *Homo erectus* a emigrat în zonele temperate din Eurasia şi trebuia să se adapteze sezoanelor mai reci, să se mute în adăposturi, respectiv în peşteri.

Determinante pentru evoluția omului au fost însă abilitățile sale de a învăța şi transmite experiența din generație în generație. Astfel, oamenii au învățat să folosească şi focul pentru a se încălzi, a pregăti hrana şi a se apăra de animale sălbatice carnivore. Cele mai vechi urme de folosire a focului (vechi de 450.000-300.000 de ani) la Bilzingsleben (Germania) Verteszollos (Ungaria) şi Zhoukoudian (China).

29

Gândirea

Cu ajutorul simbolurilor oamenii comunicau informații despre realitate, dar şi despre lucruri abstracte (idei, sentimente). Ei chiar au început să picteze abstract, ori să cânte emoțiile şi ideile, în plus puteau crede în ființe supranaturale şi concepte de putere abstracte cum ar fi crearea pământului şi universului, vremea sau boala.

Limba a permis comunicarea unor concepte complexe, schimbul de informații şi experiența între generații. Unii savanți consideră că austra-lopitecii aveau unele abilități de a înțelege şi folosi simboluri, dar limbajul ca şi arta şi ritualurile religioase au început numai în urmă cu cea. 100.000 de ani. Nu se ştie dacă *Neanderthalul* era capabil să folosească şi să transmită gânduri complexe, dar cu siguranță el putea vorbi sau oricum încerca să transmită informații verbale.

Homo sapiens sapiens avea abilitatea de a face o gamă largă de unelte specializate din piatră, os şi fildeş, purtau haine şi îşi decorau corpurile cu ornamente de scoici şi oase. Puterea de selectare a semnalelor primite, pe baza memoriei şi experienței au dus la apariția limbaju-lui-un sistem extrasomatic care operează cu noțiuni, semne şi imagini. Spre deosebire de predecesorii săi, *Homo sapiens fossilis* avea capacitatea de a opera cu simboluri. Comunicarea pictată sau gravată a început o dată cu înregistrarea primelor informații despre lumea naturală. Cele mai timpurii creații sunt imagini vizuale picturi de urşi, mamuți, rinoceri lânoşi şi alte animale descoperite pe pereții peşterilor de lângă Avignon (Franța), unde au o vechime de peste 30.000 de ani.

Arta

Cea mai veche manifestare artistică ar fi fost tăcută în urmă cu cea. 250.000 de ani. Pe un obiect descoperit în situl de la Berekhat Ram (Israel) ar fi reprezentată figura unei femei, gravate într-o bucată de roca vulcanică, între 30.000 şi 15.000 au apărut numeroase bijuterii de fildeş, os şi piatră, figurine de animale şi oameni. Cele mai vechi picturi rupestre sunt cele din Franța de la Chauvet (vechi de 30.000 de ani), iar cele mai cunoscute cele de la Lascaux (vechi de peste 18.000 ani).

30

<titlu> PALEOLITICUL (4.000.000/2.600.000 -10.000 î.Hr.)

Preistoria omului începe cu paleoliticul, care etimologic înseamnă „epoca veche a pietrei" (în greaca veche, *palaios* = vechi şi *lithos* = piatră). Paleoliticul este cea mai lungă perioadă din istoria omului, fiind de câteva zeci de ori cât toate

celelalte luate împreună. In acelaşi timp, este şi perioada cea mai puţin cunoscută, lucru explicabil prin numărul mic de descoperiri datorită încă rarităţii omului cât şi distrugerii a numeroase urme ale existenţei umane de către fluctuaţiile climatice dramatice şi timpul îndelungat.

1. GEOLOGIE ISTORICĂ. CLIMA, FLORA ŞI FAUNA ÎN PALEOLITIC

Vârsta planetei noastre este estimată la aproximativ 4,6 miliarde de ani, pe baza datării radiometrice a celor mai vechi meteoriţi căzuţi pe Terra. Cele mai vechi roci ce provin din situri din Australia, Africa de Sud şi Groenlanda au o vechime de numai 4 miliarde de ani. Dacă vârsta estimată a planetei noastre ar fi exprimată într-un an calendaristic, atunci australopitecinele au apărut în ultima zi a anului la ora 20.00, iar *Homo sapiens sapiens cu* numai 5 minute înainte de sfârşitul anului. Comparaţia este sugestivă cu privire la întinderea în timp a istoriei omului.

Din punct de vedere geologic istoria planetei a fost împărţită în două mari diviziuni: Cryptozoic (perioada vieţii ascunse) şi Fanerozoic (perioada vieţii evidente). Cronologia geologică standard cuprinde: Proterozoic, Paleozoic, Mezozoic şi Cenozoic. Proterozoicul a început în urmă cu cel puţin 4,6 miliarde ani, Paleozoicul în urmă cu 360-380 milioane de ani, Mezozoicul acum 160-170 milioane de ani, iar Neozoicul (Cenozoicul) în urmă cu 60-70 milioane de ani şi continuă şi azi. Neozoicul cuprinde trei epoci: Paleogen, Neogen şi Cuaternar. Ultima perioadă cuprinde Pleistocenul şi Holocenul (Postglacialul).

Proterozoicul este cea mai lungă perioadă geologică (4,6 miliarde-380/360 milioane de ani în urmă), în timpul său s-au desfăşurat procesele

31

chimice specifice fazei prebiologice (până la 3,5 miliarde de ani) şi a început faza evoluţiei biologice cu apariţia algelor (înjur de 1,8 miliarde de ani), protozoarelor şi metazoarelor (înainte de 1 miliard de ani).

Scoarţa terestră a suferit schimbări majore de-a lungul timpului. Procesul de separare a Europei de America de Nord a continuat în Neogen când şi Australia s-a separat de Antarctica. Cele două Americi s-au unit în Pliocen. în Neogen şi Cuarternar configuraţia continentelor se apropia de cea actuală, care continuă să se modifice.

în Cuarternar, în condiţii de climă caldă au trăit diverse specii de elefanţi, hipopotami, rinoceri, gazele, feline, iar în condiţii de climă rece fauna cuprindea mamuţi, rinoceri cu blană, reni, marmote, iepuri şi vulpi polare, în perioadele cu climat cald speciile termofile avansau spre nord, iar în cele cu climat rece speciile nordice coborau spre regiunile sudice.

Condiţiile climatice din Pliocen (5,5 - 2 milioane de ani în urmă) au fost mult diferite faţă de cele actuale. Cauzele au fost de natură **internă** (erupţii vulcanice, reorganizări parţiale ale blocurilor crustale urmate de mişcări seismice şi alunecări de teren), **externă** (variaţia radiaţiei solare şi interacţiunea factorilor atmosferici şi hidrosferici cu partea superioară a litosferei provocau furtuni şi precipitaţii abundente) şi **cosmică** (asteroizi. roiuri de meteoriţi). Impactul meteoriţilor pe suprafaţa oceanelor putea provoca o vaporizare masivă şi valuri uriaşe, iar pe sol incendii ale vegetaţiei terestre urmate de răciri şi ploi acide.

în perioada de început a istoriei omului, datorită alternanţei glaciaţiuni-interglaciaţiuni, în Pliocen au avut loc oscilaţii ale nivelului oceanelor cu 100 până la 200 m. în aceeaşi perioadă temperatura medie a lunii februarie era de 12° C *pe* coasta de vest a Americii de Nord.

Perioada apariţiei omului a fost numită de geologi Pleistocen, de arheologi Paleolitic, iar de antropologul american Lewis Henry Morgan „starea de sălbăticie".

Pleistocenul (2 milioane-10.000 î.Hr.) are la origine cuvintele greceşti *pleistos* (cel mai) şi *kainos* (recent). Numele acestei perioade a fost dat de geologul britanic Charles Lyell, care a urmărit evoluţia fosilelor de scoici, la care a aplicat conceptul de timp geologic pentru prima dată în anul 1820.

Primii care au recunoscut cu certitudine urmele lăsate de gheţari în depozitele din Pleistocen au fost geologii Ignaz Venetz-Sitten (Elveţia) şi Jens Esmark (Norvegia). Elveţiano-americanul Louis Agassiz a fost primul care a teoretizat ca fiind epoca glaciaţiunii masive, stabilind începutul Pleistocenului în urmă cu aproximativ 1,8 milioane de ani, pe baza 32

datelor oferite de situl de la Vrica (Italia). Azi, începutul standard al acestei eprioade este pe la 2 milioane de ani în urmă, dar există şi o ipoteză recentă care coboară această datare până la 2,58 milioane de ani.

Pleistocenul a fost împărţit în mod tradiţional în timpuriu (2.000.000-900.000 î.Hr.), mijlociu (2.000.000-900.000 î.Hr.) şi târziu (900.000-600.000 î.Hr.), iar fazele sale au mai fost numite Calabrian, Sicilian, Tyrrhenian şi Versilian. El a avut perioade reci de climă (glaciaţiuni) alternând cu perioade mai calde (interglaciaţiuni). O cantitate imensă de gheaţă acoperea cea mai mare parte a planetei. Temperaturile medii anuale în timpul perioadelor glaciare erau cuprinse între +5°C şi +7°C, mult mai scăzute decât cele actuale, în perioadele interglaciale temperaturile au fost apropiate sau similare celor de azi.

Cu ajutorul eşantioanelor stratigrafice de pe scoarţa terestră sau de pe fundul oceanelor şi mărilor,

geologii au determinat faptul că în ultimele 2 milioane de ani au existat cel puţin 25 de cicluri glaciare. Cele mai importante dintre ele sunt următoarele.

Perioada preglaciară (1.800.000-1.200.000 î.Hr.) a avut un climat cald şi umed; *Homo habilis* trăia numai în Africa de est.

în timpul glaciaţiunii Giinz (1.200.000-700.000 î.Hr.) stepa avansează în detrimentul pădurii; *Homo erectus* a continuat să se răspândească în Europa şi Asia, dar încă nu cunoştea focul.

Interglaciaţiunea Giinz - Mindel (700.000-650.000 î.Hr.) este o perioadă de ameliorare a climei în care omul îşi construieşte primele adăposturi în aer liber.

Glaciaţiunea Mindel (650.000-300.000 î.Hr.) determină retragerea pădurii în faţa tundrei; omul cunoaşte focul, locuieşte în adăposturi şi produce unelte; renul este atestat în Pirineii orientali şi sudul Franţei pe la 450.000.

Interglaciaţiunea Mindel-Riss (300.000-250.000 î.Hr.) este o nouă perioadă de ameliorare climatică.

Glaciaţiunea Riss (250.000-130.000 î.Hr.). în Franţa era un climat de stepă. Europa centrală şi Italia sunt locuite de mamuţi; omul produce lame din silex şi conservă focul.

Interglaciaţiunea Riss-Wiirm (130.000-100.000 î.Hr.). în Franţa climatul s-a ameliorat şi au apărut specii arboricole, în timp ce pinul se retrage. In Europa nordică existau păduri de conifere, iar în cea sudică hipopotami, rinoceri şi elefanţi.

.Glaciaţiunea Wurm I (l00.000-35.000 î.Hr.) a avut drept carac-enstică o climă rece uscată iniţial, apoi rece şi umedă.

33

Pe la 55.000± 1.000 î.Hr., situl de la Lebenstadt (Germania) se afla la periferia nordică a pădurii de tundră, cu temperaturi medii de + 17°C în luna iulie şi o medie anuală între +8,5/+10,5°C. Flora era compusă în special din muşchi, licheni, ierburi arctice sau alpine, iar fauna cuprindea reni, mamuţi, bizoni, cai, rinoceri, vulturi şi altele. In intervalul 50.000-40.000 î.Hr., Sahara meridională a cunoscut o perioadă aridă şi de regres a mamutului. Intre 40.000 şi 33.000 î.Hr. a fost o perioadă umedă cu un maximum de umiditate pe la 38.000 î.Hr.

In Pirineii mediteraneeni, în perioada 40.000-30.000 î.Hr. au avut loc fluctuaţii mari de temperatură şi umiditate. Pe la 40.000 î.Hr., la Abreda era un climat temperat umed, pe la 38.300 î.Hr. a fost arid, iar pe la 34.750 î.Hr. s-a ameliorat. Renul continua să supravieţuiască în Pirineii orientali şi sudul Franţei pe la 35.000 î.Hr., dar şi-a diminuat talia, în Franţa, predominau capra şi ursul la Ermitons (între 90,1 şi 97,3% în nivelul VI), iar la Belvis erau iepurele (30%), calul (l l ,82%) şi cerbul (12,73%).

Pe întreaga durată a glaciaţiunii Wiirm II (35.000-18.000 î.Hr.) a fost o climă rece şi umedă, în această perioadă au apărut *Homo sapiens sapiens,* primele manifestări artistice şi difuziunea înmormântărilor. In Sahara meridională în jur de 33.000 î.Hr. a început o perioadă cu un climat arid pronunţat, iar de pe la 22.000 î.Hr. s-a trecut la o fază hiperaridă, ce a atins un maximum pe la 19.000 î.Hr.

Cu mai puţin de 20.000 de ani în urmă Laurentide Ice Sheet acoperea toată suprafaţa actuală a Canadei de la est de Munţii Rocky, în jurai anului 18.000 î.Hr. a fost atins un maximum de frig în Europa şi Asia. Cea mai mare parte a Europei nordice şi de vest, Groenlanda şi masivele muntoase au fost acoperite de gheaţă. Temperaturile medii în Franţa erau de -20°C în luna ianuarie şi + 17°C în luna iulie. Pe la 18.000 î.Hr. a început dispariţia renului în Pirineii orientali şi sudul Franţei.

în perioada postglaciară (18.000-3.000 î.Hr.) clima, flora şi fauna au fost aproximativ ca şi cele din prezent, iar pe ia mijlocul perioadei omul se transforma din vânător şi culegător în producător de hrană.

în Marea Britanic peisajul a fost arid şi deschis între 13.000 şi 12.000 î.Hr., iar fauna cuprindea antilopa de saiga şi mamutul, între 12.000 şi 11.000 î.Hr. în aceeaşi regiune trăiau elani şi bovidee. iar între 11.000 şi 10.000 î.Hr. reni şi mamuţii.

După 12.000 î.Hr. a avut loc o amelioare climatică cu ploi şi temperaturi ridicate în regiunea indo-pacifică, iar pe la 9.000 î.Hr. s-a instalat climatul actual.

34

2. ETAPELE PALEOLITICULUI

începuturile paleoliticului diferă în lume. în Africa el începe pe la 2,6 milioane, în Asia pe la l ,8 milioane, în Europa acum l milion de ani, iar în America cu numai 30.000 de ani în urmă. Conventional se consideră ca el s-a încheiat pe la 10.000 î.Hr.

în mod clasic, paleoliticul este împărţit în trei perioade: inferior, mijlociu şi superior. Vânătoarea şi pescuitul constituiau baza supravieţuirii, dar după 13000 î.Hr. o climă mai blândă a favorizat activităţile umane

pentru găsirea hranei.

Paleoliticul inferior (cea. 4.000.000/2.600.000 - cea. 130.000 î.Hr.)

„Pebble-tools" (unelte-pietricele)

Cele mai vechi unelte litice sunt simple pietricele ascuțite, pietre de cuarțit sau lavă descoperite în depozitele din Pliocen în Africa de nord-est. Uneltele găsite în Valea Omo (Etiopia), în depozite geologice datate în urmă cu 4 milioane de ani, nu sunt de producție umană certă (ar putea fi simple fenomene naturale la baza creării lor). Primele unelte de piatră apar în urmă cu 3 milioane de ani la Makapansgat (Africa de Sud) şi Omo. Cu siguranță au fost create de om uneltele din piatră şi aşchiile descoperite în anul 1969 de Richard Leakey la East Rudolf (actual Lacul Turkana, Kenya), datate prin metoda cu argon cu 2,6 milioane de ani în urmă.

Unelte de acest fel au fost confecționate, pe o scară redusă, şi în Europa şi Asia de sud-vest. Pentru Europa, proveniența umană certă a fost stabilită în cazul uneltelor de la Saint-Eble (Franța), care au o vechime estimata la 2,2-2,5 milioane de ani. Urmează uneltele cu o vechime de aproximativ 2 milioane de ani descoperite la Cortigo de Don Alphonse (Spania), 1,8-2,0 milioane de ani la Senèze şi Chilhac (Franța), 1,5-2,0 milioane de ani la Blassac (Franța), 1,6-1,8 milioane de ani în România, l milion de ani la Brignoles (Franța) şi Cavignano (Italia) etc.

Primele unelte care pot fi considerate rezultatul unei „industrii" sunt pietre şi pietricele ascuțite în două direcții la unul din capete (numit activ) pentru a forma o muchie pentru tăiat, despicat şi răzuit. Astfel de unelte au fost găsite în depozitele Bed I de la Olduvai Gorge (Tanzania), fiind datate în urmă cu 1,75 milioane de ani cu ajutorul metodei potasiu-argon. Industria a fost numită Oldoway, după numele german al Olduvai.

Mary Leakey a grupat aceste artefacte sub numele de „industria de unelte-pietricele" („pebble-tools"), deşi majoritatea uneltelor de la Olduvai Bed I a fost din pietre de stânci şi nu din pietricele. Pietrele erau

35

uneori ascuțite în formă de poliedre, sferoide, discoide şi bifaciale. Aşchiile simple erau folosite ca vârfuri şi răzuitoare. în acelaşi timp erau confecționate şi utilizate „unelte care confecționau unelte", cum era cazul ciocanelor şi nicovalelor din piatră.

Cultura topoarelor de mână

Tradițiile oldovaiene au fost preluate de ansamble culturale în care uneltele de piatră aveau o formă, în general, ovală şi două fețe (bifaciale) cu marginile sinuoase în zig-zag. Acestea au evoluat către topoarele de mână. primele unelte standard, care au fost folosite însă şi la tăiat şi răzuit.

Specialiştii consideră că topoarele de mână apar în cadrul culturii acheuleene ale cărei începuturi în Africa pot fi estimate ca având o vechime de cea. 500.000 de ani, apoi au fost apoi larg răspândite de om pe teritorii întinse din Europa şi Asia.

Acheuleeanul a început în Europa cu glaciațiunea Mindel în Munții Alpi şi a durat câteva sute de mii de ani, până în timpul glaciațiunii Wtirm. Cele mai multe topoare de mână din Europa au fost confecționate din silex. în general topoarele de tip acheulean au forme ovale sau triunghiulare.

în siturile de la Olorgesilie (Kenya) au fost găsite topoare de mână şi bile de piatră, asociate cu oase sparte de babuin, porc sălbatic şi zebre. Principalele arme de vânătoare au fost probabil lăncile şi sulițele din lemn, gropile-capcane şi bilele rotunde de piatră. Cu ajutorul acestora la Torralba (Spania) şi Torre in Pietra (Italia), unele grupuri au vânat vite sălbatice, cai şi chiar elefanți.

Populațiile acheuleene au trăit în general în mediul forestier dar au preferat marginile lacurilor şi râurilor, în perioada târzie ei au locuit şi în adăposturi de stânci, iar unele grupuri au cunoscut focul. Cele mai vechi dovezi aparțin acheuleanului final de la grota Makapan (Africa de Sud).

în Africa, Asia şi Europa topoarele de mână confecționate grosolan. cu margini în zig-zag, au fost atribuite culturii Abbevillean.

„Chopper-tools" (unelte cioplite)

în peştera de la Zhoukoudian (China), *Sinantropus* (Omul de Pekin) a cioplit o unealtă de piatră prin lovirea cu alta pe o nicovală, în aceeaşi tehnică a confecționat şi unelte din oase de animale. El a utilizat focul, a fost vânător, culegător de fructe şi plante, dar şi canibal. Aşchiile şi pietrele tăiate au predominat în industria din Pleistocen în Asia de sud-est.

Cu/tura uneltelor de aşchii

Cultura aşchiilor caracterizată de producția masivă de cuțite şi răzuitoare pentru piele a fost adoptată de diverse populații pentru a

36

face față schimbărilor de mediu, reprezentând o adaptare la viața în condiții de climă rece în Eurasia sau umedă în Africa.

La început aşchiile au fost confecționate numai ocazional în Africa de Sud, apoi simultan pe toate continentele Lumii Vechi. Descoperirile similare celor de la Zhoukoudian (China) au fost numite în Europa Clac-tonian, după numele silului de

la Clacton-on-Sea (Marea Britanic). Marginile acestor unelte au fost prelucrate pentru a putea fi folosite ca răzui-toare şi cuţite. Unele erau folosite pentru răzuirea lemnului în vederea confecţionării uneltelor şi armelor din lemn, precum lancea descoperită la Clacton-on-Sea.

O importanţă deosebită pentru cunoaşterea acestei culturi a fost descoperirea unui atelier de prelucrare a pietrei la Crayford (Marea Britanic), în anul 1879, arheologul britanic F. C. J. Spuirell a găsit, în situl menţionat, o concentrare de aşchii de silex pe o podea de pe malul râului şi a presupus că ele fuseseră confecţionate în acel loc. Această presupunere a reuşit să o demonstreze prin reconstituirea unui număr de peste 60 de bolovani de silex, din care fuseseră detaşate aşchiile şi lamele. Bolovanii iniţiali aveau dimensiuni între 25 şi 15 cm, iar nucleele rămase între 9,5 şi 6,5 cm.

în unele regiuni din Europa de vest, cultura topoarelor de mână a alternat cu cea a aşchiilor, iar în timpul celei de a treia glaciaţiuni (Riss) s-a impus tehnica levalloisiană. Astfel, la Oronte şi Nahr el Kebir (Israel), în contexte datate cu 200.000 până la 130.000 de ani în urmă, au fost găsite unelte bifaciale ovale, amigdaloide şi cordiforme realizate în noua tehnică. Principalul progres consta în retuşarea parţială sau totală. Aşchiile de tip levalloisian au fost adoptate în Africa, Asia de vest şi o mare parte a Europei. Nu se cunoaşte încă dacă utilizatorii acestei noi tehnici erau descendenţi ai musterienilor sau acheuleenilor.

Paleoliticul mijlociu (130.000-35.000/18.000 î.Hr.)

In Europa centrală şi de est cultura aşchiilor a predominat în paleoliticul inferior, iar clactonianul s-a dezvoltat probabil în cadrul culturii musteriene, care a început cândva în faza timpurie a glaciaţiunii Wtirm şi a continuat până pe la 35.000 î.Hr.

Musterianul reprezintă cultura materială a neandertalului în Asia de vest, Africa de nord şi Europa. Termenul musterian este uneori înlocuit în sens cultural cu Clactonian şi Levalloisian, deoarece el s-a dezvoltat din grupul clactonian cu influenţe acheuleene şi levalloisiene. în situl omonim de la Le Moustier (Franţa) au fost descoperite două nivele separate

37

un strat de cultură ce conţinea topoare de mână şi unelte de aşchii, cunoscute ca musterian de tradiţie acheuleană. Tehnica lavalloisiană a fost folosită în acest sit, în timp ce în cel de la La Quina (Spania) se observă o tradiţie clactoniană. Uneltele musteriene tipice sunt răzuitorul ascuţit pe o parte (uneori în foma literei de D) şi vârful triunghiular cu marginile folosite ca o lamă de cuţit.

Neandertalienii aveau o capacitate craniană de 1450 cnr, corpul robust si o înălţime medie de numai 157 cm. Locuiau în pădurile umede africane, în grotele din toată lumea, inclusiv în zona arctică europeană. Foloseau unelte multifuncţionale, dar şi unelte specializate pentru tranşarea cărnii şi prepararea pieilor de animale. Principala armă de vânătoare folosită era bolas-ul, dar utilizau şi lăncile din lemn.

Ei au vânat în special rinocerul şi mamutul, dar şi alte specii de animale. O staţiune de vânătoare pare să fi fost la La Biache (Franţa). unde au fost descoperiţi dinţi de la cea. 200 de rinoceri şi 200 de bovidee. Unele grupuri migrau sezonier urmărind turmele de reni, mamuţi, cai şi bizoni în pădurea din tundră iarna, şi reveneau în tundra ierboasă vara.

Neandertalienii practicau uneori canibalismul, dar au fost şi primii care îşi îngropau morţii. Astfel, pe podeaua unei grote de la Monte Circeo (Italia) a fost găsit un schelet înconjurat cu un cerc de pietre. La Chapelle aux Saints (Franţa) corpul unui om a fost înmormântat într-un mic adăpost de sub stânci împreună cu unelte şi ofrande, constând în carne de bizon. In nivelul Acheulo-Yabroudian din grota de la Zuttiyeh (Israel) a fost descoperit un schelet datat prin metoda thorium-argon în jur de 149.000 î.Hr., considerat a aparţine speciei neandertalienilor. Schelete şi părţi de schelete de neadertalieni au fost descoperite pe întreg cuprinsul Lumii Vechi: la Teshik-Tash (Uzbekistan), Shanidar (Irak), Tangier (Maroc), Singa (Sudan), Makapansgat (Africa de Sud), Ngandong (Java) etc. între 40.000 şi 35.000 î.Hr., din motive necunoscute, neadertalianul a fost înlocuit de *Homo sapiens sapiens.*

Paleoliticul Superior (35.000/18.000 -10.000 î.Hr.)

Cultura uneltelor de lame

în Europa, industriile paleoliticului superior au înlocuit brusc mus-terianul din paleoliticul mijlociu, aceasta fiind concretizarea unei migraţii masive. Populaţii venite din Asia de sud-vest şi Europa de est au migrat spre vest până la Atlantic, iar spre nord până la limita gheţarilor. Principalele unelte erau făcute din lame înguste produse prin tehnica perforării şi includeau cioplitoare sau burine folosite pentru gravarea şi lucrarea

38

pietrei tari, oaselor, coarnelor şi lemnului. Burinul este o lamă cu părţile ascuţite oblic la un capăt, încât să formeze o margine îngustă ca o daltă.

Aurignacian

Cea mai veche cultură a paleoliticului superior este Aurignacianul timpuriu sau Chatelperonianul. Originea sa este undeva în Asia de sud-vest, de unde s-a răspândit în Europa în faza finală a musterianului. Uneltele caracteristice au fost cuţitul confecţionat dintr-o lamă de silex, dreaptă sau curbă. Purtătorii acestei culturi aveau o gamă largă de arme, unelte specializate şi cunoşteau prelucrarea lemnului şi osului.

Numele culturii derivă de la adăpostul de sub stânci de la Aurignac (sud-vestul Franţei), unde au fost descoperite în anul 1868 rămăşiţele unor schelete. Cultura s-a difuzat rapid între 35.000 şi 30.000 î.Hr. pe întregul continent european. In

perioada 30.000 - 25.000 î.Hr. se menţineau încă tradiţii aurignaciene în Belgia, nordul Franţei şi Marea Britanic. Cele mai târzii urme ale acestei culturi au fost identificate la Kostenki (Rusia), unde au fost datate între 28.000 şi 23.000 de ani în urmă.

Cultura aurignaciană se caracterizează prin folosirea tehnicilor de despicare, fierăstruire şi frecare pentru prelucrarea osului şi cornului. Din oase de animale se confecţionau străpungătoare şi ace, iar din silex răzuitoare de nucleu şi lame retuşate.

între 40.000 şi 35.000 î.Hr., în partea de nord-vest a Europei se dezvolta tehnologia debitajului lamelar, dar se menţineau şi uneltele plate retuşate bifacial. Gratoare carenate au mai fost descoperite la Geissenklo'sterle (Olanda), unde au fost datate înjur de 35.000 î.Hr.

Urme de locuire aparţinând speciei *Homo sapiens sapiens* au fost identificate în grotele de la Isztallosko (Ungaria) datate 44.300±1900 î.Hr., Arbreda şi Bize (Franţa) datate în jur de 38.300±500 î.Hr.. respectiv 33.000 î.Hr. şi la Korpatch (Moldova), unde au fost datate pe la 25.250±300î.Hr.

Cro-Magnon reprezenta specia *Homo sapiens sapiens* care locuia în vestul şi sudul Europei în timpul ultimei glaciaţiuni. El confecţiona unelte de piatră, oase şi fildeş, avea haine şi podoabe şi ornamente de scoici şi os, manifestându-se şi artistic, în peşterile de la Vogelherd şi Hohlenstein (Germania) au fost descoperite statuete de zoomorfe şi antropomorfe datate în jur de 32.000 î.Hr. Reprezentările antropomorfe toarte realiste la început, devin abstracte ulterior. Animalele apar uneori complete.

39

Neandertalienii au convieţuit timp de 5-6 milenii cu *Homo sapiens sapiens,* dar fără schimburi vizibile de tehnologie.

Gravetian

Gravetianul a înlocuit aurignacianul în Europa de vest. Specifice acestei culturi sunt lamele de silex înguste ca nişte cuţite în formă de pană cu partea din spate boantă. Industria prelucrării oaselor este mult mai redusă faţă de cultura precedentă. Cultura gravetiană are trei faze: una timpurie cu unelte foliacée, alta mijlocie cu elemente geometrice şi una târzie cu „vârfuri în formă de craniu" .

Vârfuri foliacée plate au fost descoperite la Predmosti, Mladek şi Plavatisko (Cehia), respectiv la Korpatch şi Bărbuleşti (Moldova), unde au fost datate între 30.000 şi 28.000 î.Hr. în perioada cuprinsă între 25.000 şi 20.000 î.Hr. această cultură se difuzează în întreaga Europă.

Gravetienii din Europa de est (inclusiv Rusia) urmăreau migrarea turmelor de animale spre vest prin coridorul de stepă ierboasă dintre gheţarii nordici şi cei din Munţii Carpaţi şi Alpi.

Purtătorii acestei culturi au decorat obiecte din fildeş (brăţările cu motive geometrice) şi au scobit în piatră, os sau fildeş statuete feminine groteşti numite „Venus" de specialişti. Figurile feminine au bazinul distorsionat şi grade diferite de geometrizare. Dintre reprezentările de animale predominau bovinele. Din aceeaşi perioadă datează cele mai timpurii picturi din peşterile din Spania şi Franţa.

Solutreean

în perioada gravetianului, în Franţa a apărut o nouă cultura numită Solutreean. Creatorii ei excelau în tehnologia presării aşchiilor şi a vârfurilor din silex în formă de frunză.

în Europa centrală cultura a fost numită uneori Pre-Solutrean sau Szeletian. Frizele decorate cu cai şi bizoni gravate în stânca pe pereţii adăpostului de la Le Roc (Franţa) sunt atribuite acestei culturi.

în perioada finală a paleoliticul superior (18.000-10.000) locuirea omului se extinde în zonele mai reci din câmpia nord-europeană, Siberia, insulele Sahalin şi Hokkaido şi Canada. Ultimele milenii ale epocii vechi a pietrei au fost grupate în mai multe perioade: Drias I (până la 13.000 î.Hr.), Boiling (până la 12.000 î.Hr.), Drias II (până la 11.800 î.Hr.), Allerckf (până la 11.000 î.Hr.) şi Drias III (până la 10.000 î.Hr.). Fluctuaţiile climatice, minore faţă de cele din perioadele anterioare, au dus la apariţia unor migrări şi noi culturi mixte predominant gravetiene, dintre care cea mai cunoscută este magdalenianul.

40

Magdalenianul

Numele provine de la situl La Madeleine (Franţa), unde într-o grotă au fost găsite primele artefacte ale culturii numite apoi Magdalenian. Aceasta cultură a fost răspândită în Franţa, în nordul Spaniei, sudul Germaniei şi nordul Elveţiei, iar izolat prezentă în estul Spaniei, sudul Angliei şi estul Europei. Creatorii ei cunoşteau scobitul în coarne şi oase de animale. Din os erau confecţionate vârfuri de lănci, harpoane pentru pescuit, iar din piatră ciocane şi suliţe. Vânătoarea de animale se făcea cu ajutorul lăncilor şi capcanelor.

Manifestările artei rupestre au atins apogeul în grotele de la Altamira şi Lascaux. Subiectele erau aproape în întregime animale, vânate pentru carne (reni, bizoni, mamuţi), sau periculoase pentru om (urşi, lei).

în Europa paleoliticului final au mai fost identificate şi alte grupuri culturale taxonomice: Creswellien (Marea Britanic şi Belgia), Hamburgien (Belgia, Olanda, Danemarca şi Polonia), Broméen (sudul Scandinavici şi Polonia), industria pieselor curbe (la est de Vistula), Ahrensburgien (între Atlantic şi Oder), Mazovien (între Oder şi Nipru).

3. AŞEZĂRI ŞI ADĂPOSTURI

Tipuri de aşezări

Aşezările din paleolitic au diferit foarte mult faţă de cele din perioadele ulterioare. Ele erau efemere, sau cel mult sezoniere. Constrângerile climatice severe din zonele temperate ale Eurasiei au impus locuirea în peşteri, ca singura posibilitate pentru lungi perioade ale paleoliticului.

Grotele

Grotele au fost locuite încă din paleoliticul inferior, cu cea. 2,5 milioane de ani în urmă, ca tabere sezoniere pentru populaţiile de vânători şi culegători, în mod obişnuit, oamenii au locuit în zona de la intrarea în peşteră, unde ardea şi focul. Multe grote se aflau pe văile cursurilor de ape, oferind posibilitatea urmăririi mişcărilor turmelor de animale.

Primele structuri de habitat propriu-zis în Europa au fost cele de la Nolhac şi Soleilhac (Franţa), amenajate cu aproximativ 900.000 de ani în urmă. în aceeaşi perioadă au mai fost locuite grotele de la Vallonet (Franţa), şi Cueva Victoria (Spania), în grotele de la L'Escale şi Cimay (Franţa) au fost identificate urme de utilizare a focului asociate cu resturi de faună cu o vechime de 6-700.000 de ani.

41

O serie de peşteri din China conţin unele dintre cele rnai timpurii dovezi ale folosirii focului, cu cea. 400.000 de ani în urmă. In Orientul apropiat, în grota de la Shanidar (Irak) au fost găsite schelete de *Neanderthal* vechi de 50.000 ani.

Din paleoliticul superior datează picturile şi gravurile executate în peste 200 de peşteri din Franţa si Spania, datate între 25,000 şi 10,000 de ani în urmă.

Adăposturile în aer liber au apărut în arii unde continuau să fie locuite şi grotele. Omul a locuit în aer liber abia de pe la 700.000 ani în urmă. Printre aceste situri se numără cele de la Fourneau-du-Diable (Franţa), Usselo (Olanda), Pogenwisch şi Boneck (Germania), Moravany (Cehia), Gagarino (Rusia). In mileniul 14 î.Hr. au apărut situri pe coline ca Vaucelles, Kanne, Verlaine (Belgia), Hallines (Franţa), Dobritz (Gennania) şi Mesch (Olanda).

Tipuri de adăposturi

Cercetările arheologice au stabilit că oamenii au folosit în paleolitic locuinţe specifice anotimpurilor cald (vară] sau rece (iarnă).

Locuinţele de vară puteau avea între 9 şi 15 m" şi erau prevăzute cu vetre. La Borneck (Germania) a fost descoperită o astfel de locuinţă de vară cu planul oval, diametrul interior de 2,5-3,5 m, suprafaţa utilitară totală având un diametru de 5,5 m. Focul se făcea la intrare, iar uneltele se confecţionau în aria exterioară.

Locuinţele de iarnă aveau de obicei formă rotundă şi diamètre de 4-5 m^2. Podeaua era uneori uşor adâncită într-o parte, cu un mic zid ce pietre în zona respectivă. Găurile verticale în suprafaţa locuită indicau existenţa acoperişului realizat probabil din oase de animale şi crengi. Pieile de animale erau puse probabil în interior, pe podea. La Borneck a fost descoperită o locuinţă de iarnă cu două incinte circulare unite de un coridor acoperit. Cea mai largă încăpere avea diametrul de 4 m. cealaltă mai mică - servea probabil ca o cămară pentru stocarea proviziilor. O altă locuinţă în aer liber a fost descoperită la Pol Iau (Austria) în apropierea malului unui fir de apă, înconjurată de oase, ce proveneau de la aproximativ 100 de mamuţi.

în jur de 13.750 î.Hr. a fost datată o cabană din aşezarea de la Ein Guev (Israel), de pe malul estic al râului Tibériade. Podeaua săpată în sol până la adâncimea de 0,40 m era parţial acoperită cu pietre şi galete.

42

Mişcări de populaţii

Prima migraţie a unor comunităţi umane a avut loc între 2 milioane şi 1,5 milioane de ani în urmă. Ea s-a desfăşurat la început din Africa către Asia, prin Peninsula Arabia. Popularea Europei cu primii oameni a avut loc în intervalul curprins între 1,5 milioane şi l milion de ani în urmă, prin strâmtoarea Bosfor sau prin regiunea Caucaz.

A doua mare migraţie a început în paleoliticul mijlociu, pe la 100.000 î.Hr. şi a continuat în cel superior, în urma acestei migraţii *Homo sapiens sapiens* din Africa a ajuns în Orientul Apropiat, Europa şi Asia. Ulterior, două valuri de vânători-culegători au migrat din Asia spre America, prin strâmtoarea Bering şi Alaska, în urmă

cu 50.000 şi respectiv 20.000 de ani. în urmă cu peste 30.000 de ani a început şi colonizarea Australiei.

în general, populaţiile paleoliticului superior au fost eurasiatice şi au afectat major culturile indigene ale Africii. Astfel, industriile de tip *Middle Stone Age* din Africa sudică aveau linii esenţiale ale culturii levaloisiene, în timp ce în Congo predomina o derivaţie a culturii Sangoan. în unele părţi din Africa de nord tradiţiile musteriene au fost păstrate de populaţiile Ateriene, care foloseau şi lăncile cu vârfuri foliacée de tip solutrean. Tradiţia uneltelor lamelare a pătruns din Eurasia în Africa contribuind la apariţia culturilor Oranian şi Capsian, caracterizate prin mici lame adeseori geometrice, utilizate pentru a compune unelte şi arme.

In Magdalenian, în Polonia sudică a fost o migraţie sezonieră a grupurilor gravetiene orientale care veneau din bazinul Vistulei superioare pentru a se aproviziona cu materii prime.

In perioada 20.000-17.000 î.Hr., după retragerea gheţarilor, câmpia nord-europeană redevine locuibilă. Primele mişcări de populaţie au avut loc în Drias I de la vest la est. în platourile din sudul Germaniei, Moraviei şi Poloniei sudice pătrund grupuri de magdalenieni din sud-estul Franţei.

în Boiling (13.300-12.300 î.Hr.) au avut loc două mari mişcări de colonizare. Populaţii magdaleniene târzii din bazinul Parisului (Pincevent) au ajuns în Belgia la Chaleux şi Germania la Gônnersdorf. Populaţiile creswello-hamburgiene, originare din câmpia nord-europeană, au ocupat toată regiunea nordică.

Sudul Spaniei a fost ocupat în paleoliticul târziu de populaţii venite din Africa, care au lăsat picturi pe stâncă ce înfăţişează fiinţe umane, figurate frecvent ca animale, dar subiectul comun era vânătoarea. Femeile Şi bărbaţii erau prezentaţi participând în grupuri uneori la ceremonii.

43

4. ECONOMIA

Principala preocupare a omului în paleolitic era obţinerea hranei necesare supravieţuirii, într-un mediu în general nefavorabil, dacă nu chiar ostil. Desprins din rândul animalelor, omul era încă dependent de resursele oferite de mediu, fie că era vorba de floră fie de faună. Milioane de ani el nu a făcut decât să prade ecosistemul, din care făceau parte aceste resurse. De aceea şi economia s-a numit de pradă, înainte de a învăţa să vîneze, şi apoi ori de câte ori se ivea ocazia, omul consuma carcasele unor animale moarte din cauze naturale sau în urma unor accidente, înaintea sau în lipsa acestora, se hrănea şi cu fructe, rădăcini şi frunze. Constrânşi de faptul că resursele erau limitate sau depinzând de schimbările climatice drastice din acea perioadă, oamenii erau obligaţi să migreze pentru a găsi noi surse de hrană.

Focul

Focul a apărut probabil în Africa orientală, unde a fost descoperit întâmplător de *Homo erectus* în urmă cu aproximativ l ,5 milioane de ani. Intr-un nivel datat destul de imprecis între 1,42 milioane de ani şi 700.000 de ani la Chesowanja (Kenya), pe o suprafaţă de cea. 5 m^2 au fost găsite bucăţi de argilă, resturi de faună şi piatră cu magnetism dezvoltat, care ar putea indica o posibilă ardere.

La Azikh (Azerbaidjan) în acheuleanul timpuriu a fost făcut un mic foc într-o peşteră, în timp ce în urmă cu cea. 500.000 de ani în grota de la Zhoukoudian (China) a avut loc o combustie probabil spontană, în acelaşi sit focul era utilizat intenţionat abia în urmă cu cea. 300.000 de ani. în Europa cele mai vechi urme de utilizare a focului au fost datate cu 400.000 de ani în urmă la Isernia-La Fileta (Italia) şi Le Vallonet (Franţa). în urmă cu 380.000 de ani focul a fost folosit la Achenheim şi Terra Amata (Franţa), iar cu 370.000 de ani în urmă la Vetesszôlôs (Ungaria). Menţionăm că la Terra Amata a fost amenajată pentai foc o groapă specială cu diametrul de 1,0 m.

Studiile etnografice au constatat că focul se poate obţine prin trei procedee primitive: lovirea a două bucăţi de piatră sau hematit. frecarea a două bucăţi de lemn sau prin căldura realizată prin compensarea aerului într-un tub de bambus. In Europa ultimei perioade glaciare a fost folosit primul dintre aceste procedee.

Tehnica de prelucrare a uneltelor

Tehnologia prelucrării pietrei pare să fi evoluat lent pe parcursul paleoliticului, în realitate progresele au fost semnificative. Astfel, dacă

44

în urmă cu 2 milioane de ani dintr-un kilogram de silex se obţineau 10 cm de produse finite, în urmă cu 500.000 de ani se obţineau 40 cm. 2 m în urmă cu 50.000 de ani şi 20 m în urmă cu 20.000 de ani.

în timpul musterianului final (36.000-33.000 î.Hr.), în Pirineii mediteraneeni, uneltele retuşate reprezentau 40-44% în grota de la Ermitons (Franţa), respectiv 41,4% în cea de la Belvis (Franţa). Materialul utilizat era silex, cuarţit şi cuarţ.

Au existat unele deosebiri regionale în felul de a produce unelte. Astfel, unele unelte erau produse din

aşchii (tehnica lamelară) specifice Europei şi Asiei sudice, în timp ce alte unelte erau obţinute din nuclee. Tehnica cioplirii bifaciale a fost răspândită în India de sud, Siria. Palestina, Africa, Spania, Franţa şi Anglia, în perioada glaciaţiunilor producătorii de unelte lamelare se răspândesc până în Africa, iar tehnica bifacială s-a retras spre sud.

Neanderthalul (numit şi *Homo primigenius)* a folosit în paleoliticul mijlociu o tehnică asemănătoare celei lamelare, iar specia Cro-Magnon avea unelte variate, adaptate unor scopuri precise.

Lemnul

în şirurile datate în paleolitic, lemnul s-a păstrat doar în situaţii excepţionale în unele mlaştini. Astfel, la Clacton-on-Sea (Marea Britanic) a fost găsit capătul unei lănci de lemn, iar la Lehringen (Germania) un vârf de lance a fost găsit împreună cu scheletul unui elefant. Ambele descoperiri au fost datate în paleoliticul timpuriu, într-un context din paleoliticul superior, la Kalambo Falls (Tanzania) au fost găsite beţe scobite şi ciomage datate cu aproximativ 57.000 de ani în urmă.

Osul, cornul şi fildeşul

încă din paleoliticul inferior omul a folosit oasele, coarnele şi fildeşul pentru a confecţiona despicătoare, fierăstraie prin frecare pe o piatră abrazivă. La Zhoukoudian (China) rămăşiţele unui schelet uman au fost găsite în asociere cu oase sparte, folosite ca unelte. *Homo sapiens sapiens* folosea curent coarne de ren şi fildeş de mamut ca unelte şi obiecte gravate.

Tipuri de ocupaţii

Vânătoarea

Cea mai mare parte a existenţei sale omul a depins de vânătoare, care a influenţat considerabil evoluţia omului. Acesta trebuia să cunoască foarte bine mediul, anatomia animalului (pentru a provoca o moarte rapidă), să acumuleze experienţă şi să îşi dezvolte abilităţile de vânător.

45

Datorită armamentului rudimentar, în vânătoarea animalelor mari (reni, mamuţi) era necesară colaborarea mai multor indivizi, care foloseau chiar o anumită strategie. Oamenii au format bande de vânătoare cu oarecare stabilitate, care vânau o gamă variată de animale. Au existat însă şi grupuri specializate pentru vânătoarea unor anumite specii precum renul (în vestul Europei), mamutul (în Europa centrală), renul şi calul (în Rusia centrală) şi bizonul (în sudul Ucrainei).

Aria de locuire a unui ierbivor era de aproximativ 50 km^2, iar a unui carnivor de cea. 1400 km". Locaţia aşezării era deseori schimbată, în funcţie de resursele de animale, respectiv de sezonul de migrare a speciilor vânate. In regiunile unde existau permanent specii de animale, aşezările deveneau semipermanente (de exemplu în cazul vânătorilor de mamuţi din Europa centrală). Vânătorii magdalenieni, hamburgieni şi ahrensburgieni din regiunea de tundră a Europei centrale ajungeau după reni până în Elveţia, aşa cum demonstrează descoperirile din grotele de la Kesslerloch şi Schweizersbild.

Cele mai vechi urme ale practicării vânătorii provin de la Boxgrove (Marea Britanic) vechi de 500.000 de ani şi Schôningen (Germania) vechi de 400.000 de ani. In prima staţiune animalele au fost vânate cu gropi-capcană, în a doua au fost găsite lănci de lemn cu capete ascuţite, în afară de metodele amintite, în urmă cu 300.000 de vânătoarea se practica cu arme din piatră, apoi şi cu arcul cu săgeţi inventat în urmă cu aproximativ 30.000 de ani. La vânătoare erau preferate animalele tinere sau puii.

Importanţa proteinelor animale pentru subzistenţa comunităţilor umane din paleolitic a fost demonstrată de un studiu efectuat în aşezarea de la Pincevent (Franţa). Acesta indica consumul zilnic a cea. 850 grame de carne pentru fiecare persoană a acestei comunităţi.

Culesul şi pescuitul

La începuturile paleoliticului omul se hrănea mai ales cu rădăcini, plante şi fructe pe care le culegea din mediul unde trăia. Treptat dieta sa s-a diversificat, pe măsură ce descoperea noi resurse de hrană, în urmă cu aproximativ 100.000 de ani grupurile umane culegeau şi consumau scoici de ocean sau de coastă oceanică.

în Orientul Apropiat şi Europa, australopitecul şi neandertalul erau consumatori de peşte. Prinderea peştelui este atestat pentai Vi!lafranchian în Africa, iar pentru Musterian în Europa, la Lebenstadt (Germania). In arta rupestră din sudul Franţei şi nordul Spaniei apare reprezentat şi peştele (ex. Girmaldi). Oase de peşte au fost găsite, de asemenea, la Makhadma 4 şi Wadi Kubbaniya (Egipt). 46

Peştele era uşor de prins în lacuri şi râuri în timpul sezoanelor cu apa puţin adâncă. Tehnicile de prindere erau: cu mâna lângă mal, cu cârligul, cu plasa din fibre vegetale sau cu harponul.

5. VIAŢA SOCIALĂ

Observaţii demografice

Populaţia cea mai numeroasă înregistrată în paleolitic nu depăşea 2 milioane de locuitori pentru întreaga planetă, între 70.000/60.000 şi 8.000 Î.Hr. populaţia a crescut de cel puţin 5 ori, pe baza estimărilor din Africa. Pe la 55.000± 1.000 î.Hr., comunitatea de la Lebenstadt (Germania) avea între 40 şi 50 de locuitori, care locuiau de câteva sezoane.

Un studiu demografic arată că în paleoliticul superior numai 2,3 % din populaţie atingea între 51 şi 60 de ani, 31,4%

între 31 şi 40 de ani şi 36% între 21 şi 30 de ani. Bolile dentare au apărut încă de la australo-piteci, iar neandertalienii sufereau de periodontite şi abcese. Inflamarea oaselor a fost constată la un schelet de neandertalian de la Chapelle-aux-Saints (Franţa), în timp ce în grotele La Quina şi Ferrassie (Franţa) au fost descoperite două mandibule care prezintă deformări.

Structuri sociale

Arheologia - şi nici o altă ştiinţă de altfel - nu are cum să ne descrie relaţiile din interiorul comunităţilor preistorice. Pe baza anumitor descoperiri arheologice se pot face unele deducţii. Sistemul teoretic sociologic, modelele antropologice şi cele etnografice sunt folosite însă în mod curent pentru a arunca ipotetice lumini acolo unde cunoaşterea actuală are limite. Nici o clipă nu trebuie să uităm însă faptul că se construiesc doar modele ipotetice, care pot suferi schimbări în viitor şi care nu au o valabilitate generală pentru toate comunităţile unei epoci.

Structurile sociale au apărut în urma convieţuirii în cadrul comunităţilor umane, a relaţiilor interumane, transformate în norme de comportamente culturale şi sociale. Ele depindeau de mediul natural, climă, presiunea demografică, nivelul tehnologiei, tipul de subzistenţă, factori biologici şi sociali.

în paleolitic economia de pradă, în care subzistenţa era asigurată prin vânătoare şi cules, depindea decisiv de mediul natural şi climă. Resursele de subzistenţă (animale, plante) erau asigurate într-o măsură cvasitotală de mediul natural, iar climatul influenţa direct comunităţile umane prin mărirea sau micşorarea resurselor oferite de mediu. Pe

47

măsură ce tehnologia de confecţionare a armelor şi uneltelor din piatră, lemn, os şi corn au evoluat, a crescut şi eficienţa vânătorii. Creşterea resurselor de hrană a permis un spor demografic ce a condus la popularea întregii planete.

Opoziţia şi complementaritatea sexelor a impus stabilitatea de durată a cuplului datorită perioadei lungi a sarcinii şi copilăriei, ce necesitau protejarea femeii şi copilului. Astfel au apărut familiile mici nucleare, care au stat la baza organizării comunitare încă de la începuturile istoriei omului.

în paleolitic familia a fost nucleul în jurul căreia s-au organizat bandele de vânătoare şi comunităţile umane. Una din primele dovezi ale importanţei familiei în cadrul comunităţii este cazul de la Ferrassie (Franţa), unde membrii unei familii (bărbat, femeie şi 4 copii) au fost depuşi în acelaşi mormânt. Socializarea relaţiilor fizice interumane şi transformarea lor în relaţii culturale s-a realizat în momentul în care au fost impuse indivizilor norme de comportament şi sancţiuni validate şi aplicate de comunitate. Condiţionările naturale au dus uneori la coeziunea grupurilor umane, alteori la fragmentarea lor, atunci când hrana nu era suficientă.

în paleoliticul superior *Homo neanderthalensis* a transformat relaţiile biologice în plan cultural. Către sfârşitul paleoliticului comunitatea trecea printr-un proces de diferenţiere ca urmare a diversificării ocupaţiilor, calităţilor individuale ale unor membri. Astfel, apar personaje cu funcţii similare celor ale unor conducători spirituali ai comunităţilor, un fel de şamani ai comunităţilor primitive studiate azi de etnologi.

Deşi este dificil de cunoscut cu certitudine care era principiul de afiliaţie din paleolitic, există o serie de ipoteze în acest sens. în schema realizată de antropologul Henry Lewis Morgan, descendenţa se făcea pe linie paternă în cadrul comunităţilor de vânători şi culegători, respectiv pe linie maternă în cadrul celor de agricultori. Unii specialişti considera totuşi că au existat suficiente dovezi ale statutului privilegiat al femeii în comunităţile din paleoliticul superior. Argumente ar fi figurinele predominant feminine şi mormintele de femei cu podoabe şi ocru roşu.

Schema de evoluţie a organizării comunităţilor umane acceptată pentru preistorie începe cu **banda,** continuă cu **ginta** şi se încheie cu **tribul. Banda** sau ceata era un organism comunitar instabil, afilierea familiilor nucleare fiind realizată prin intermediul bărbaţilor. **Ginta** avea aceeaşi criteriu de afiliere, dar era mai stabilă, iar **tribul** avea deja un teritoriu delimitat şi apărat, cutume şi manifestări rituale comune.

48

Comunităţile paleolitice au avut iniţial un caracter egalitar. Studiile comparative asupra indienilor şi eschimoşilor arată cum funcţionează o comunitate egalitară. Astfel, existau drepturi de scurtă durată, accesul la arme şi unelte era comun, nu exista o autoritate constantă, iar hrana este împărţită de întreaga comunitate.

6. VIAŢA SPIRITUALA

Religia

Cercetările de până acum au identificat manifestări religioase certe începând cu paleoliticul mijlociu. Specialiştii consideră că manifestările de tip canibal din paleoliticul inferior par să fi avut un caracter strict alimentar. Apariţia şi generalizarea mormintelor umane, evoluţia în timp a ritualurilor funerare (prin depuneri de ocru roşu, ofrande, podoabe din os, fildeş, piatră sau scoică etc.) conturează o dezvoltare evidentă a credinţelor religioase în paleoliticul mijlociu şi cel superior.

Sanctuare

intrarea în peşteri. Interiorul era folosit de animalele carnivore pentru hibernare sau devorare a cărnii, iar în unele cazuri deveneau adevărate sanctuare. Manifestările artistice din adâncurile grotelor de la Lascaux (Franţa) sau Altamira (Spania), dincolo de valoarea artistică deosebită, aveau rolul unor locuri sacre. Acolo se invocau spiritele care puteau asigura succesul la vânătoare de care depindea în mod direct supravieţuirea comunităţii. Şi în acelaşi timp se aducea un

omagiu animalelor care le asigurau subzistenţa. Peşterile pot fi considerate primele sanctuare ale umanităţii. După cum s-a observat, ca o regulă generală, oamenii locuiau în partea de Ia

Primele manifestări rituale

în musterian apar cele mai vechi dovezi explicite ale unui comportament care depăşeşte sfera nevoilor cot idiene. Cele mai cunoscute manifestări sunt colecţia de bulgări de ocru roşu descoperiţi într-o locuinţă de la Terra Amata (Franţa) şi toporaşul de mână, cu o scoicăjncastrată, descoperit la West Tofts (Marea Britanic).

In paleoliticul superior au apărut mitologii şi ritualuri, unele exprimate prin practicile canibalice de la Krapina (Croaţia) şi Combe Grenal (Franţa), ceremoniile funerare de la Shanidar (Irak), dansuri rituale vânătoreşti asociate cu tatuaj sau ungerea ceremonială a corpurilor la Terra Amata, ceremonii religioase colective (în sanctuare rupestre), ceremonii de integrare în grup la Tuc d Audoubert (Franţa).

49

Pe de altă parte, în paleolitic omul se considera încă o parte a lumii animalelor, în aceste condiţii asocierea figurilor de animale cu cele umane în scene de vânătoare sau chiar practici magice ale unor şamani, care purtau capete şi piei de animale, este o explicaţie simplă şi normală.

Canibalismul

Practicarea canibalismului este dovedită în paleoliticul inferior prin starea fragmentară a unor oase umane. Aceste practici sugerează însă mai mult un canibalism alimentar decât unul cu implicaţii religioase.

în musterian şi paleoliticul superior, canibalismul la Krapina şi Combe Grenal se asociază cu purtarea de obiecte-fetiş sau de trofee (realizate prin prelucrarea unor părţi din scheletul uman) sau depuneri rituale de cranii, ca la Monte Cicero (Italia) şi Mas d Azil (Franţa).

Cultul morţilor

Primele înmormântări înregistrate în paleoliticul mijlociu sugerează începuturile unui cult al morţilor. Prezenţa ofrandelor în cadrul unui număr mare de morminte indică grija pentru cei decedaţi. Bucăţile de ocru roşu frecvent găsite în cadrul mormintelor din paleoliticul superior ar putea simboliza că defunctul continua să rămână membru al comunităţii şi după moarte.

Ritualuri

Dansul s-a dezvoltat de-a lungul întregii evoluţii a speciei umane. Multe animale efectuează şi ele mişcări ca un dans. Picturi din peşteri vechi de peste 20.000 de ani arată figuri umane cu măşti de animale care par să danseze. Aceste scene ar putea reprezenta ritualuri de vânătoare, fertilitate, dar nu putem exclude cu totul educaţia şi distracţia, într-o scenă pictată din Grotta dell Adaura (Italia) un om pare angajat într-o activitate rituală.

Cultul fertilităţii

în această perioadă, oamenii erau interesaţi de fertilitatea animalelor, de al căror număr depindea supravieţuirea comunităţilor lor. Picturile şi gravurile rupestre au fost deseori interpretate şi ca o expresie a dorinţelor de multiplicare a animalelor vânate.

Moartea. Rituraluri funerare

Rareori oamenii erau victime ale prădătorilor naturali. Armele şi apărarea colectivă ţineau la distanţă marile carnivore. Cea mai frecventă cauză a morţii nenaturale era lipsa hranei. Rare erau şi cazurile în care cădeau victime infecţiilor cu microorganismele unor microprădatori. Cel

50

mult 15% din totalul deceselor era provocat de accidente, inclusiv cazurile de competiţii şi războaie.

La sfârşitul paleoliticului au fost descoperite morminte ale neandertalienilor în grotele La Chapelle-aux-Saints, La Quina, Le Moustier, La Ferrassie (Franţa) şi altele. Din Paleoliticul superior datează tibia şi femuml stâng ale unui om înhumat în interiorul unei cavităţi în stâncă la Goat's Hole şi Gower (Marea Britanic). Monnintele aveau în inventar baghete, inele din fildeş de mamuţi şi cochilii de scoici, iar înhumatul era uneori acoperit cu ocru roşu.

Primele înmormântări intenţionate în Israel au apărut în urmă cu aproximativ 70-80.000 de ani. La Kébara un adult tânăr a fost depus într-o groapă făcută şi pământ, iar la Qafzeh au fost găsite două morminte. Unul dintre ele conţinea un copil, altul doi adulţi. Primul era tăiat în roca din vestibulul grotei (realizându-se o groapă de l xO,60xO,25m) şi era parţial înconjurat cu blocuri de calcar. Scheletul unui copil de sex masculin era culcat pe o parte cu braţele de-a lungul toracelui îndoite din cot şi duse la faţă. Picioarele erau îndoite de la genunchi, iar craniul prezenta o fractură frontală în curs de cicatrizare, în mormânt erau depuşi noduli de ocru. Mormântul dublu conţinea scheletele unei femei şi ale unui copil de 6 ani. Craniul femeii aparţine tipului proto-Cro-Magnon şi avea o capacitate craniană de l .554 cm^3.

Un alt mormânt a fost descoperit şi lângă grota Zuttiyeh (Israel). Decedatul era culcat pe o parte, avea genunchii flexaţi aduşi până la bazin, iar mâinile în faţa corpului. Scheletul aparţine celui mai înalt neandertalian din Levant, care la 25 de ani avea 178 cm înălţime. Craniul era foarte voluminos (1.590 cm^3), alungit faţă de cel al omul modern, dar foarte elevat faţă de neandertalienii europeni.

La Nahal Ein Guev (Israel) în apropierea unei cabane din jurul anilor 13.750 î.Hr. a fost găsit un mormânt de femeie cu

scheletul aşezat pe partea dreaptă şi picioarele, în acelaşi sit, lângă o altă cabană a fost descoperit scheletul unui bărbat de 20-25 de ani, înconjurat cu blocuri din piatră.

Manifestări artistice

In anul 1860, paleontologul francez Edouard Lartet a găsit în grotele din sud-vestul Franţei primele obiecte portabile decorate, asociate cu unelte din piatră şi oase de animale din paleolitic, în anul 1879 a fost descoperită celebra peşteră de la Altamira (Spania) cu pereţii pictaţi, în 1895 au fost descoperite gravurile de pe pereţii grotei La Mouthe (Franţa), iar în 1901 Cea de la Leş Combarelles (Franţa). Abia în anul 1902 însă, arheologii au

51

recunoscut public existenţa unei arte a grotelor. Descoperirile nu s-au încheiat nici azi. Astfel, în anul 1995 a fost descoperită grota cu picturi de animale din Valea Ardèche (sudul Franţei).

Un aspect surprinzător este păstrarea unor elemente de pictură rupestră în afara peşterilor. Astfel, începând cu anul 1981, au fost găsite în afara peşterilor numeroase figuri pictate de oameni, cai şi vite sălbatice realizate pe piatră în situri din Spania, Portugalia, Australia şi Africa de Sud. Vechimea lor este estimată la aproximativ 20.000 de ani.

Cele mai vechi manifestări artistice au apărut în paleoliticul superior. Cele mai vechi figurine de animale şi oameni realizate din piatră şi fildeş au fost datate, prin metoda cu C 14, în Germania şi Austria cu aproximativ 32.000 de ani în urmă. Cele mai vechi picturi dintr-o grotă provin de la Chauvet (Franţa) unde au fost datate în urmă cu cea. 32.000 de ani. Principala arie de manifestare artistică este însă cea franco-cantabrică, cu prelungiri târzii până în Sicilia.

în funcţie de genul, tehnica şi materialele utilizate, arta paleolitică conţine două mari categorii: piese portabile (figurine mici sau obiecte decorate) şi arta grotelor. Arta portabilă a fost realizată prin scobire în oase, coarne, piatră sau prin modelarea argilei. Descoperiri de acest fel au fost făcute în Europa, nordul Africii şi în Siberia. Manifestările artistice (sculptura, pictura, bijuterii şi obiecte magice) sunt atribuite lui *Homo sapiens sapiens*.

In general, arta paleoliticului a fost împărţită în figurativă (reprezentări de animale sau oameni) şi non-figurativă (semne şi simboluri). Cele mai frecvente reprezentări figurative sunt picturile de animale. Predomină portretele de cai şi bizoni, iar în unele situri cele de mamuţi şi căpriori. Peştii şi păsările sunt apariţii ocazionale în picturi şi gravuri. Plantele şi insectele sunt prezenţe cu totul excepţionale.

André Leroi-Gourhan în Préhistoire de l'Art Occidental propus o clasificare a artei paleloliticului în 4 stiluri (numerotate de la I la IV). Stilul I ar cuprinde reprezentările de animale cu capete şi corp realizate cu linie dorsală foarte rigidă descoperite la Belcayre (Franţa) şi Vogelherd (Germania). Stilul II cuprinde figurile de animale cu curbă cervico-dorsală sinuoasă (ca un S oblic culcat), în acest stil au fost reprezentaţi caii de la Pair-non-Pair (Franţa) şi bizonul de la Grèze (Franţa). De la stilul II la III figurile animalelor pierd din uniform itatea sinusoidală iniţială, în stilul IV apar convenţii precise. Menţionăm panoul mare cu reni şi cai pictaţi bicolor din peştera de la Tito Bustillo (Spania), precum şi reprezentările zoomorfe de la El Pindal (Spania). Aceluiaşi stil IV 52
aparţin ansamblul de gravuri cu peste 100 de figuri (cele mai frecvente fiind cele de vulpi şi reni) descoperite în grota de la Atlexiri (Spania).

Pictura

Dintre sutele de peşteri cu picturi si gravuri rupestre din nordul Spaniei şi sudul Franţei, cele mai cunoscute sunt cele de la Altamira şi Lascaux. Grota de la Altamira numită sugestiv „Capela Sixtină a Preistoriei" are o lungime de 270 m şi se află în nordul Spaniei. Pereţii săi au fost pictaţi şi gravaţi cel puţin 930 de figuri de animale (bizoni, căpriori, cai şi altele). Cel mai spectaculos panou cu picturi, cu o suprafaţă de 18x9 m, se află chiar la intrare şi cuprinde un grup de animale pictat cu roşu, negru, mov şi alte culori. Pictura suprapune patru nivele mai timpurii de gravuri şi pictură în roşu şi negru. Cercetările arheologice au evidenţiat oase de bizon, cai şi schelete de urşi de peşteră. Analiza cu C 14 a pigmentului utilizat indică drept perioada de pictare între 12.380 şi 11.620î.Hr.

Peştera de la Lascaux, descoperită în anul 1940, se află în sud-vestul Franţei. Pe la 15.000 î.Hr. artiştii au decorat suprafaţa interioară cu aproximativ l .500 de gravuri şi 600 de picturi în galben, roşu, maron şi negru, reprezentând tauri sălbatici, cai, căpriori roşii şi alte animale, în Sala Taurilor sunt figuraţi patru tauri cu lungimi de peste 5 m şi figuri mici de căpriori şi cai. Numai o figură înfăţişează omul cu cap de pasăre, probabil un şaman. Un alt grup pictat a fost intitulat *Căpriori înnorând.* Pentru picturile gigantice s-au folosit schele care au lăsat urme în pereţii peşterii. Analizele cu C 14 au datat materialele organice folosite la picturi între 15.000 şi 9.000 î.Hr.

Figuri zoomorfe

Mamutul este reprezentat cu culoare neagră în peştera de la Pech Merle (Franța). Trunchiul şi trompa sunt reprezentate, nu şi picioarele. Corpul este acoperit cu pete mari de culoare roşie.

Doi cai sunt reprezentați mişcându-se în poziți opuse în aceeaşi peşteră. Conturul corpului este redat cu o linie neagră. Capetele schematice şi umerii sunt pline cu culoare neagră, iar corpul cu puncte negre,_ce ar putea indica anumite manifestări magice.

In grota de la Le Portei (Franța) au fost pictați doi bizoni de mărimi diferite, în timp ce alți doi de la Lascaux sunt reprezentați ca fiind în Pericol. Bizonii de la Altamira sunt reprezentați policrom în poziție statică P[6] patru picioare sau cu picioarele încrucişate. Conturul, capul şi Picioarele sunt pictate cu negru peste culoarea roşie spre maron.

53

Cerbul este reprezentat în picturile din grotele de la Altamira (Spania), Font Gaume (Franța), iar capra în grota de la Cougnac (Franța). Carnivorele sunt apariții rare. Menționăm felina mare (leu?) şi ursul de la Leş Combarelles.

Aproape toate animalele pictate sunt desenate din profil, multe dintre reprezentări sunt incomplete sau neclare, iar unele imaginare (exemplu un unicorn pictat în peştera de la Lascaux). Scene de vânătoare au fost descoperite în grotele de la Laugerie şi Lascaux (Franța).

Figurile umane sunt rare în peşterile pictate. Astfel, în grota de la Péchiolet (Franța) au fost descoperite reprezentările a două capete numite sugestiv de specialişti, Adam şi Eva". Numeroase sunt însă negativele de mâini realizate cu pământ colorat. Astfel, în peştera de la Pech Merle (Franța) au fost găsite negativele unor mâini umane deasupra cailor, reprezentate prin aplicarea de culoare neagră pe lângă degete.

Semnele şi simbolurile sunt frecvente. Marcajele de linii simple de puncte sau grupate în panele largi de linii complexe apar izolate sau asociate cu motivele figurative. La Altamira, Castillo (Spania) şi La Mouthe (Franța) apar desene abstracte ce ar putea reprezenta locuințe sau curse pentru animale.

Artele minore

Arta portabilă a fost produsă între 35.000 î.Hr. şi 10.000/9.000 î.Hr. Ea a apărut în Aurignacian, a continuat în Gr avetian, a explodat în Solutreean şi Magdalenian şi s-a redus la galete gravate în Azilian. Ca material au fost folosite piatra şi osul, coarne, colți, şisturi şi calcar. Genurile artelor minore sunt sculptura şi gravura.

Sculptura şi gravura

Principalele realizări în cadrul sculpturii şi gravurii au fost în stilul *ronde bossse,* care cuprinde statuetele antropomorfe şi zoomorfe.

Figurile umane sunt mai frecvente în arta portabilă decât în pictură. Statuetele antropomorfe sunt în general feminine, în relief au fost realizate statuetele feminine de tip magdalenian Venus din Mas d'Azil Bedelhac, Laugerie-Basse (Franța), Mainz-Lisenberg (Germania), Cuina şi Pekarna (Cehia). In magdalenianul superior se manifesta tendința de schematizare extremă a statuetelor.

Figurina feminină de lut ars de la Doini Vëstonice (Cehia) avea proporția umerilor şi brațelor normale, sugerându-se grăsime pe şolduri, iar părul cu două linii oblice. De asemenea, în zona abdominală se sugera sarcina. Celebra statuetă Venus din Willendorf (Austria) are capul

54

acoperit de aranjamentul părului, iar brațele se odihnesc pe piept în poziție de alăptare. La Doini Vëstonice (Cehia) şi Brassempouy (Franța) au fost descoperite capete feminine din fildeş, considerate simboluri ale fecundității.

Figurine feminine aparținând Gravetianului au fost găsite în depozitele din Ukraina, Cehia, Austria, Germania şi Franța. Statuetele antropomorfe descoperite la Predmosti (Cehia) indică continuarea tendinței de schematizare în Gravetian.

O friză descoperită la Laussel (Franța) reprezenta o figurină a fecundității înaltă de 44 cm. Picioarele sunt redate complet, o mână se afla pe abdomen, cealaltă ține deasupra umărului un obiect (probabil un corn de bizon sau colț de mamut), care ar fi putut reprezenta prosperitatea în acea perioadă. O figură feminină a fost gravată pe placheta numită Femeia Ren de la Laugerie-Basse (Franța). In grota La Marche (Franța) au fost găsite un număr de 27 de gravuri feminine fără cap. Gravuri asemănătoare au mai fost descoperite la Fontalès, Penne (Franța) şi Hohlenstein (Germania).

Din fildeş au fost realizate figurinele zoomorfe de cai, mamuți şi feline descoperite în grota de la Vogelhard (Germania). La Madeleine (Franța) un bizon a fost sculptat în corn de ren.

în grota de la Le Cap Blanc (Franța) a fost realizată în relief o procesiune de cai cu lungimea de 14 m, prin tăiere în stâncă până la 0,30 m adâncime. Caii sunt sculptați în mişcare într-o herghelie. Un cal mai mare pare a fi conducătorul turmei.

în peştera de la Los Cesares (Spania) au fost găsite un număr de 118 reprezentări gravate de bovidee, un mamut, un peşte şi câteva figuri umane, în timp ce în peştera de la Altxeriri (Spania) au fost identificate 8 ansambluri de gravuri cu peste 100 de figuri, în care predomină cele de vulpi şi reni.

Reprezentări de cai, bizoni, căpriori, două mici figuri umane şi un cap de pasăre au fost descoperite în peştera de la Le Roc de Sers (Franța), în cazul unui bizon a fost chiar sugerată sarcina.

Rinocerul lânos este gravat şi pictat la Leş Combarelles (Franța), iar bizonul este gravat adânc pe pereții grotei La

Gréze (Franța). Calul gravat fr> peştera de la Hornos de la Pena (Spania) se uita undeva, oferind un moment oportun pentai a fi vânat. La Lascaux sunt reprezentați câțiva cai ᶜu corp tubular şi picioare scurte în mod obişnuit şi ocazional foarte lungi, dar cu capetele foarte natural redate. La Lorthet (Franța) au fost descoperiți reni şi peşti, care au fost gravați pe un corn de ren.

în grota de la La Vache (Franța) au fost descoperite obiecte gravate atât în stil abstract, cât şi în stil naturalist. Se consideră că stilul abstract şi cel naturalist au fost contemporane, fiind realizate de artişti care locuiau în aceeaşi peşteră.

Metode şi materiale

Artiştii paleolitici foloseau obiecte naturale (dinți, scoici şi oase), prelucrate prin perforare sau scobire, pentru a produce mărgele şi pandantivi. Gravurile au apărut pe pietre plate, oase şi coarne. Majoritatea statuetelor au fost din piatră sau fildeş, puține fiind cele din lut care au supraviețuit.

în interiorul peşterilor au fost folosite uneori formațiunile naturale de stalagmite pentru a reprezenta părți de animale. Alteori a fost folosit lutul pentru acoperirea stâncii (la „sculptura" unui urs de 700 kg lut în peştera de la Montespan, Franța).

Pigmentul roşu folosit pe pereți consta în oxid de fier care era găsit în lut, iar pigmentul negru în mangan. Se mai foloseau pigmenți cu talc şi feldspar sau ulei de plante şi animale. Cea mai simplă metodă era aplicarea cu degetele, dar se puteau folosi şi unelte specifice (păr de animale) pentru pictură.

Sensul artei paleolitice

Inițial manifestările artistice au fost considerate pur decorative, apoi au fost expuse o serie de teorii privind simbolistica acestei arte. Gordon V. Ghilde considera că arta paleolitică servea unor scopuri magice, probabil ceremonii magice. Astfel, hipertrofierea atributelor sexuale ar sugera rituri legate de fertilitate.

Cea mai populară teorie susține că oamenii pictau animale în scopul de le influența pe cele din viața reală. Unii specialişti au văzut în aceste reprezentări artistice manifestări rituale şi magice, considerând că pictarea unor animale rănite de arme era o manifestare dorinței de succes la vânătoare, însă foarte puține animale au arme pictate pe ele. O scenă celebră invocată uneori în acest sens este cea a omului mort şi bizonului rănit de moarte de la Lascaux. Bizonul rănit este încă în picioare, iar omul căzut este reprezentat stilizat. Scena ar putea comemora omorârea unui om de către un bizon (după ce animalul fusese rănit de moarte) sau un ritual al şamanismului care era menit să aducă moartea bizonului.

O altă teorie este cea potrivit căreia arta cavernelor servea fertilității magice. Oamenii ar fi pictat animalele în speranța că ele se vor reproduce

56

şi vor asigura astfel hrana pentru viitor. Dar rareori au fost reprezentate sexele animalelor, iar scenele de reproducere sunt cu totul ocazionale.

A treia teorie ar fi cea potrivit căreia desenarea şi redesenarea animalelor ar intenționa să asigure reîntoarcerea unor specii migratoare în fiecare primăvară.

O poziție aparte au avut, în anii '50 ai secolului 20, Annette Laming-Emperaire şi André Leroi-Gourhan, care au văzut picturile de animale ca simboluri şi nu ca portrete. Imaginile de cai şi bizoni în panouri centrale ar simboliza dualitatea de bază, respectiv bărbatul şi femeia. Interpretarea manifestărilor artistice în paleolitic rămâne o temă deschisă.

57

MEZOLITICUL (10.000 - 5.000 î.Hr.)

Termenul de mezolitic a fost folosit pentru prima dată în anul 1874 de geologul suedez Torell. Mezoliticul sau Epoca mijlocie a pietrei (în greaca veche *mesos* = mijlociu, iar *lithos* = piatră) este convențional plasat între 10.000-5000 î.Hr. In realitate, el începe abia pe la 8.000 î.Hr. în Europa nordică, se termină mai timpuriu în Orientul Mijlociu şi continuă în nordul Europei până la pe la 4.500 î.Hr. (în Danemarca şi Suedia) sau chiar până la 4.000/3.500 î.Hr (în Lituania, Estonia şi Letonia).

Mezoliticul este o nouă formă de organizare economică, socială şi culturală, care realizează tranziția de la economia de pradă la cea de producție. Principalele sale carateristici sunt generalizarea amenajării de locuințe şi folosirea de utilaj litic geometrizat, microlitizat.

1. CLIMA, FLORA ŞI FAUNA

Pe la 12.000/10.000 î.Hr. începea o nouă fază umedă în Sahara sudică care se termina pe la 7.500/7.000 Î.Hr. Holocenul este perioada climatică ce a început pe la 10.000 î.Hr. şi continuă şi azi. între 11.000 şi 6.000 Î.Hr. are loc deglaciațiunea. Specialiştii au studiat schimbările care au avut loc în diversele sale etape.

în Préboréal (8.200-6.800 î.Hr.) predomina pădurea de pin sau de mesteacăn, în Franța era un climat temperat oceanic care a dus la regresia ierbaceelor de stepă, în favoarea pădurilor de pin care predominau. In Boréal (6.800-5.500 î.Hr.) în Franța se încheie perioada aridă ce anunța climatul mediteranean. Pinul se extinde în Anglia, care se separă de continent pe la 6.500 Î.Hr.. în Atlantic (5.500-2.500 Î.Hr.) Franța avea un climat oceanic temperat, cu temperaturi mai ridicate decât cele de a/i. In Eurasia temperată pădurea de foioase se extinde, în Subboréal (2.500-800 î.Hr.), după 1.400 Î.Hr., unele specii ierbacee au luat locul arborilor în

58

Franța, în Subatlantic (800 î.Hr. până azi), în Franța s-au instalat condițiile climatice oceanice, cu vânturi din vest şi

temperaturi similare celor de azi.

Perioada postglaciară a adus modificări importante în repartiția florei şi faunei, atât în apă cât şi pe uscat, influențând semnificativ evoluția comunităților umane. Printre schimbările majore evidente enumerăm instalarea unui climat arid sau chiar deşertic pe spații întinse din nordul Africii, centrul şi sud-vestul Asiei, înmulțirea pădurilor pe continentul euro-asiatic. Consecințele au fost imediate. O parte din marile ierbivore au migrat spre zone favorabile, în Europa renii se retrag spre nord, iar marile animale contemporane omului în paleolitic au dispărut (rinocerii, mamuții). In schimb speciile de animale de pădure au cunoscut o dezvoltare evidentă (elan, zimbru, căprioara ş.a.).

Evoluția climei, florei şi faunei la sfârşitul Pleistocenului şi începutul Holocenului în aşa numita „Semilună Fertilă" din Asia de sud-vest necesită o atenție specială datorită importanței sale pentru evoluția speciei umane, în această regiune între aproximativ 16.000 şi 14.000 î.Hr. vegetația arboricolă a avut o formă de pădure de stepă mai ales, fiind prezentă doar în partea vestică a Levantului şi izolat în rest. Cea mai mare parte a zonei a avut o vegetație de stepă, începuturile dezvoltării plantelor de stepă a fost pe la 13.000 î.Hr. Analizele polinice din siturile de pe lângă lacurile Zeribar, Mirabad şi Urmia (Iran) arată că în intervalul 11.200-10.400 î.Hr. a crescut cantitatea de vegetație erbacee, situație care s-a accentuat după 9.000 î.Hr.

între 10.000 şi 9.000 î.Hr., climatul mai cald a favorizat dezvoltarea pădurilor dense în sudul Levantului, pădurilor de stepă în Munții Anti-Taurus, restul teritoriului continuând să aibă o vegetație de stepă, între 9.500 şi 8.500 î.Hr., clima mai rece a condus la reducerea suprafeței pădurilor. După 9.000 î.Hr., la Zeribar (Israel) cantitatea de graminee a crescut considerabil.

2. AŞEZĂRI, MIŞCĂRI DE POPULAȚIE ŞI GRUPURI CULTURALE

în mezolitic comunitățile umane îşi restring aria de pendulare şi tind să se stabilizeze, prelungindu-şi durata de locuire în regiunile cu condiții favorabile asigurării subzistenței. Pe lângă durata de locuire, în regiunile menționate a crescut densitatea aşezărilor.

Tipuri de aşezări

în mezolitic au predominat clar aşezările în aer liber. Totuşi în cultura swideriană, paralel cu aşezările în aer liber Wauwiler Moss (Olanda). Federseemoor (Germania), au continuat să fie locuite unele peşteri ca la Birsmatten (Elveția) şi adăposturi de sub stânci Abri de la Cure (Franța).

în general, erau folosite pentru locuire toate zonele din apropierea surselor de apă, pădurile şi malurile lacurilor, terasele cursurilor de ape şi zonele de coastă. De asemenea, s-au observat preferințele unor comunități pentru locuri protejate de mediul acvatic. Astfel de aşezări lacustre au fost identificate la Starr Carr (Belgia) şi în Olanda.

Dimensiunile aşezărilor rămân modeste, în regiunea indo-pacifică, pe la 8.500 î.Hr. existau complexe sedentare, cu hrana stocată în aşezări de până la 0,5 hectare, locuite de vânători-culegători, iar în Peninsula Sinai aşezările sezoniere erau chiar mai mici, suprafața lor fiind de obicei între 30 şi 80 m^2.

Vânătorii-culegătorii din cultura natufiană (Israel), datată între 10.500 şi 7.000 î.Hr., aveau o arhitectură dezvoltată. Locuințele erau uneori față în fața într-o suprafață delimitată cu ziduri din piatră, ca la Hayonim. în aceeaşi regiune a Orientului Mijlociu, în Peninsula Sinai, în cadrul aşezărilor coexistau locuințele de suprafață cu semibordeiele.

Tipuri de locuințe

în cadrul culturii natufiene, locuințele erau circulare având dimensiuni mici (2-3 m în diametru) la Hayonim sau mari la Aîn Mallahala (Israel), în ultimul sit arheologic ele aveau pietre de calcar la bază, pereții erau pictați în roşu, iar uneori podeaua era pavată cu dale mari din piatră. Uneori au fost construite locuințe de suprafață sau semibordeie pe terasele cursurilor de ape sau lacurilor, ca la Har Harif (Pakistan).

Mişcări de populații. Grupuri culturale

Pe de o parte se constată tendințe centrifuge, pe de alta difuziunea pe arii mari a unor influențe culturale în urma nomadizării unor grupuri. Astfe! de mişcări sunt cele ale unor magdalenieni din sudul Franței până în zona Vistulei, din centrul Poloniei. Prima colonizare a Irlandei a avut loc în jur de 7500 î.Hr. de triburi de vânători-culegători, venite probabil din Scoția.

în vederea folosirii resurselor bogate de hrană, culturile swideriene mediteraneene au pătruns în nordul Europei în a doua jumătate a mileniului 7 î.Hr. şi în mileniul următor, contribuind la uniformizarea evoluției culturale a continentului. Rezultatul din punct de vedere arheologic este apariția, în mileniul 8 î.Hr., a unui mare complex cultural

Starr Carr-Duvense-Maglemose-Komornica VI într-un spaţiu din Marea Britanic până în Polonia.

în cadrul meozoliticului european au fost observate 6 complexe culturale, diferenţiate prin tehnica şi tipologia utilajelor din silex. Acestea sunt: Duvensee, Maglemose, Janislawice, Kunda, Kongemose şi Sowterian.

Complexul cultural Duvensee este datat între 8.000 şi 4.000 î.Hr. Printre siturile aparţinând acestui complex menţionăm Duvensee (Germania), Klosterlund şi Melsted (Danemarca), Hennige Bostalle (Suedia), Komarnica VI şi Calowanie III (Polonia).

Complexul cultural Maglemose este datat între 7.000 şi 4.000 î.Hr. Printre siturile sale sunt şi cele de la Svaenborg I-II şi Lundby I-II (Danemarca), Bare Mosse II (Suedia) şi Dobra 53 (Polonia).

Complexul cultural Janislawice a fost datat între 6.000 şi 4.000 î.Hr. Descoperiri de referinţă specifice acestui complex au fost făcute la Tomaszow şi Janislawice (Polonia), precum şi la Maksymonys (Lituania).

Complexul cultural Kunda s-a dezvoltat între 8.000 şi 4.000 î.Hr. Printre siturile aparţinând acestui complex menţionăm pe cele de la Umbusi şi Moksi (Estonia), Narva (Lituania), Olenij Ostrow (Rusia).

Complexul cultural Kongemose, datat între 6.000 şi 5.000 î.Hr., este reprezentat prin descoperirile de la Kongemose (Danemarca) şi Malmo (Suedia).

Complexul cultural Swiderian (Sowterian) a fost datat între 8.000 şi 5.000 î.Hr. Printre siturile aparţinând acestui complex menţionăm pe cele de la Boberg şi Retlager (Germania).

3. ECONOMIA

Mezoliticul a fost o perioadă de tranziţie de la economia de pradă a mediului la economia de producţie a hranei. Comunităţile umane au continuat să rămână esenţial dependente de vânătoare, cules şi pescuit, deşi au apărut şi elemente (stocarea de alimente mai ales) care creau breşe în modul tradiţional de obţinere a hranei necesare supravieţuirii.

Uneltele

Unul dintre progresele semnificative ale acestei perioade este generalizarea uneltelor specializate pentru obţinerea hranei necesare subzistenţei. Astfel pentru recoltat plante sălbatice erau utilizate secera Ş cuţitul, pescuitul se făcea în mod curent cu harponul plat, cârligul

sau plasa, pentru vânat se folosea arcul cu săgeţi, iar ca mijloace de transport se foloseau monoxila pe apă, sania şi schiurile pe uscat etc.

Tendinţa de microlitizare de la finalul paleoliticului se generalizează. Uneltele au fost în această perioadă realizate prin compunere din mai multe piese microlitice. Aşa-numitele microburine constituie industria microlitică majoră, folosind tehnica presiunii, care s-a dezvoltat în Europa, Asia şi Africa în această perioadă. In grupul uneltelor retuşate din mezoliticul târziu intră trapeze simetrice sau asimetrice, romboidale, trunchiuri, răzuitoare lungi arcuite şi lame. Microburinul - o piesă utilizată adesea ca dinţi la seceri - devine o piesă standard care putea fi înlocuită oricând se rupea, în Europa de vest, industriile microlitice sunt Azilianul, Sauveterianul (Swiderianul) şi Tardenoisianul.

Diversificarea uneltelor este în acelaşi timp expresia separării unor ocupaţii. Astfel, pe lângă vânători şi pescari profesionişti, apar producători specializaţi de monoxile, utilizate la pescuit.

Una dintre invenţiile cele mai importante din mezolitic este arcul cu săgeată. Arcul din lemn avea o lungime de aproximativ 1,60 m, iar săgeata cea. 90 cm. Viteza este estimată la cea. 100 km/h, iar distanţa eficientă la cea. 50 m. De obicei, arcaşii formau grupuri de 2-3 persoane pentru vânătoare.

Schimbări în ocupaţii şi alimentaţie

Modificările climatice au afectat într-o măsură importantă şi viaţa comunităţilor umane în mezolitic. Viaţa cotidiană era încă o permanentă luptă pentru supravieţuire, obţinerea hranei fiind preocuparea capitală a oricărui grup mezolitic. Ca urmare a încălzirii climei, vânătorii epipaleo-litici din Europa central-nordică (ahresburgienii, swiderienii, purtătorii culturilor Fosna, Kosma, Askola, Suomujarvi şi Desna) au urmărit renul în retragerea sa spre nord până în Germania de nord şi Polonia, Norvegia şi Finlanda, bazinele superioare ale Niprului şi Volgăi.

Comunităţile umane mezolitice au practicat, mai mult decât predecesorii lor, o economie oportunistă cu ramuri complementare. Ele s-au adaptat consecinţelor schimbărilor climatice printr-o preocupare generalizată spre sursele de existenţă complementare oferite de mediul în care trăiau, pe lângă carnea obţinută prin vânătoare.

Utilizarea mai eficientă a resurselor naturale, unele neglijate cantitativ în perioadele anterioare, se constată pe toate continentele, cu limitele impuse totuşi de mediu. Astfel, în regiunile arctice vânătoarea şi pescuitul furnizau 100% din resursele de hrană, pescuitul oferea între 20

şi 45% din alimentaţie în regiunile continentale de pădure şi până la 50% pe coastele lacurilor, mărilor şi oceanelor, în

regiunile cu mediu de pădure proporția hranei obținute prin vânătoare ajungea până la 94,5%. Plantele sălbatice aveau o pondere de la 0% în regiunile arctice, şi până la 45-60% în regiunile cu climă temperată sau subtropicală (meditera-neeană).

In Franța apariția arcului a crescut eficiența vânătorii. Grupuri de 60-80 persoane vânau marile ierbivore: reni, cai şi bizoni, în unele regiuni se practica o vânătoare selectivă, care ducea în mod automat la o specializare. Astfel, în mileniul 7 î.Hr. la Montagne, oasele de taur sălbatic reprezentau cea. 91% din totalul animalelor vânate.

în sud-vestul Statelor Unite, pe la 9.500 î.Hr. erau vânați mamuții, care au dispărut însă la sfârşitul perioadei glaciare (în jurul anilor 8.000 î.Hr.). După această dată comunitățile umane din această regiune s-au orientat către vânătoarea de bizoni şi culegerea de plante comestibile, în condițiile în care clima a devenit mai caldă şi uscată între 8.000 şi 300 î.Hr., comunitățile din această regiune vânau mai mult cerbi, rase mici de animale şi păsări, alimentația fiind completată cu fructe, nuci şi plante sălbatice.

Culesul unor cereale şi fructe sălbatice este atestată şi de descoperiri din alte arii geografice, printre care le menționăm pe cele de la Starr Carr (Belgia), Téviec (Turcia) şi Shanidar (Irak). Cerealele sălbatice au apărut în nord-estul Levantului înjur de 13.000 î.Hr. Cele mai timpurii cultivări de plante se consideră a fi fost pe la 12.000 î.Hr. în vestul Semilunei Fertile (valea Iordanului).

Pescuitul era o ocupație larg răspândită, în mezolitic apar cârligele pentru pescuit, iar la sfârşitul acestei perioade la Téviec şi Hôédic (Turcia) se practica deja pescuitul din barcă. Pe la 7.000 î.Hr. pescuitul devine o ocupație de bază în insula Melos. Culesul moluştelor a fost frecvent constatată în situri azilo-romanelliene, în nordul Africii, Orientul Mijlociu şi Japonia.

Realizarea primelor stocuri de hrană

încă din mileniile 16-15 î.Hr., în Asia de sud-vest se cultiva extensiv orzul sălbatic, într-o etapă ulterioară trecându-se şi la crearea de stocuri. Schimbările climatice esențiale petrecute în „Semiluna Fertilă" au avut un impact major asupra populațiilor de vânători-culegători, în primul rând prin apariția sedentarismului şi stocurilor de alimente, care se constată după 13.000 î.Hr.

63

Treptat, realizarea de stocuri devine o regulă în întreaga lume. In acelaşi timp apar şi tehnologii de stocare în funcție de destinația rezervelor stocate. Principalele metode de stocare utilizate erau uscarea şi afumarea, iar în cazul cărnii se mai folosea şi păstrarea în recipiente cu grăsime animală. Pe lîngă rezervele de alimente de origine animală şi vegetală pentru supraviețuirea comunităților umane în timpul iernii sau în sezoanele cu resurse limitate ale mediului, în Anglia, Palestina şi Egipt erau realizate stocuri şi pentru hrănirea animalelor pe timpul iernii.

O consecință a vânătorii specializate şi predominanței unei specii de animale în anumite regiuni ale lumii a fost asocierea unor comunități cu anumite turme de animale (reni pentru zonele nordice, căprioara pentru teritoriul României), şi chiar domesticirea primelor specii de animale.

Transporturile

La sfârşitul mileniului 10 î.Hr. obsidiana din Melos (Cyclade) ajungea la Franchthi (Grecia) prin intermediul navigației. Distanța era de 150 Km în linie dreaptă, dar se presupune că traseele obişnuite erau de-a lungul coastelor şi datorită ambarcațiunilor primitive care puteau parcurge maximum 20-30 km.

Din mileniul 8 î.Hr. datează o pagaie descoperită la Star Carr (Belgia), iar în mileniul următor se confecționau în mod curent pirogi întărite cu ajutorul focului, aşa cum sunt cele de la Pesse (Olanda) şi Noyen-Sur-Seine (Franța).

Schimburile

în mezolitic apar cu certitudine schimburile pe mari distanțe. Cele mai importante produse vehiculate erau obsidiana şi scoicile Dentalium. Obsidiana din insula Melos ajunge pe continent în Pelopones, cât şi pe coasta siro-palestianiană, în timp ce scoicile *Dentalium* ajung de la Golful Persic la țărmul Mării Mediterane.

4. VIAȚA SOCIALA

Observații demografice

în această perioadă, comunitățile sunt de mici dimensiuni, media fiind între 20 şi 25, maximum ajungând până pe la 100 de persoane, în mezolitic numai 4% din populație atingea între 51-60 de ani, 12% între 31 şi 40 de ani şi 70% între 21 si 30 de ani. în Boréal (6.800-5.500 î.Hr.), Franța avea între 50.000 şi 75.000 de locuitori organizați în grupuri locale (bande).

64

Organizarea socială

Reconstituirea organizării sociale se poate face numai pe baza datelor oferite de cercetările arheologice privind întinderea şi structura aşezărilor şi detaliile de ritual funerar.

Stabilitatea unei comunități depindea direct de cantitatea de resurse de hrană existente în teritoriul în care trăia. Astfel, dacă hrana se găsea din abundență, existau comunități mari cu mai multe colibe la Komornica VI (Polonia), Holmegaarde V (Danemarca) sau aşa cum sugerează cimitirele de la Muge (Portugalia) şi Taforalt (Maroc). Nu de puține ori

însă, în perioadele de criză alimentară comunitățile din zonele arctice şi subarctice se fragmentau în grupe mai mici care puteau ajunge chiar până la dimensiunea unei familii, după cum rezultă din descoperirile de la Svaerdborg II (Danemarca), Rissen 18 şi Pinnberg l (Germania).

Un alt aspect relevat de arheologie este consolidarea familiei. Această supoziție se bazează pe apariția înmormântărilor familiale la Téviec, Hôédic şi Eynan (Turcia) şi o atenție deosebită manifestata în cazurile mormintelor de femei şi copii.

Consolidarea comunităților umane pare să fi continuat şi ea. Argumente sunt generalizarea cultului strămoşilor, apariția spațiului funerar strămoşesc, a ceremoniilor de inițiere a tinerilor în cadrul grupului de adulți, precum şi participarea tuturor membrilor comunității la ceremoniile funerare. Toate acestea, în relație directă şi cu numărul indivizilor, au făcut ca unele grupuri mai mari să atingă nivelul de organizare a ginților.

5. VIAȚA SPIRITUALA

Manifestări religioase

Conținutul credințelor religioase în această perioadă, ca în întreaga preistorie este greu de reconstituit pe baza puținelor date furnizate de arheologie. Totuşi, pornindu-se de la manifestările cu caracter funerar ale acestei perioade, se încearcă reconstituirea coordonatelor majore ale manifestărilor religioase.

Spre deosebire de paleolitic, în mezolitic omul ajunge în centrul ritualurilor magice în raport cu lumea animală. Astfel, în cadrul pietricelelor pictate aziliene, ca şi în cazul picturilor rupestre târzii din sudul Spaniei, figura umană apare în prim plan. Ceea ce înseamnă că omul a trecut şi în centrul mirurilor comunităților mezolitice, dobândind o conştiință de sine, făcând o diferență între el şi lumea animalelor. O noutate o reprezintă şi apariția unor dovezi care susțin existența unor

ritualuri de inițiere. Astfel sunt interpretate mutilările dentare ale unor tineri de 12-15 ani descoperiți la Mechta el Arbi (Algeria),

Mezoliticul nu a fost însă complet rupt de manifestările religioase din paleolitic. Există suficiente indicii care ne determină să presupunem continuarea cultului fecundității şi fertilității, prin ideea permanentei deveniri simbolizată de asocierea coarnelor de cerb ritualului funerar de la Starr Carr (Belgia) şi cultului funerar la Hôédic şi Téviec (Turcia).

Rit şi ritualuri funerare

Creşterea numărului înmormântărilor şi complicarea ritualurilor funerare au dus la apariția cimitirelor şi ospețelor funebre. Ca şi în paleolitic, singurul rit funerar a fost inhumația. în cadrul culturii natufiene (Israel), datată între 10.500 şi 7.000 î.Hr., mormintele erau depuse în grota din spatele aşezării la Hayonim sau în cadrul aşezărilor. La El Quad (Israel) au fost descoperite morminte colective, iar la Am Mallahala (Israel) a fost folosită practica mormintelor familiale.

Morminte

Un mormânt descoperit la Aîn Mallahala (Israel), datat în jur de 9.500 î.Hr., avea scheletul aşezat pe partea stângă în poziție flexată, iar în apropierea capului era depus un schelet de câine tânăr. Mormintele colective de la El Quad aveau ca inventar coliere combinate de scoici *Dentalium* şi oase de animale.

Manifestări artistice

Arta mezoliticului nu mai este nici atât de frecventă, nici spectaculoasă precum cea din paleoliticul final. Schimbările majore s-au produs nu doar în clima şi economia comunităților umane, ci şi în manifestările lor artistice. Se modifică imaginea, tematica şi stilul şi se observă tendința clară de înlocuire a imaginilor realiste cu cele abstracte. Stâncile, obiectele din os şi corn sunt gravate cu motive geometrice, în general, figurile umane şi de animale apar foarte rar. în general, se observă tendința de diminuare a ornamentării şi apariția motivelor în formă de meandre, linii în val şi reprezentări de peşti.

în privința originii artei mezolitice există două ipoteze. Unii specialişti consideră că arta portabilă din mezolitic ar fi fost produsă de artişti independenți din diferite arii ale lumii, alții consideră că ar fi o continuare a tradițiilor paleoliticului superior ca la Cuina Turcului (România).

Unii specialişti consideră că majoritatea produselor artistice au o destinație domestică, excepție făcând unele ansambluri de pietre pictate şi gravate cum sunt cele de la Lipinski Vir, legate de cultul strămoşilor.

Pictura şi gravura rupestră continuă de o manieră modestă în regiunile de pe coastele Mediteranei (Levantul spaniol, Maghreb, Antalya), cu unele prelungiri (Porțile de Fier, Sahara, Tassili). în Europa de nord ornamentarea obiectelor de uz comun era o practică curentă. Motivele folosite sunt cele geometrice, figurile de

oameni apar rar (Vekso Moss, Ryemarkgaarden) iar cele de animale şi mai rar (Langeland, Tôrrala). Galetele pictate din mezolitic au fost descoperite intacte la Mas d Azil (Franța) sau au fost sparte (ritual?) la Biserck (Elveția).

NEOLITICUL (8.000/5.000-3.500/2.000 î.Hr.)

Neoliticul sau „epoca nouă a pietrei " (în greaca veche *neos* = nou, iar *lithos* = piatră) a fost o perioadă esențială în istoria evoluției culturale a omului. Principalul progres constă în adoptarea economiei de producție, la care se adaugă inventarea ceramicii, tehnicii de şlefuire a pietrei şi la final apariția metalurgiei.

1. EVOLUȚIA GENERALĂ

După o perioadă rece şi uscată între 11.000 şi 10.000 î.Hr., pe la 8.000 î.Hr. în Turcia a început o perioadă cu climă asemănătoare celei de azi. Clima uscată din Mediterana orientală, în intervalul 9.500-8600 î.Hr., a favorizat trecerea la cultivarea plantelor. In mileniul 6 î.Hr., în Turcia iernile erau calde şi umede, iar verile fierbinți şi uscate, în Sahara a început o ultimă perioadă umedă pe la 6.000 î.Hr. care s-a încheiat pe la 4.000-3.000 î.Hr.

Domesticirea animalelor, agricultura şi dezvoltarea civilizației au fost cele mai importante dezvoltări în comportamentul uman în neolitic. Prin domesticirea plantelor şi animalelor oamenii puteau avea stocuri mari de hrană din plante, carne şi lapte. Acestea asigurau securitatea alimentară a comunităților umane pe termen lung, în contrast cu perioada anterioară. Cu creşterea proviziilor de hrană, populațiile agricole se puteau aşeza în sate şi avea mai mulți copii. Aşezările permanente implicau şi efecte negative. Astfel, creşterea contactelor umane ducea automat la creşterea riscurilor transmiterii unor boli, chiar cauzatoare de decese. Tranziția la agricultură a avut consecințe economice şi ecologice majore, s-a asociat cu dezvoltarea vieții sedentare şi a condus la apariția vieții urbane.

Trecerea la neolitic nu s-a făcut simultan şi uniform, fiind un fenomen extrem de complex care a inclus invenția şi difuziunea. Invenția agriculturii a schimbat fundamental viața comunităților de vînători-culegători, care s-au transformat în producători de hrană, în anul 1928,

68

Gordon V. Ghilde a introdus conceptele de centre de origine ale cultivării plantelor şi cel de revoluţie neolitică.

Tradiţional se consideră că au existat două centre de neolitizare: Asia de sud-vest (mileniul 8 î.Hr. pentru plante şi mileniul 7 î.Hr. pentru animale) şi văile fluviilor Huanghe şi Yangzi din Asia de est (mijlocul mileniului 7 î.Hr.). Dar cu toate că difuziunea a fost un mod natural de expansiune al noii economii, este dificil de diferenţiat între colonizare şi evoluţii locale prin adoptarea de către populaţiile mezolitice a noului mod de viaţă. Treptat, populaţiile locale de vânători şi culegători au fost asimilate sau înlocuite, cu excepţia zonelor ecologice marginale (respectiv nordul Europei cu climă arctică, sudul şi sud-estul Asiei cu climă tropicală umedă excesivă).

în prezent unii consideră că au existat chiar 5 până la 12 centre de origine ale agriculturii. In anul 1983, J. G. Hawkes a postulat ideea unor centre nucleare de origine a agriculturii (Orientul Apropiat, nordul Chinei, sudul Mexicului, centrul şi nordul Perului), asociate cu alte centre minore de origine mai recentă a unor specii de plante.

Difuziunea este un proces complex prin care inovaţia este adoptată. Difuziunea primară a avut loc prin migrarea unor grupuri de fermieri şi păstori, iar cea secundară prin adoptarea acestui comportament cultural de către indigenii vânători-culegători mezolitici.

Neolitizarea s-a făcut în condiţiile favorabile ale schimărilor climatice şi ca urmare a unor evoluţii şi acumulări din perioadele anterioare. Schimbările climatice au determinat apariţia unor noi specii în cadrul faunei şi florei. Asocierea treptată dintre om şi anumite specii de animale s-a făcut pornindu-se de la vânătoare, prin control ajungându-se la înt reţinerea, apoi creşterea animalelor, întreţinerea turmelor în ţarcuri sau în stare liberă a introdus animalele în viaţa cotidiană ca parte a economiei comunităţilor umane, şi în acelaşi timp ca bunuri materiale. Cultivarea plantelor a fost precedată şi favorizată de prezenţa a numeroase graminee sălbatice, ce completau hrana. Apariţia fenomenului stocării produselor vegetale şi animale a determinat creşterea demografică şi generalizarea aşezărilor sedentare, amplasate în mod obişnuit în apropierea surselor de apă.

începuturile neoliticului

Cele mai vechi dovezi de proto-agricultură au fost descoperite la Tell Mureybet (Siria) în nivelul III, datat pe la 9.600 î.Hr. Acestea sunt seminţe de orz care nu prezintă însă modificări domestice.

69

Cele mai vechi staţiuni preceramice, datate în mileniile 9-7 î.Hr., au fost identificate la Aii Kosh şi Tepe Guran (Iran), Hacilar şi Can Hasan VI (Turcia), Qualat Jarmo şi Shanidar (Irak), Ras Shamra şi Tell Ramad din (Siria), Jericho (Israel)

încă din mileniul 7 î.Hr. în Irak şi în bazinul fluviului Huanghe la Peiligang şi Cishan (China) se practica agricultura, în mileniile 7 şi 6 î.Hr. economia de producţie s-a extins până în estul Mediteranei (Thessalia, Peloponez, Creta şi Cipru), sudul Franţei (Languedoc), Spania (Catalonia) şi Italia.

în mileniul 6 î.Hr. neoliticul se dezvolta în întreaga regiune din jurul Mării Mediterane, dar apar şi cele mai vechi culturi neolitice din nordul Peninsulei Balcanice, Karanovo I (Thracia), Starcevo (nord-vestul Peninsulei Balcanice), La Adam, Soroka II şi Crimeea (în regiunea din vestul şi nordul Mării Negre). La finele mileniului 6 şi în mileniul 5 î.Hr. aria neoliticului se extinde în aproape toată Europa centrală şi de vest înregistrându-se şi primele infiltrări în Europa de nord. La mijlocul mileniului următor are loc o mişcare de populaţie de pe continent care introduce neoliticul în Marea Britanic şi Irlanda (cultura Windmill Hill). Prima cultură neolitică apare în Suedia centrală abia în mileniul 3 î.Hr.

în Peninsula Sinai, încă din mileniul 6 î.Hr. erau crescute oi şi capre domestice, iar pe la 5.000 î.Hr. animale domestice existau şi pe valea Nilului. Cultura Yangshao de pe valea Fluviului Galben (China) apare cel mai devreme la sfârşitul mileniului 5 î.Hr. şi mai sigur în mileniul 4 î.Hr.

Ceramica grosolana neolitică a fost descoperită în situri din Coreea, datate în jurul anului 3000 Î.Hr. începuturile cultivării plantelor şi creşterii animalelor pe valea Indusului (India) este plasat la mijlocul mileniul 3 î.Hr. (cultura Harrapa), iar în restul peninsulei abia în mileniul 2 î.Hr. sau chiar în mileniul l î.Hr. (în zona Gangelui).

Un grup cultural a dezvoltat probabil cultura orezului irigat pe coastele Indoneziei pe la 2000 î.Hr., în timp ce în interior se practica o agricultură cu defrişare prin ardere. Agricultura a fost practicată pe teritoriu! dintre Siberia Occidentală şi sud-estul Poloniei începând cu mileniul 2 î.Hr.

în Japonia, trecerea la neolitic este legată de Coreea şi are loc abia pe la 400 î.Hr., când sunt introduse cultura orezului, ceramica modelată la roată şi metalurgia bronzului.

Răspândirea agriculturii. Culturi neolitice

Cu aproximativ 10.000 ani în urmă, populaţiile din regiunea Mesopotamiei au inventat agricultura, care s-a extins lent împreună cu

70

migrarea unor populaţii agricole către Grecia. Au trecut două milenii de la primele începuturi ale agriculturii până la larga ei răspândire în cea mai mare parte a Asiei de sud-vest. Populaţiile din aceasta regiune au avut însă tendinţa expansiunii numerice şi teritoriale, începând de pe la 7.000 î.Hr., extinderea agriculturii spre Europa a avut loc prin migrarea treptată a unor populaţii orientale, mai întâi în insulele egeene, Creta şi Thessalia (Grecia), apoi în întreaga Peninsulă Balcanică.

Economia neolitică în Europa a avut un caracter expansiv, constându-se trei zone ecologice principale: mediteraneană, temperat-continentală şi circumpolară. In Europa, ca şi în Asia de vest, agricultura a precedat apariţia ceramicii, în locuinţele de la Argissa şi Sesklo (Grecia) sub cele mai vechi nivele ceramice au fost găsite urme de cultivare a cerealelor şi legumelor.

Balcanii au fost un pod între Asia de vest şi Europa vestică. Cei mai vechi producători de ceramică din Balcani erau nomazi care migrau după epuizarea fertilităţii terenurilor cultivate. Cele mai timpurii aşezări neolitice din nordul peninsulei Balcanice aparţin orizontului cultural Donja Branjevina UI-Gura Baciului I-Krajnitsi I-Kaprivets I încadrat cronologic între 6.200 şi 5.800 î.Hr. Recentele datări cu C 14 au evidenţiat însă existenţa unor aşezări neolitice chiar mai timpurii la Padina B (7.100±50-6.570±100 î.Hr.), Divostin (7.050±100-6.910±100 î.Hr.) şi Grivac(7.250±100î.Hr.).

în România neoliticul timpuriu apare pe fondul epipaleoliticului local de la Cuina Turcului şi Ceahlău, cu aporturi exterioare decisive, care reprezintă două curente principale. Primul curent este rezultatul unui val de populaţie de origine sudică din Thessalia (Grecia) care a asimilat şi tradiţii de tip Lepenski Vir, după cum rezultă din descoperirile de la Gura Baciului (judeţul Cluj) şi Cârcea-Viaduct (judeţul Dolj). Al doilea curent este nord-pontic şi este reprezentat de complexele culturale La Adam şi Soroka II (strat 2).

Populaţia culturii Starcevo s-a răspândit spre nord mai ales de-a lungul văilor râurilor Vardar şi Morava până pe valea mijlocie a Dunării. Vestul Bulgariei a fost colonizat de o populaţie de agricultori venită de-a lungul Dunării. Astfel de populaţii au pătruns şi mai la nord în Ungaria de-a lungul râurilor Criş şi Tisa. Populaţia Starcevo avea seceri similare celor din Asia de vest. un indiciu privind legăturile cu această regiune. Caracteristice acestei culturi sunt cupele cu picior, decorul imprimat, reprezentările de oameni şi animale, idoli de argilă, recipiente din

71

marmură, socluri cu patru picioare şi folosirea scoicilor **Spondylus** gaederopus pentru confecţionarea de mărgele şi brăţări.

Mediterana occidentală

Progresul pas cu pas al agriculturii prin venirea unor fermieri în bazinul vestic al Mediteranei nu exclude adoptarea de către grupurile mezolitice locale ca la Halstead (Marea Britanic) a noii economii încă din neoliticul timpuriu, în Dalmaţia şi sudul Italiei primele aşezări neolitice apar încă din prima jumătate a mileniului 6 î.Hr., iar în sudul Franţei şi Peninsula Iberică abia după 4.800 î.Hr. In Portugalia, aşezările neolitice au fost enclave între cele mezolitice de pe văile râurilor Tejo, Sado şi Mira. Primele seceri cu dinţi de silex au fost găsite în siturile de la Draga. Cava del Frai-e (Italia, 5.800-4.900 î.Hr.) şi Sânt Paul del Camp (Spania, 3.800-3.200 î.Hr.).

Europa centrala şi de nord-vesî

Cea mai mare migraţie din Grecia prin Balcani către Europa centrală a urmat văile râurilor ce aveau soluri de loess. In Europa centrală pe teritoriul cuprins între Lacul Balaton până la estuarul râului Oder (1.000 km) şi de la Rhin până la Vistula şi Nistrul superior (l .500 Km) a apărut o ceramică decorată cu meandre, fapt explicabil printr-o colonizare rapidă, favorizată de slaba opoziţie a populaţiilor locale. Principalele forme de vase sunt cupele cu baza rotundă. Decorul este format din benzi de 2-3 linii aproximativ paralele incizate, meandre şi spirale, iar uneori din motive pictate.

Populaţii de agricultori şi păstori din Balcani şi sudul Italiei au migrat către nord-vest de-a lungul Dunării mijlocii şi coastei Mediteranei între 4.800 şi 4.400 î.Hr. între 4.000 şi 3.500 î.Hr. populaţiile mezolitice din zonele Atlantice europene (coastele Franţei, Portugaliei, Spaniei), Belgia şi Olanda au fost în final asimilate. Grupurile mezolitice din Marea Britanic, Irlanda şi sudul Scandinavici s-au angajat activ într-un contact cu noile practici economice şi sociale. Pe la mijlocul mileniului 3 î.Hr., agricultura şi creşterea animalelor au devenit dominante şi în Irlanda, nordul Marii Britanii şi sudul Scandinavici.

Europa de nord

în zona circumpolară de la Atlantic până la Munţii Urali a existat o civilizaţie de tip arctic formată din vânători şi pescari, care se amesteacu cu populaţiile agricole din sudul Scandinavici şi regiunea Mării Baltice. Ei vânau elanul în Suedia interioară, Finlanda şi nordul Rusiei, respectiv focile în teritoriile sudice. 72

In câmpia de nord a Europei, între Mecklenburg şi Vistula, Prusia centrală, Danemarca şi sudul Suediei a apărut o cuitură unitară, probabil, în urma unei expansiuni a unei civilizaţii sudice, respectiv din zona danubiană sau prin aculturaţie. Primele adopţii ale practicilor fermierilor din Balcani către nordul Europei au avut loc pe la 5.000 î.Hr. în regiunea circumbaltică a fost constatată o continuitate între cultura materială a populaţiilor

mezolitice şi apariţia unor aşezări neolitice, între 4.000 şi 500 î.Hr. au existat faze ale comunităţilor de vânători-culegători, apoi de schimb cu comunităţile de agricultori şi una de grupuri mixte de vânători-agricultori.

în această regiune populaţiile mezolitice au continuat o lungă perioadă vânătoarea şi pescuitul de scoici, dar au acceptat şi ceramica grosolană. Au continuat să folosească unelte din silex cioplit, dar şi de piatră şlefuită, în Suedia centrală au fost adoptate locuinţele rectangulare şi mormintele singulare de origine danubiană. Analizele polinice nu indică o cultivare a plantelor înainte de 1.000 î.Hr. Trecerea decisivă la economia agro-pastorală a avut loc între l .300 şi 600 î.Hr.

Cultura topoarelor de luptă (1800-1600 î.Hr.) a fost adusă în Finlanda probabil de populaţiile indoeuropene din sudu! Mării Baltice. Ei erau navigatori care au introdus şi agricultura. Din amestecul populaţiilor nou venite cu cele precedente a apărut cultura Kiukainen (l600-1200î.Hr.).

Asia centrală şi de sud

Cultivarea plantelor şi creşterea animalelor erau practicate în Iran şi Turkmenistan încă din mileniul 7 î.Hr., fără a se cunoaşte cu certitudine dacă este vorba de o colonizare sau o dezvoltare locală a culturii Jeitun. La începutul mileniului 7 î.Hr., la Mehrgarh (Pakistan) exista o aşezare agro-pastorală. Cărămizile crude aveau impresiuni de orz şi grâu. De asemenea, au fost descoperite oase de capre, oi şi vite domestice.

Animalele domestice reprezentau peste 50% în a doua jumătate a mileniului 6 î.Hr. în Iran şi Asia de sud. Practicarea agriculturii pe valea fluviului Indus a avut loc abia în jur de 2.000 Î.Hr., iar în Thailanda în a doua jumătate a mileniului 3 î.Hr.

Asia de est

In China de nord, pe la mijlocul mileniului 7 î.Hr. au existat aşezări cu ceramică, gropi de provizii şi o economie mixtă: vânătoare, cules, pescuit, cultivarea plantelor, creşterea porcului, a câinelui şi probabil a găinilor. Pe valea fluviului Yangzi, la Hemudu au fost descoperite unelte agricole vechi de cea. 5.000 î.Hr., iar pe valea fluviului Huanghe agricultura a început să fie practicată de pe la 3.000 î.Hr. în situl de la

73

Hunamni (Coreea), primele dovezi ale practicării agriculturii au fost datate pe la 1.200 î.Hr., iar în Japonia, în cadrul culturii Yayoi, abia în jurul anului 400 î.Hr.

Asia de sud-est, Noua Guinee şi Pacificul de sud-vest Pe coastele Vietnamului şi Thailandei neoliticul s-a manifestat începând cu mileniul 3 î.Hr. Se producea ceramica, se creşteau câini, porci şi vite. între 2.300 şi 1.700 î.Hr. au fost datate primele manifestări ale economiei neolitice din Filipine, care au fost rezultatul unor colonizări din China prin Taiwan. In arhipeleagul Bismarck din sud-vestul Pacificului, începuturile neoliticului pot fi plasate înjur de 1.500 î.Hr.

Africa

Au existat diferenţe cronologice semnificative între diferitele regiuni africane. In vestul Saharei ceramica apare pe la 6.120 î.Hr. în Fezzan şi 6.720/6.100 î.Hr. la Hoggar. Primii păstori în vestul şi centrul Saharei apar pe la 7.100 î.Hr. şi au locuit până la 2.900 î.Hr.

In cadrul aşezării de la Amekni - într-un nivel datat prin analize polinice pe la 6.000 î.Hr. a fost observat un fenomen de defrişare. Creşterea animalelor asigura baza subzistenţei comunităţilor ce locuiau în mileniul 4 î.Hr. în Sahara şi Africa de nord.

In Egipt, unde neoliticul este de origine vest asiatica, Fayum A -cea mai veche cultură, a fost datată începând cu mijlocul mileniului 5 î.Hr. Regiunile vecine din Africa Orientală, Sudanul, Etiopia şi Somalia au depins de neoliticul egiptean.

America

încă de pe la 7.000 î.Hr., după unele opinii, în masivul Sierra Madré au fost atestate cele mai vechi culturi de ardei, bostan şi avocatier, iar pe la 5.000 î.Hr. la Tehuacan (Mexic) era cultivat porumbul. Cea mai veche cultura neolitică preceramică a apărut în Peni abia în mileniul 4 î.Hr.

America de Nord a depins de centrul mexican. Există dovezi ale prezenţei mexicane în Arizona şi New Mexico (jud ecând după ceramică, arme şi podoabe). Extinderea neoliticului este un proces îndelungat. In bazinul fluviului Mississipi perioada de difuziune a agriculturii se întinde între 2.300 şi 800 î.Hr.

2.AŞEZĂRI

Tipuri de aşezări

Economia de produţie a influenţat caracterul şi organizarea internă a aşezărilor. Astfel, au existat aşezări cu durată de locuire relativ scurtă.

74

îndelungată, cu reveniri, aşezări deschise sau fortificate. Aşezările fortificate nu aveau întotdeauna un caracter defensiv, uneori erau doar delimitate proprietatea sau terenurile agricole. In general, au fost preferate zonele fortificate natural,

colinele izolate, platourile avansate la confluenţa văilor sau coastelor maritime.

Primele aşezări sedentare au apărut în vestul Siriei, pe valea Iordanului si în Israel, pe la 9.000 î.Hr. Aşezarea de la Cătai Htiyuk (Turcia), cel mai locuit sit arheologic din Oriental Apropiat, avea o suprafaţă de 12,5 hectare şi 14 nivele succesive de locuire. Ea era înconjurată cu un zid de cărămidă. Stratul cu vestigii arheologice are o grosime impresionantă, ce atinge uneori 20 m. Populaţia a fost estimată la cea. 6.000 de locuitori, în aceeaşi regiune, Hacilar I (Turcia) era pe la 5.500 Î.Hr. o fortăreaţă cu o curte interioară, în etapa următoare, Hacilar II a continuat să fie o aşezare rectangulară fortificată.

Populaţiile din prima fază a culturii danubiene trăiau în sate fortificate cu palisade. Ele au continuat importul de scoici *Spondylus* din Marea Egee, pe care le-au depus în morminte. Aşezări fortificate cu şanţuri şi palisade au fost identificate la Koln-Lidenthal (Germania) şi Darion (Belgia), aparţinând primilor agricultori ajunşi în aceste regiuni pe la 5.500-4.800 î.Hr. în neoliticul final, în Europa sudică erau preferate incintele din piatră, fără liant, solide cu turnuri circulare, cum este cazul celor de la Château du Lebouse (Franţa) şi Zambujal (Spania).

în Europa nordică se folosea mai ales lemnul, adesea reamenajându-se structurile anterioare. Menţionăm fortificaţia din lemn de la Moulins-sur-Céphon (Franţa), datată pe la 2.150 î.Hr., care avea un zid de lemn înalt de 3,50 m şi lat de 0,60 m, pe două rânduri, şi un şanţ larg de 7 m.

Habitatele intense au condus la tell-uri numai în Asia şi Balcani. Aşezările de tip tell au fost observate în Balcani în cadrul culturilor Starcevo (Iugoslavia si România), Sesklo (Grecia). Gumelniţa şi Boian (România şi Bulgaria).

Suprafeţele aşezărilor neolitice au variat în cadrul aceleeaşi regiuni, de la o regiune la alta şi în timp. Aşezarea de la Jarmo (Irak) avea pe la 7.000 î.Hr. o suprafaţă de 12.500 m^2, din care 1/3 era ocupată de locuinţe. Cele 25 de locuinţe aveau fiecare un număr de 5-7 persoane, iar aşezarea un total de 125-175 locuitori. Aşezarea de la Domuztepe (Turcia) avea în mileniul 6 î.Hr. o suprafaţă de aproximativ 20 hectare. Dimensiunile aşezărilor erau în jur de 5.500 m la Tell Azmak (Bulgaria), 4.800 m^2 la Căscioarele (România), 7.500 m^2 Ia Koln-Lidenthal (Germania) şi 15.000 m^2 la Hăbăşeşti-Cucuteni (România), în perioada 6.000-4.500 Î.Hr.,

75

primele aşezări din centrul Franţei (Gard, Vaucluse şi Leucate) erau de dimensiuni modeste ce nu depăşeau 5.000 m^2, în neoliticul mijlociu, în aceeaşi regiune, unele aşezări ajung la câteva zeci de hectare de-a lungul văilor aluviale şi câmpiilor cu sol fertil, în general însă, în Europa, în mileniul 3 î.Hr., siturile nu depăşesc 4-5 hectare în zonele de câmpie şi 3 ha în zonele de deal.

în Asia de est, aşezarea de la Pentoushan (China) avea p suprafaţă de cea. 10.000 irr şi arată ca o movilă înalta de 3-4 m, iar cea de la Itatsuke (Japonia) avea o formă ovală cu diametrele de 110x80 m.

Tipuri de locuinţe

Cele mai vechi rămăşiţe arhitectonice rămân cele din Orientul Apropiat, descoperite în situl de la Qermez Dere, în nivele datate în mileniul 9 î.Hr. Locuinţele rotunde aveau unul sau doi stâlpi. Când ele au fost abandonate, schelete umane au fost plasate pe podea, indicând un fel de ritual, în aceeaşi regiune, in mileniul 8 î.Hr., pereţii locuinţelor de la Jericho (Israel) erau ridicaţi din cărămizi crude. La Nahal Oren (Israel) sub locuinţele mici rotunde sau semiovale îngropate se aflau numeroase gropi de provizii.

în aşezarea de la Jarmo (Irak), casele aveau un plan neregulat şi pereţi Intuiţi. Anexele lor erau depozite şi oboare pentru animale. Locuinţe cu pereţii din cărămizi de pământ au fost găsite în situri neolitice din vestul Iranului în jurul anului 6.000 Î.Hr. (Tepe Aii Kosh, Tepe Guran, Ganj Dareh Tepe şi Haji Firuz Tepe).

în Anatolia materialul folosit pentru construirea pereţilor locuinţelor erau cărămizile nearse. Locuinţele construite din cărămizi crude şi lemn de la Cătai Huyiik (Turcia) aveau intrarea prin acoperiş, iar între ele nu existau străzi. Unele clădiri aveau camere speciale pentru stocare de cereale, în aşezarea de la Asikli Hôyiïk (Turcia) din prima jumătate a mileniului 7 î.Hr., clădirile de cărămidă nearsă aveau ziduri păstrate pe o înălţime ce atingea uneori 1,50 m.

Evoluţia relaţiilor dintre locuinţe şi implicit dintre oamenii care le-au locuit, poate fi urmărită pentru o perioadă lungă de timp în Grecia, în mileniul 7 î.Hr., locuinţele preferate au fost cele de formă rectangulară pe teritoriul actual al Israelului, în estul Greciei şi Thessalia. în cadrul neoliticului timpuriu şi mijlociu la Sesklo (Grecia) facilităţile de bucătărie erau în spaţii deschise între case, ceea ce arata ca o invitaţie la mese comune, în neoliticul târziu, la Dimini (Grecia) facilităţile externe sunt păstrate, dar au fost înconjurate de ziduri, ceea ce ar putea indica

76

împărţirea aşezării în arii rezidenţiale, în neoliticul final s-a trecut la izolarea familiilor prin construirea extensiilor de bucătărie în interiorul locuinţei la Sitagroi (Grecia), ori includerea într-o curte delimitată de un zid, ca la Pevkakia (Grecia). La Nea Nikomedia (Grecia), între 6.200 şi 5.300 î.Hr., pereţii locuinţelor rectangulare, de 8-11 m lungime, erau construiţi în sistemul paiantă, din nuiele lutuite. în neoliticul mijlociu satele din Thessalia rămân deschise, cu case rectangulare sau pătrate care ajung până la o lungime de 20 m (Sesklo). în acelaşi timp, Dimini este împrejmuit cu un val circular.

în nordul Peninsulei Balcanice, în aşezarea de la Vinca (Serbia) locuinţele erau construite deasupra solului din împletitură de nuiele lutuită. Ele aveau o singură încăpere în nivelul timpuriu şi 3-4 camere în cel târziu.

în cadrul culturii danubiene, care a cuprins Europa centrală şi o parte de celei de vest (Ungaria, Austria, Cehia, Slovacia, Polonia, Germania, Olanda, Belgia şi o parte a Franţei), locuinţele erau rectangulare cu pereţi susţinuţi de stâlpi verticali şi acoperiş. Lungimea lor varia între 15 şi 50 m, iar lăţimea între 5 şi 7 m. Fiecare locuinţă adăpostea familii extinse de cea. 20 de persoane, iar o comunitate avea între 200 şi 400 de persoane. Pe malurile lacurilor din Elveţia au fost construite case din lemn, aşezate pe piloni, numite palafite. Skara Brae, un sit din insula Orkney la nord de coasta Scoţiei, a fost

ocupat permanent între 3.100-2.500 î.Hr. Casele erau apropiate şi parţial arse deliberat pentru o mai buna protecţie împotriva umezelii oceanice.

în cadrul culturii Jeitun din Turkmenistan, în mileniul 6 î.Hr. casele erau rectangulare cu o singură cameră construită din blocuri cilindrice de argilă. Casele semiîngropate de la Pentoushan (China) aveau în interior uneori instalaţii de foc.

Unele peşteri au continuat să fie locuite. Astfel în peştera de la Mugharet el-Wad (Algeria), cu lungimea de 85 m, lăţimea de 12,5 m şi înălţimea de 10 m, a fost identificat un strat cultural, cu o grosime de la 0,30 m până la 1,20 m, aparţinând culturii natufiene.

3. ECONOMIA

Caracteristici generale

Tranziţia de la vânătoare şi cules la dependenţa de producţie a fost gradată, iar în unele regiuni ale lumii nu a fost finalizată niciodată. Plantele şi carnea de animale domestice erau suplimentate cu peşte şi carne de animale sălbatice. Agricultorii neolitici locuiau în mici aşezări

77

formate din locuinţe şi adăposturi pentru animale şi oameni, clădiri anexe, înconjurate de câmpuri cultivate. In neolitic au apărut şi primele oraşe, ca de exemplu Jericho (Israel, 9.000 î.Hr.), ce au stimulat producerea unui surplus de hrană.

Activităţile economice s-au diversificat mult. Pe lângă cele destinate subzistenţei (agricultura, vânătoarea şi pescuitul) s-au practicat meşteşuguri care satisfăceau necesităţi cotidiene noi (construirea de case, confecţionarea de mobilier, realizarea de obiecte de port, podoabe şi recipiente din metal, piatră sau ceramică).

Cultivarea plantelor

Dealurile din Asia de sud-vest şi zonele forestiere europene erau favorabile pentru practicarea agriculturii. Egiptul depindea de nivelul apelor Nilului şi aluviunile sale, pe când locuitorii dintre Tigru şi Eufrat depindeau atât de nivelul apelor celor două fluvii, cât şi de irigaţii. Cei din apropierea fluviului Huang He au dezvoltat simultan un sistem de irigare şi drenare pentru a controla creşterile bruşte ale apelor în zonele meandrelor. în aşezarea de la Itatsuke (Japonia) apa era adusă printr-un canal trasat pe marginea terasei înalte pentru câmpurile de orez de pe terasa inferioară. Câmpul era segmentat de porţiuni separate de mici canale de 0,50 m lăţime şi 0,10 m adâncime.

în scopul obţinerii de noi terenuri pentru cultivarea plantelor, au fost făcute defrişări masive, conform datelor furnizate de analizele polinice din Franţa, Ţările de Jos, Anglia şi Polonia. Solurile aveau o productivitate scăzută, fapt ce impunea rotaţia ciclică.

Cele mai vechi unelte au fost făcute din lemn şi piatră. Secerile sau cuţitele cu lame din piatră se foloseau la recoltarea grâului. Ca plantator se foloseau crengi mai mult sau mai puţin prelucrate.

Principalele plante de cultură erau grâul şi orzul (Orientul Mijlociu şi Europa), meiul (Europa, Asia şi Africa), fasolea (America Centrală şi de Sud), porumbul (America). Plantele complementare erau mazărea, lintea şi pepenele în Lumea Veche, bostanul, floarea soarelui, plantele cu tuberculi în America, Africa, insulele din Asia de sud-est, inul şi bumbacul în Africa şi America.

Agricultura neolitică timpurie s-a practicat în Asia de sud-vest pe teritoriile actuale ale statelor Iran, Irak, Israel, Iordania, Siria şi Turcia, în sudul Asiei în Thailanda, în Africa de-a lungul Nilului în Egipt, în Europa în Macedonia, Thessalia, Thracia şi de-a lungul Dunării.

78

Cele mai vechi evidenţe ale practicării agriculturii au fost în jumătatea vestică a „Semilunei Fertile" din Asia de sud-vest, ţinutul de stepă şi oazele din valea mijlocie a Eufratului. In situri arheologice din mileniul 8 î.Hr. la Jericho (Israel), Tell Aswad, Tell Abu Hureya (Irak) şi în mileniul 7 î.Hr. la Beidha (Israel), Ramad, Bouqras, Jarmo (Irak), Aii Kosh (Iran), Cayônu şi Hacilar (Turcia) au fost găsite resturi de cereale şi fructe, în cealaltă parte a Asiei, gropile de provizii din China puteau stoca până la 100 de tone în jurul anilor 6.000 î.Hr. la Cishan, respectiv 120 tone în jurul anilor 5.000 î.Hr. la Hemudu.

în Europa, plantele erau cultivate pe la 7.300 î.Hr. în Franţa, 7.500/7.300 î.Hr. la Karanovo şi Chevidar (Bulgaria), pe la 6.500/ 6.400 î.Hr. în cultura ceramicii lineare dunărene, în jur de 6.300 î.Hr. în Rhenania, respectiv între 6.200/6.100 î.Hr. în zona Parisului, la sfârşitul mileniului 7 î.Hr. şi în prima jumătate a mileniului 6 Î.Hr. la Fontanelle şi Torre Cane (Italia). In America primele plante au fost cultivate la Tehuacan (Mexic) pe la 4700-4500 î.Hr.

Grâul apare după 9.500 î.Hr. la Cayônu şi 8.000 î.Hr. la Cătai Huytik (Turcia), pe la 8.100 î.Hr. la Knossos (Creta), Nea Nikomedia şi Franchti (Grecia). Grâul şi orzul au fost cultivate în mileniul 8 î.Hr. în Orientul Mijlociu, pe la 6.500-6.100 î.Hr. la Cueva de los Murcilagos (Spania) şi între 5.300 şi 4.700 î.Hr. la Mehrgarh (India).

Orezul era cultivat în China şi Asia de sud-est pe la 5500 î.Hr., în cultura Harappa în perioada 2.600-1.900 î.Hr., la Khok Phanon Di (Vietnam) între 2.000 şi 1.500 î.Hr. şi la Gua Sireh (Malaezia) pe la 2.334±260î.Hr.

Legumele au fost atestate în Macedonia şi Thessalia pe la 6.000 Î.Hr., iar strugurii la Sitagroi pe la 4.500 Î.Hr. Urme de haine din bumbac au fost descoperite la Mohenjo-Daro (India), în complexe arheologice datate între 5.000 î.Hr. şi mileniul 3 î.Hr.

în neolitic existau cunoştinţe privind producerea pâinii prin dospit şi se produceau băuturi fermentate precum vinul (Grecia, Turcia) şi berea (Egipt, Mesopotamia).

Creşterea animalelor

Animalele domestice au provenit din cele sălbatice prinse de oameni. La început ostatece în oboare de lemn, vedeau în om încă un vânător. Treptat ele acceptau compania omului şi chiar dependenţa de hrana oferită de acesta.

79

Păstoritul s-a dezvoltat probabil mai târziu decât cultivarea plantelor. Transhumanta presupunea ca un anumit număr de săteni să însoţească regulat turmele, fapt care a condus la o economie pastorală în anumite regiuni.

în Lumea Veche au fost domesticite câinele, oaia, capra, porcul, calul şi boul, altele precum lama, alpaca, porcul de Guineea şi curcanul în Lumea Nouă. Unele animale, pe lângă carne ofereau şi alte produse (lapte, lână), fapt pentru care erau întreţinute o perioadă mai lungă de timp.

Lupul-strămoşul câinelui, trăia în Eurasia cu aproximativ l ,5 milioane de ani în urmă. In Paleoliticul superior lupii erau companioni ai omului pe lângă marile prăzi, în special mamuţi. El a fost acceptat pentru vânătoare încă la începutul Pleistocenului, datorită simţului olfactiv foarte dezvoltat. Câinele a fost, probabil, primul animal domesticit de om pe la 10.000 î.Hr., şi cu siguranţă el era prezent în compania omului în Orientul Apropiat pe la 7.000 î.Hr. Consumarea câinelui în Germania mijlocie şi în nord-estul Franţei a fost un fenomen izolat în neoliticul timpuriu, respectiv mijlociu şi final.

Descoperirile arheologice atestă oaia domestică pe la 8.500 î.Hr. la Ras Shamra VC l (Siria) şi 8.900 î.Hr. la Karim Shahir (Irak). Capra domestică a fost descoperită în contexte din mileniul 8 î.Hr. la Jericho (Israel), 7.755±85 î.Hr. la Tepe Asiab (Turcia), 7.400 î.Hr. la Tell Abu Hureya (Irak), 7.000 î.Hr. la Ganj Dareh şi 'Ain Ghazal (Iran), Beidha (Israel). Cayônu (Turcia), între 6.980 şi 6.400 î.Hr. la Cafer şi Asikli (Turcia), pe la 6.600 î.Hr. la Damasc (Siria).

Descoperirile de la Ras Shamra (Siria) şi Hallan Cerni (Turcia) atestă prezenţa porcului între animalele domestice încă de pe la 8.000 î.Hr. Capra, oaia şi porcul apar în mileniul 8 î.Hr. în Balcani, mileniul 6 î.Hr. animalele domestice ajung în Europa Occidentala pe două căi, prin bazinul carpatic şi prin Italia. Unii specialişti consideră că încă de pe la 5.000 î.Hr. lama era domesticită în Peru.

Vânătoarea

în neoliticul vechi hrana produsă de om era adesea inferioară cantitativ celei obţinute prin vânătoare, pescuit şi cules. Animalele vânate reprezentau cea. 90 % la Suberde în Turcia. In unele situri s-a constatat existenţa vânătorii specializate. Astfel, oasele de gazelă sălbatică constituiau 36,91% la Jericho şi 90% laNahal Oren (Israel).

Deşi în cadrul dietei cotidiene predominau clar animalele domestice, cele sălbatice erau şi ele prezente, în peştera de la Franchthi (Grecia)

80

predominau oaia şi capra (70-85%), urmate de porc (5-15%). In nivelul Starcevo de la Divostin (Iugoslavia), animalele domestice (bovine, ovicaprine, porci şi câini) reprezentau 91,55%, restul reprezentând animale sălbatice (cerb, mistreţ, urşi şi lupi). La Starcevo animalele domestice au reprezentat 74,09% (bovine, ovicaprine, porcine şi câini), iar restul animale sălbatice (cai, cerbi, căpriori, porci şi urşi).

Pescuitul

La Jarmo (Irak) prinderea peştelui şi crabului erau ocupaţii sezoniere. Pescuitul se practica în lacurile din Elveţia şi pe Dunăre. In Gothland (Danemarca) au fost descoperite 5.343 de oase de peşte şi numeroase cârlige de pescuit. La Khartoum (Sudan) au fost găsite harpoane de os pentru pescuit. In mileniul 3 î.Hr., în Siberia este atestată prinderea peştelui de apă dulce cu harpoane şi cârlige. Primele oase de peşte din Australia provin de la Fromm's Landing, unde au fost datate cu C 14pela2.850±100î.Hr.

Pescuitul moluştelor se practica pe la 5-6.000 î.Hr. în Europa şi America de nord, iar pe la 4-5.000 î.Hr. în Peru. La Saliagos (Grecia) au fost identificate 37 de specii marine consumate.

Meşteşugurile

Principalele meşteşuguri practicate în neolitic au fost mineritul, producţia ceramicii, prelucrarea pietrei, lemnului, metalului, osului, torsul şi ţesutul etc.

Extragerea de materii prime se făcea în cadrul unor exploatări de suprafaţă sau în subteran (puţuri sau galerii). Se extrăgeau obsidiana în insula Melos, chihlimbarul pe coasta de sud-est a Mării Baltice, sarea în cadrul culturii Pleszow (Polonia), cuprul în Polonia, Portugalia şi sudul Scandinavici, cuprul şi plumbul la Aii Kosh, Cayonu şi Çatal Hüyük (Turcia), Sitagroi, Kephala (Grecia) şi Balomir (România).

Producția ceramicii

Invenția ceramicii este comparabilă cu cea a agriculturii. In fapt, dacă paleoliticul înseamnă industria uneltelor din piatră, neoliticul se confundă cu cea a ceramicii. Ceramica este lutul întărit permanent prin ardere. Activitatea de producție a ceramicii presupune o serie de etape obligatorii pentru obținerea unui produs de o calitate cât mai bună.

Olarul poate scoate unele impurități ale materialului natural şi deseori include altele care dau vaselor anumite proprietăți. De exemplu, granulele grosiere (nisip, pietricele fine) ajută vasele să îşi mențină forma

81

şi să reziste în timpul arderii. Lutul este modelat între palme într-o formă alungită, apoi într-un inel sau o sferă din care se construieşte vasul.

Modelarea la roată este o tehnică mai avansată. Roata olarului a fost inventată în mileniul 4 Î.Hr. Ea este un disc plat care se învârte orizontal pe un pivot. Cu o mână în interior şi alta în exterior se construieşte forma vasului dintr-o sferă de lut care este modelată uniform prin învârtirea roții. Gordon V. Ghilde considera că olăritul era ocupația femeilor.

înainte de ardere vasele erau puse la uscat. După uscare ele se puneau în cuptor şi arse la foc deschis la temperaturi de 650°-750° C. Vasele din lut bogat în fier arse oxidant (cu mult aer) căpătau culoarea roşie, iar dacă arderea era reducătoare se obțineau culori de la gri până la negru.

Decorarea vaselor se putea face înainte sau după ardere. Pe suprafața parțial uscată, se puteau face incizii, aplica ştampile sau impresiuni. înainte sau dvipă ardere pereții vaselor se puteau lustrui. Slipul putea fi aplicat prin băi ale vaselor într-o soluție de lut lichid fin.

Mici recipiente de argilă nearsă apar la Mureybet (Siria) pe la 8.000 î.Hr. Cea mai timpurie ceramică arsă a fost descoperită la Cătai Huyiik (Turcia) şi datata pe la 6500 î.Hr. Din lut ars au fost confecționate statuete de cult acoperite cu slip şi pictate cu roşu şi vase de culoare gri, bej sau roşie decorate uneori cu linii orizontale simple. Ele erau arse în cuptoare cu cameră separată de ardere, în aşezarea de la Hacilar 11 (Turcia) au fost identificate 2-3 ateliere ceramice.

în Grecia, cea mai veche ceramică a fost datată la Nea Nikomedia pe la 6.200 î.Hr. în Peninsula Balcanică, ceramica monocromă de la Donja Branjevina a fost datată cu C 14 între 6.200 şi 5.800 Î.Hr.

Pe la 5.500 î.Hr. au existat populații care produceau ceramica primitivă (vase cu gât lung, boluri, cupe cu picior) rară a le arde în cuptoare sau într-un spațiu închis la Yarmouk, Hamadiya (Iordania) etc.

Cele mai vechi obiecte ceramice din nordul Mesopotamiei datează din mileniul 5 î.Hr. La Samarra au fost descoperite figurine umane şi animale pictate cu culori de la roşu la maron şi negru, în aceeaşi perioadă. în Persia se produceau vase pictate cu motive geometrice peste slipul deschis la culoare.

In China mileniului 2 î.Hr.. vasele ceramice încep să fie modelate cu mâna şi finisate la roată. La Cansu (nord-vestul Chinei) vasele din cultura Pan-shan (cea. 2600 î.Hr.) de factură fină erau arse la roz sau roşu-maron şi pictate cu linii în formă de S.

în America de Sud ceramica cea mai timpurie a fost găsită în siturile din Ecuador (cea. 3200 î.Hr.). Mult mai târziu, în Peru a apărut 82

stilul Chavin caracterizat de motive de decor în formă de jaguar (800-400 î.Hr.). Cele mai vechi produse ceramice din America centrală provin din Valea Mexico (1500-1000 î.Hr.). Caracteristice culturii Olmec de pe coasta glofului sunt figurinele naturaliste goale în interior. La Teotihuacân, în platoul central erau caracteristice vasele policrome cu trei picioare produse în tipar.

Metalurgia

Primele manifestări ale metalurgiei îşi au începuturile în neolitic. Dar metalul, fie că era plumb, aur sau cupru a rămas o prezență de excepție în această perioadă. Primul metal obținut a fost plumbul. Dovadă sunt cele 13 perle din acest metal au fost descoperite la Cătai Hiiyiik, datate la începutul mileniului 6 î.Hr.

Metalurgia aurului şi argintului

Sursele principale de aur din Europa au fost în Munții Apuseni (Transilvania) şi Munții Wicklow (Irlanda). Pentru topire, aurul necesita o temperatură de l .063°C.

Cele mai vechi obiecte de aur din lume provin din cadrul complexului cultural Karanovo VI - Gumelnița - Varna din Bulgaria şi România. Tehnica *au répoussé* a fost folosită pentru decorarea pieselor de aur din mormântul de la Varna (Bulgaria), în mileniul 4 î.Hr. aurul era produs în puține situri din Iran, Mesopotamia, Turcia şi Europa. Printre obiectele de aur din mileniul 4 î.Hr. se numără figura zeiței de la Ruse (Bulgaria) şi discuri mici perforate la Tibana (Slovacia). Pandantivi din aur au apărut în neoliticul final la Sitagroi şi Sesklo (Grecia).

Argintul este cunoscut încă din mileniul 5 î.Hr. în Turcia şi la începutul mileniului 2 î.Hr. în Marea Britanic şi Peninsula Iberică.

Metalurgia cuprului

în mileniile 8-7 î.Hr., la Ergari Maden si Cayônu Tepesi (Turcia) a fost folosit cupru nativ, în mileniul 5 î.Hr. cuprul era obținut la Tepe Ghabristan şi Tall-i-Iblis (Iran). Cele mai vechi urme de obținere a cuprului nativ în Europa provin de la Balomir (România), unde au fost găsite în contexte arheologice datate între 5.900-5.300 î.Hr. între 5.300-4.700 au fost datate perlele de cupru descoperite la Sitagroi , (Grecia). La Sesklo şi Knossos au fost descoperite topoare din

cupru datate *m* neoliticul final.

în mileniul 5 î.Hr. au apărut dovezi de topire şi turnare în lingouri în Bulgaria, în mileniile 5-4 î.Hr., în mina de la Aibunar (Bulgaria) au fost extrase aproximativ 30.000 de tone de minereu de cupru ce conţinea

83

3% metal, din care au fost obţinute cea. 1.000 tone cupru, în Europa sudică şi de vest cuprul este atestat la Terrina (Corsica) în mileniul 4 î.Hr., iar în mileniul 3 î.Hr. în Languedoc (Franţa).

Torsul

Primele începuturi ale industriei textile apar în aşezări neolitice din Egipt şi Orientul Apropiat. Oamenii au învăţat să răsucească firul de fibre vegetale în jurul anilor 8.000 î.Hr. Lâna a fost probabil prima fibră animală folosită la confecţionarea hainelor pe la 6.000 î.Hr.

Locuitorii de pe malul Lacului Fayum (Egipt) cunoşteau inul, cei din Elveţia cânepa, în valea Indusului se cultiva bumbacul, iar în Mesopotamia se folosea lâna. Cele mai timpurii haine ţesute în Europa de sud-est au fost din lână, în China din mătase, iar în India, Peru şi Cambodgia din bumbac. Majoritatea specialiştilor consideră că războiul de ţesut vertical era deja utilizat în neolitic.

Comerţul

în privinţa schimbului intern, economia nemonetară presupunea existenţa unor schimburi prin reciprocitate, în interiorul satului sau tribului transferul de bunuri se făcea între indivizii care interactionau social.

Mecanismul comerţului extern consta în mai multe căi. Schimbul linear (down-the-line exchange) a fost observat în comerţul cu obsidiană. Fiecare sat din cadrul aceleiaşi culturii primea o parte din obsidiană de la vecini pe o rază de cea. 300 km de sursă. Peste această distanţă se constată o scădere masivă a consumului de obsidiană.

Lanţul schimburilor cu obiecte de prestigiu (podoabe din scoici *Spondylus* sau *Dentalium,* piese de metal şi chihlimbar) cuprindea schimburile între persoane importante, care nu foloseau aceste obiecte în viaţa cotidiană. Astfel de obiecte ajungeau la distanţe foarte mari. în neolitic brăţările de tip *Spondylus gaederopus* de origine egeeană au apărut de-a lungul Dunării în cultura Gumelnita (România), iar obsidiană din insula Melos a apărut în insulele Antipatros şi în situl de la Franchthi (Grecia) înainte de 6.500 î.Hr. şi la Knossos pe la 6.000 î.Hr. Menţionăm că în Melos nu au fost identificate aşezări, deci erau doar expediţii pentru obţinerea de materii prime.

Comerţul extern cu intermediari, un fel de semi-specialişti, conţinea mărfurile solicitate. Comerciantul era rareori producător, motivul era profitul, ceea ce determina un comerţ neregulat. In funcţie de posibilităţile de transport, frecvenţa era radială.

84

în cazul comerţului direcţionat, obiectele erau transportate de la sursă direct la destinaţia specifică. Bunurile constau, în general, în materii prime. Nu este un comerţ regulat şi distribuţia produselor comercializate nu este simetrică.

în Mediterana occidentală au fost descoperiţi în Sardinia idoli de marmură aduşi din Cyclade, în delta râului Rhon a fost găsită ceramica cipriotă, plăci reprezentând figuri feminine de tip minoic au fost descoperite în Malta şi Sicilia, iar obiecte minoice din cupru în Italia de nord.

Transportul

Pe uscat drumurile urmau văile marilor fluvii şi râuri. Astfel, drumurile chihlimbarului brăzdau Europa de-a lungul râurilor Vistula, Narew, Notée, Warta şi Oder.

în zona Australiei şi Noii Guinee navigaţia a început pe la 40.000 î.Hr., iar în Europa cu certitudine în mileniul 10 î.Hr., odată cu importul de obsidiană din insula Melos în Grecia.

în neolitic corăbiile ajungeau până la lungimea de 35 m, puteau parcurge o distanţă de până la 1.000 Km şi transporta cea. 100 de persoane. Din neolitic datează şi prima dovadă a existenţei pânzelor, aşa cum rezultă din reprezentarea unui model de barcă într-un mormânt din perioada El-Obeid (Sudan).

4. VIAŢA SOCIALA

Observaţii demografice

In comparaţie cu mezoliticul, se poate spune că neoliticul a reprezentat o explozie demografică. Populaţia estimată pentru neolitic la nivelul întregii planete a ajuns la 60-70 milioane locuitori.

Numărul de locuitori din aşezările neolitice a variat de la o regiune la alta şi de la o perioadă la alta, în funcţie de resursele economice şi gradul de valorificare al acestora, în mileniul 7 î.Hr., în Thessalia existau aşezări sedentare cu 50 până la 300 de locuitori iar aşezarea Hacilar I (Turcia) avea aproximativ 100 de locuitori, în a doua jumătate a mileniului 4 î.Hr., în aşezarea de la Hierakonpolis (Egipt) locuiau aproximativ 5.000 de persoane.

Conformaţia scheletului şi starea de sănătate a oamenilor din neolitic reprezintă o preocupare recentă a specialiştilor în antropologie. Afecţiunile observabile pe oasele scheletelor indică vechimea unor boli. Leziuni inflamatorii ale oaselor au fost

identificate la schelete descoperite în neoliticul din Grecia, Franţa şi Marea Britanic, precum şi în eneoliticul din Ungaria. De asemenea, tuberculoza a fost indentificată într-un cimitir neolitic din Germania. Trepanaţia era folosită în neolitic în Europa.

Mişcări de populaţii

Cauzele principale ale mişcărilor de populaţii în neolitic sunt catastrofele ecologice (deşertificarea mai ales), epuizarea sau căutarea unor soluri fertile, în condiţiile favorabile create de restrângerea suprafeţelor ocupate de păduri.

în neoliticul timpuriu şi mijlociu au avut loc o serie de mişcări de populaţii în Orientul Apropiat şi Balcani. După expansiunea spre nord a culturii Starcevo, în sudul Greciei a pătruns cultura Sesklo, cu analogii în Siria. Datorită climei dificile, în mileniul 6 î.Hr., aşezările din valea Iordanului au fost abandonate, în mileniile 5-4 î.Hr., populaţii de păstori din deşertul siriano-arab au reocupat regiunea, aducând cu ei economia de producţie şi noi tehnologii ceramice.

Fenomenul de deşertificare a Saharei a început să se accelereze încă din mileniul 4 î.Hr., ceea ce a condus la migrarea bruscă a populaţiei umane către zona Nilului şi către sud, începând de la mijlocul mileniului 3 î.Hr. până în secolul 3 î.Hr.

în Europa de est, grupe de populaţii din spaţiul de la nord de Munţii Urali au migrat în regiunea Volga-Uka, zona nord-est a Rusiei, Finlanda şi nord-estul Poloniei în mileniul 4 î.Hr. Ei au difuzat acolo ceramica decorată cu pieptenele şi cu alveole.

în mileniul 3 î.Hr., populaţiile nomade indoeuropene cu kurgane au pătruns în Europa. Aceste populaţii cu ceramică decorată cu şnurul şi morminte tumulare par să fie înrudite cu comunităţile neolitice de tip Cucuteni-Tripolje. Expansiunea lor spre vest a atins Mediterana occidentală, Africa de nord, Franţa, Italia, Olanda, Anglia, Scoţia şi Irlanda.

Migraţiile din Noua Guinee şi sud-estul Asiei au dus la popularea Oceaniei, Microneziei, Polineziei şi Noii Zeelande, între 4000 şi 900 î.Hr. în America au avut loc două migraţii ale cultivatorilor de porumb, care au pornit din zona Caraibelor şi au atins Peru.

Organizarea socială

Noul tip al economiei de producţie a influenţat, cum era normal, structura şi evoluţia socială din cadrul comunităţilor teritoriale locale sau chiar din regiuni mai mari. Societatea tribală fără o structură de guvernare este specifică neoliticului după opinia antropologului Lewis

Henry Morgan (1871), care include neoliticul în stadiul numit „barbarie".

Neoliticul a fost perioada în care comunităţile umane s-au scindat definitiv în familii sau grupuri de familii. In general, se consideră că în cadrul comunităţilor de agricultori rudenia se transmitea pe linie maternă, în timp ce în comunităţile de păstori descendenţa se stabilea pe linie paternă.

Analizând topografia unor aşezări din Peninsula Balcanică, centrul Europei etc. se constată apariţia unor locuinţe familiale de mici dimensiuni, care aveau de obicei, în jurul lor, anexe gospodăreşti, stabilimente pentru creşterea animalelor şi uneori chiar terenuri cultivabile.

în neolitic a apărut proprietatea individuală (familială) asupra mijloacelor de producţie (unelte) sau bunurilor materiale (pământul cultivabil, turmele de animale domestice, obiecte individuale etc.), care substituia în mare parte vechea proprietate comună. Proprietatea privată asupra terenului cultivabil se instituia prin defrişare, asanare, drenare şi evident cultivare. Cel care întreprindea aceste operaţiuni avea proprietatea asupra recoltelor anuale, cât şi pe termen lung asupra terenului cultivat. De asemenea, intrau în proprietate privată animalele domestice care erau întreţinute de familie, locuinţa şi anexele, construite prin forte proprii în general, uneltele (seceri, topoare, greutăţi pentru războiul de ţesut, bărci, plase de pescuit etc.), accesoriile pentru veşminte şi podoabele. Probabil, majoritatea covârşitoare a bunurilor de uz comun ori de prestigiu şi majoritatea mijloacelor de asigurarea subzistenţei au devenit în această perioadă proprietate privată.

Toate acestea reflectau nu doar situaţia economică ci şi statutul social al unei familii în cadrul comunităţii. O

consecinţă directă a apariţiei proprietăţii private sunt diferenţele apărute între indivizi în interiorul comunităţilor, precum şi între comunităţi.

In general se consideră că bogăţia în neolitic era reliefată de stocurile mari de alimente vegetale (cereale, leguminoase, fructe) şi numărul de animale din cadrul unei gospodării. Pe lângă acestea, statutul social înalt era marcat prin obiecte de uz comun din obsidianâ sau metal, podoabe (brăţări şi cercei din scoici *Spondylus)* sau bunuri de prestigiu (topoare-sceptre).

Statutul social şi prosperitatea materială erau exprimate nu doar în viaţa jde fiecare zi, ci şi în pregătirile pentru viaţa de dincolo de moarte, în cadrul necropolelor neolitice apar morminte care aveau un inventar variat ce reflecta cele expuse mai sus. Astfel, unele morminte

87

aveau un inventar bogat ce cuprindea obiecte din metal (chiar din aur la Varna), podoabe (brăţări, mărgele, cercei), altele doar obiecte ceramice (vase şi idoli) sau chiar nu aveau obiecte de inventar.

Paralel în unele regiuni, în anumite perioade au supravieţuit viaţa în cadrul clanurilor (marilor familii) şi expresia sa - proprietatea colectivă. Fiecare familie primea un lot de pământ pentru cultivare, dar păşunile rămâneau probabil, proprietatea întregii comunităţi. Acesta pare să fi fost cazul aşezărilor care aveau locuinţe rectangulare cu lungimi de 15 până la 40 m şi lăţimi între 4 şi 7 m.

întărirea autorităţilor comunitare sau regionale (tribale) este evidenţiată de delimitările teritoriale şi apariţia aşezărilor fortificate sau a citadelelor de refugiu. Studiile de specialitate au relevat existenţa unor aşezări de mari dimensiuni, eventual fortificate, în jurul cărora gravitau aşezări mici.

5. VIAŢA SPIRITUALĂ

Manifestări religioase

Neoliticul timpuriu mai păstrează încă unele practici rituale tnezolitice şi chiar paleolitice. Acestea sunt marcarea corpului cu ocru roşu, cultul craniului, cultul strămoşilor, cultul vetrei, cultul fertilităţii şi fecundităţii. Apar unele manifestări noi (cultul soarelui, religia dolmenică), iar unele din cele vechi (cultul fertilităţii şi fecundităţii) suferă schimbări semnificative.

Ceremonialul religios

Iniţial, în mileniile 7-6 î.Hr. manifestările rituale aveau loc în general în cadrul privat al locuinţelor, cum este cazul a numeroase descoperiri din Orientul Apropiat, începând cu mileniile 5-4 î.Hr., ceremonialul religios s-a mutat în lăcaşuri de cult. Menţionăm aici sala cu statuia divinităţii şi o vatră pentru ofrande la Eridu (Irak), templele în formă de trifoi în Malta, templul de la Parţa, cel miniatural la Căscioarele (România) etc.

Uneori se practicau sacrificiile umane „de fundaţie" aşa cum s-a întâmplat în cazul templelor de la Çatal Hûyûk (Turcia) şi Stonehenge l (Marea Britanic). Sacrificii umane se practicau şi în alte ipostaze. Astfel, la Cayonii (Turcia) într-o construcţie cu pereţii albi, în trei camere au fost depuse peste 400 de cranii, iar la Tiefenellern (Germania) au fost găsite resturile a 38 de persoane sacrificate, majoritatea de sex feminin. Frecvente erau şi sacrificiile la fundaţiile locuinţelor, după cum sugerează oasele de animale depuse în vase de ceramică la Traian, Truşeşti şi Hăbăşeşti (România). In alte cazuri alături de bărbatul decedat se sacrificau şi depuneau în mormânt soţia şi sclavii, consideraţi parte din bogăţia acestuia.

Cultul fertilităţii şi fecundităţii

In paleolitic cultul fertilităţii şi fecundităţii era exprimat constant prin gravuri şi picturi rupestre reprezentând dualitatea cal-bizon (masculin-féminin). Neoliticul a reprezentat o schimbare majoră a acestui cult, prin materializarea sa în figurine antropomorfe feminine din piatră, marmură, os, corn şi mai ales ceramică. Ele sunt extrem de răspândite în Orientul Apropiat şi Europa sud-estică, de unde menţionăm un vas antropomorf feminin de la Hacilar (Turcia) şi Zeiţa de la Vidra (România). In Europa centrală, în cadrul culturii Lengyel (Cehia) au fost descoperite statuete cu bazinul şi coapsele exagerate, iar uneori, pe lângă atributele feminităţii, figurinele prezintă chiar însemnele certe ale sarcinii, fapt ce confirmă conexiunea cu ideea fecundităţii.

Cultul Soarelui

Dacă în paleolitic şi mezolitic oamenii invocau în practicile lor mai ales creaturi pământene, din neolitic apar ritualuri religioase legate de divinităţi ale cerului, dintre care cea mai cunoscută este cultul Soarelui. Manifestările cele mai vizibile ale cultului solar au fost sanctuarele cu axul orientat în aşa fel încât la solstiţiul de vară soarele apărea în direcţia axei drumului de acces în sanctuarele din cadrul culturii Windmill Hill (Marea Britanic).

Religia dolmenică

Termenul este folosit de obicei pentru a sugera ideile şi manifestările religioase aflate în legătură cu

monumentele megalitice. Deoarece cu mijloacele actuale acestea nu pot fi reconstituite, specialiştii se rezumă la observaţiile privind elementele surprinse arheologic. Dolmenul - o caracteristică esenţiala a acestei religii - este ideea creării unor morminte colective ale comunităţilor pentru o perioadă lungă de timp. La Villeneuve (Franţa) într-un astfel de mormânt au fost depuşi 100-120 indivizi.

Cultele unor animale

Relaţia oamenilor cu lumea animalelor a continuat să fie strânsă. Unele clanuri considerau chiar că descind dintr-un animal cu care erau într-o relaţie magică, numită totemism de specialiştii în studiul religiilor. Scheletele întregi de câini descoperite la Mairy, Arbogast şi Bretteuille-Le-Rabet (Franţa) reprezintă mai degrabă însă expresia materială a rolului lor de animale de companie.

89

Rituri şi ritualuri funerare. Morminte

Riturile - stabilite în funcţie de modul$_A$ de tratare a corpurilor decedaţilor - au fost inhumaţia şi incineraţia. în neolitic a predominat clar inhumaţia, mormintele fiind găsite sub podelele locuinţelor, printre locuinţe sau în afara aşezărilor.

în neoliticul pre-ceramic A din mileniul 8 î.Hr., la Jericho (Israel) mormintele erau sub locuinţe. Aceeaşi situaţie este constatată şi pentru mileniul 7 î.Hr. la Beisamoun (Israel) şi la Cătai Huyiik (Turcia). Mai târziu, în cadrul culturii Boian (România) şi la Rudnik Kosovski (Serbia), în aria culturii Starcevo erau dispuse printre locuinţe. La Hacilar II (Turcia) şi în cultura Hamangia (România), mormintele au fost descoperite în afara ariei locuite, ceea ce indică schimbări semnificative în cadrul ideilor religioase şi ritualurilor funerare.

La Cătai Hiiyiik au fost descoperite peste 50 de morminte individuale, multe de copii. Majoritatea scheletelor nu aveau inventar, dar au existat şi excepţii. Astfel, un copil avea în jurul gâtului un colier format din 180 de mărgele de piatră, iar un adult 2 pandantivi de os lustruit.

Cimitirul de la Lepenski Vir (Iugoslavia) avea 170 de morminte. Scheletele descoperite aparţin atât tipului Cro-Magnon, cât şi celui mediteraneean. în acelaşi spaţiu balcanic, la Ajmane (Iugoslavia), a fost descoperit un mormânt colectiv ce conţinea 17 schelete datate pe la 5.500 î.Hr., iar în aşezarea de la Starcevo (Iugoslavia) au fost descoperite 9 morminte, care aveau câte un coridor.

Cele mai vechi morminte megalitice au apărut în Malta, Sicilia. insulele Baleare. sudul Franţei şi sudul Spaniei. Ele sunt săpate în stâncă şi par nişte grote artificiale, dar în ultima regiune au fost înlocuite cu construcţii din piatră la suprafaţa solului care aveau pasaje de intrare. Aceste monumente colective provin din Mediterana orientală şi s-au răspândit în Europa de vest şi nord-vest. Ruta a fost Iberia atlantică, sudul Marii Britanii, Irlanda, Baltica occidentală şi Marea Nordului. Inventarul lor indică o confecţionare locală a pieselor, în Europa de vest şi de nord numărul monumentelor megalitice este apreciat la 40-50.000. Multe dintre ele continuă însă să fie construite sau reconstruite în epoca bronzului şi chiar în prima perioadă a epocii fierului.

Manifestări artistice

în timp ce megalitismul era fenomenul caracteristic al artelor majore, în artele minore predominau plastica (antropomorfă şi zoomorfă) şi ceramica decorată, în neolitic aproape au dispărut pictura şi gravura rupestră, iar sculptura a supravieţuit pe o arie restrânsă.

90

Arhitectura

Cel mai simplu monument megalitic este menhirul, adică un bloc din piatră cioplită plantat vertical, pus în legătură cu cultul morţilor. Menhirii apar izolaţi sau în aliniamente. Unul dintre cele mai cunoscute ansambluri este cel de la Carnac (Franţa), care cuprinde aproximativ 3.000 de menhiri.

Uneori menhirii sunt aşezaţi în cerc formând un monument de arhitectură numit *cromleh* în Franţa şi *henge* în Marea Britanic. Aceştia înconjurau un mormânt ori erau delimitări ale unor locuri de ceremonie.

în Malta se află 30 de temple construite în jurul anilor 3.000 î.Hr., sau mai înainte, de o populaţie venită din Sicilia. Cele mai cunoscute sunt templele de la Ggantija, Trxien, Hagar Qin, Ta Hagrat şi altele. Edificiile aveau planul unei frunze de trifoi împrejmuite cu lespezi înalte de 2-4 m. Pentru prima dată au fost folosite elemente de arhitectură exterioară prin confecţionarea de pietre fasonate şi prin ornamentaţii cu puncte, spirale duble sau chiar frize de animale, în interior erau locuri amenajate pentru statuete, altare de sacrificii care aveau nişe pentru depus ofrande.

Pictura

Figuri de oameni şi de animale sunt încă pictate pe stânci, în adăposturi sau la intrarea în grote din sud-estul Spaniei

şi Africa de nord, Turcia sudică, regiunea Saharei, izolat în nordul Norvegiei şi Siberiei. Pictate monocrom cu roşu, brun sau negru la lumina zilei în majoritatea cazurilor, figurile au dimensiuni de numai 15 până la 20 cm. Sunt reprezentate scene de vânătoare, scene de lupte cu arcaşi, dans şi magie sau ipostaze cotidiene (femeie cu copil, femeie la cules fructe etc.).

La Cătai Huyiik (Turcia), o clădire datată 7.025-6.150 î.Hr., a fost decorată cu aplicaţii în relief şi pereţi pictaţi, în nivele de la I la XIII, clădirile din această aşezare erau decorate cu picturi reprezentând zeităţi, oameni, păsări şi animale.

Picturi în stilul bosse-ronde au fost descoperite în nordul Africii la Tassili, Acacus şi Fozzigiaren. în nordul Libiei, Algeriei, Ciadului şi Nigeriei prevalează taurii. La Tin Hankaten {Mali) este pictată o ceremonie cu figuri umane sărind peste tauri, în regiunea Fezzanese (Nigeria) erau figuraţi oameni mascaţi; oameni cu măşti de şacali au fost pictaţi la Wadi Zreida. în peştera de la Wadi Tilizahren au fost găsite picturile a trei girafe şi câteva vite, precum şi figuri umane cu mască de animale pe cap.

91

Descoperirile de la Tassili au fost datate în neoliticul mijlociu şi cel târziu, iar la Fozzgiaren pe la 6.122±100 î.Hr.

Obiecte gravate

Plăci de şist decorate cu spirale şi linii în val sau romburi au fost depozitate în mormintele megalitice. La New Grange (Irlanda) ele erau dispuse pe coridorul din faţa intrării în pavajul ce conducea către camera centrală, în regiunea Fezzan (Libia) au fost descoperite pietre gravate cu figuri de animale şi umane, la Wadi Berdjush cu pachiderme, în timp ce la Mathrndush şi El Uarer erau gravaţi elefanţi, rinoceri, hipopotami, vite şi oameni, în una din reprezentările de la Wadi Berdjush sunt figuraţi trei elefanţi şi un om cu cuţit în mână în spatele primului elefant, apoi încă doi oameni în spatele ultimului elefant. Rezultă că figurile umane sunt adăugiri ulterioare.

Sculptură. Figurine din lut ars şi marmură

în cadrul sculpturii predomină figurile umane, reprezentările de animale fiind mai rare. Către sfârşitul perioadei apar statuile menhir sculptate pe o singură faţă. Ele reprezentau idoli feminini sau masculini redaţi în basorelief puţin adâncit. Aria de răspândire a acestor statui se întinde din Franţa până în Japonia. Dintre toate, cea mai cunoscută este statuia-menhir feminină descoperită la Saint-Sernin (Franţa), înaltă de 1,20 m, ea are redate coafura, elemente de îmbrăcăminte şi podoabe.

Statuetele din ceramică, înalte de până la 30 cm, sunt frecvente în Europa de sud-est, fiind prezenţe obişnuite în casele din Turcia, Grecia şi Balcani. Excepţionale sunt statuetele numite Gânditorul şi femeia sa descoperite la Cernavodă, în cadrul culturii Hamangia (România), datate în mileniul 4 î.Hr. Statuete din ceramică au fost descoperite şi în aria culturii Cucuteni (România).

în cadrul culturii Lengyel din Cehia, figurina de la Strëlice are bazinul şi coapsele exagerate, braţele ca nişte proeminenţe conice, iar capul ca un buton. Figura de la Hluboké Masuvky (Cehia) are mâinile în poziţii naturale întinse înainte din coate şi faţa ridicată în sus. Figurine zoomorfe, antropomorfe şi altare au fost descoperite şi la Vinca (Iugoslavia).

Figurine feminine plate din marmură au fost descoperite la Karanovo (Bulgaria), iar în neoliticul din România au fost găsite figurine plate din os lustruit.

Figurine abstracte din piatră şi os decorate cu motivul ochilor au fost găsite din Spania (Valencia, Navares) până în nordul Europei, în Marea Britanic au fost descoperiţi cilindri decoraţi astfel la Calderstones.

92

Arfa decorării ceramicii

Tradiţia ceramicii pictate a fost adusă în Europa de colonişti neolitici veniţi din Turcia. Familia ceramicii fine cu slip roşu pictată cu motive geometrice albe a fost identificată în Grecia în cadrul culturii SeskJo, Karanovo în Bulgaria, pe teritoriul României în cadrul culturii Criş şi de-a lungul Dunării mijlocii ca manifestări ale culturii Starcevo. Olarii de tip Sesklo produceau o ceramică fină în cadrul căreia se remarcau cupele cu picior şi torţi pictate înainte de ardere cu roşu pe alb sau alb pe roşu, cu motive rectangulare sau triunghiuri.

Către sfârşitul mileniului 4 î.Hr., pe teritoriile României şi Ucrainei a apărut cultura numită Cucuteni (România) şi Tripolje (Ucraina), în care influenţele balcanice se integrează fondului local Criş. Predominau spiralele realizate prin neacoperirea suprafeţei de culoare roşie. Motivele curbe realizate în alb şi roşu sunt delimitate de incizii adâncite, în fazele ulterioare pictura cu culoare neagră a luat locul liniilor de borduri incizate, ajungându-se astfel la o pictură tricromă la Truşeşti şi Traian (România).

In Cehia şi Germania s-a folosit masiv motivul arcadei incizat ca formă de decor. La Svino (Danemarca) a fost găsit un vas decorat cu motivul ochilor şi triunghiuri.

Vasele antropomorfe sunt prezente în a doua jumătate a mileniului 4 î.Hr. în cadrul culturii Tisa (Ungaria). Un vas din cadrul acestei culturi reprezintă o femeie aşezată pe un scaun, cu braţele îndoite din cot duse în faţă, pe lângă corp. Lipseşte capacul care reprezenta capul. Un vas similar de la Haçilar din Turcia avea ochi din obsidian. O piesă de excepţie este „Zeiţa

de la Vidra" decoperită în cadrul culturii Gumelniţa (România). Vasul antropomorf reprezintă corpul unei femei stând în picioare cu mâinile aduse în faţă şi cu detalii privind îmbrăcămintea. Capacul care reprezenta capul lipseşte.

6. SFÂRŞITUL NEOLITICULUI. ENEOLITICUL

Perioada de tranziţie la epoca bronzului a fost numită şi eneolitic (în limba greacă *aeneus* - cupru, *lithos* = piatră). In aria complexului cultural Vinca, Gumelniţa - Karanovo VI, Tiszapolgar - Bodrogkereszrur au apărut elemente de metalurgie (minerit, reducerea minereului, tipare pentru turnat, prelucrarea aurului). Colin Renfrew şi Alexandru Vulpe consideră că ne aflăm în faţa unei dezvoltări autonome a metalurgiei cuprului, de unde şi termenul de eneolitic.

93

Această perioadă fost caracterizată prin apariţia sporadică a uneltelor din metal (cupru) şi este considerată o prelungire a neoliticului final, evoluţie care a fost însă stopată de fenomenul indoeuropenizării. în mod paradoxal însă, începutul epocii bronzului înseamnă în aceasta regiune un regres puternic al metalurgiei, ceea ce constituie un exemplu clasic de discontinuitate culturală.

Stabilirea unei patrii iniţiale a populaţiilor indoeuropene rămâne încă o problemă deschisă a preistoriei. De-a lungul timpului au fost propuse Scandinavia, stepele nord-pontice, Asia centrală şi Asia Mică. Cea mai credibilă ipoteză plasează această patrie de origine în stepele nord-pontice şi centrul Asiei, unde s-a dezvoltat civilizaţia kurganelor.

Populaţiile indoeuropene s-au deplasat în mileniile 5-3 Î.Hr. spre Iran, India şi Europa. Ele s-au aşezat peste populaţiile neolitice, asimilându-le prin difuziune culturală. Hitiţii s-au aşezat în centrul şi estul Asiei Mici; mezii şi perşii în Podişul Iran; celţii în centrul, vestul şi nord-vestul Europei (inclusiv insulele britanice); grecii în sudul peninsulei Balcanice; tracii în bazinul mijlociu şi inferior al Dunării.

Aceste populaţii seminomade se ocupau cu creşterea animalelor şi practicau o agricultură rudimentară. Societatea patriarhală era dominată de războinici. In acelaşi timp era o populaţie care cunoştea roata şi carul, metalurgia bronzului. Locuinţele erau nişte colibe rectangulare, înmormântările erau de inhumaţie cu tumuli funerari, cadavrele fiind presărate cu ocru roşu. în cadrul culturii Cernavodă I au fost inhumări în poziţie chircită la periferia sitului. Un copil în poziţie chircită a fost găsit la Băile Herculane (România), alte morminte de inhumaţie au fost găsite în aria culturii Cucuteni-Tripolje.

94

EPOCA BRONZULUI

(3.600/3.000-1.200/800 î.Hr.)

Sistemele teoretice nu sunt perfecte nici în ştiinţele exacte, cu atât mai mult ar fi nerealist să cerem acest lucru în ştiinţele umaniste. S-a considerat, pe bună dreptate, că epoca bronzului trebuie definită prin argumente economice, sociale, culturale şi nu atât prin metalurgia bronzului, o prezenţă cel mult firavă în faza timpurie a acestei perioade. Cu toate acestea s-a păstrat expresia de epocă a bronzului, pentru a diferenţia această primă metalurgie generalizată la nivelul întregii planete de epocile anterioare, în care principala materie primă folosită de om pentru unelte a fost piatra.

l. CRONOLOGIE. PERIODIZARE

Paul Reinecke (1872-1958), pe baza unor complexe închise (morminte şi tezaure) a împărţit epoca bronzului şi prima epocă a fierului în patru faze notate cu A, B, C şi D. Astfel bronzul timpuriu corespunde fazei A, cel mijlociu fazelor B-C, iar cel târziu fazei D şi fazelor A-B din Hallstatt. La rândul lor fazele au fost împărţite în câte trei subtaze (notate Al, A2, A3

etc.).

Anterior, Oscar Montellius (1843-1921) distinsese 6 perioade: bronzul timpuriu (fazele I-III), târziu (fazele IV-V), final şi de tranziţie la epoca fierului (faza VI). Mai nou, Bernhard Hänsel a împărţit bronzul danubian din bazinul carpatic în timpuriu (cu fazele I-III), mijlociu (cu fazele I-III) şi târziu (cu fazele I-II).

In Rusia schema cronologică se bazează pe tipurile de descoperiri funerare. Astfel, acolo sunt culturile Jamnaya (cu morminte în groapă), Katakombnaia (cu morminte în catacombe) şi Srubnaja (cu morminte în cutii de lemn).

Epoca bronzului poate fi împărţită în trei perioade în Orientul Mijlociu, bazinul estic al Mediteranei şi Peninsula Balcanică. Prima fază, bronzul timpuriu are drept caracteristică principală apariţia obiectelor din

95

bronz în viaţa cotidiană pe spaţii largi ale Lumii Vechi. Este perioada civilizaţiei sumeriene, a supremaţiei Akkadului în Mesopotamia şi a tezaurului spectaculos descoperit de Heinrich Schlieman la Troia (Turcia), începuturile epocii bronzului au fost plasate la Hotnitsa (Bulgaria) între 3.820 si 3.700 î.Hr.. iar în zona Dunării de Jos, complexele culturale Proto-Cernavodă IH-Ezero I şi Coţofeni I, atribuite bronzului timpuriu I, au fost datate între 3.600/3.400 şi 3.000 î.Hr. în faza incipientă (Cicladic Timpuriu I, Helladic Timpuriu I) metalul (cupru, bronz, aur, plumb) este extrem de rar.

Abia în bronzul timpuriu II a fost constatată generalizarea metalurgiei bronzului. Babilonul şi civilizaţia minoică ating apogeul în această perioadă, iar civilizaţia miceniană din Grecia aparţine fazei târzii. Epoca bronzului se încheie înjur de 1.200 î.Hr. în Orientul Apropiat şi pe la 800 î.Hr. în Europa de vest, date după care tehnologia fierului devine comună în aceste spaţii.

2. ORIGINI ŞI ARII DE DIFUZIUNE

Primele obiecte din metal descoperite în contexte arheologice datate pe la 7.350±60 î.Hr. la Cayonu şi Suberde (Turcia), indică faptul că metalul era cunoscut în formă nativă sau extras din minereu cu câteva milenii înainte ca descoperirile să ne permită a vorbi despre metalurgie sau poate doar stadiul cercetărilor, încă incipient în acest domeniu, nu ne permite să cunoaştem acest presupus hiatus.

în mod tradiţional cel mai vechi obiect din bronz este considerat un ac de cupru ce conţinea puţin cositor descoperit la Tepe Gawra (Irak) şi datat în jur de 3.000 î.Hr. O descoperire, făcută în anul 1960 la Ban Chiang (Thailanda) şi datată în jur de 4.500 î.Hr., răstoarnă teoriile iniţiale potrivit cărora originea tehnologiilor cuprului şi bronzului ar fi în Orientul Mijlociu. Descoperirile de la Rudna Glavna (Serbia) arată că cuprul a fost folosit acolo pe la 4.000 Î.Hr., pe când bronzul nu era cunoscut. Obiecte din bronz cu un rol decorativ, datate chiar înainte de 3000 î.Hr., au fost descoperite în Orientul Mijlociu. Pe la 3.000 Î.Hr. bronzul a fost introdus în Grecia, pe la 1.800 î.Hr. în China şi în jur de 1.000 î.Hr. în America.

De o importanţă crucială pentru cunoaşterea apariţiei şi evoluţiei bronzului în Europa este cunoaşterea evoluţiilor din Turcia, regiunea egeană şi Peninsula Balcanică. Pe la 3.000 î.Hr. noi populaţii, venite probabil din Turcia, au introdus bronzul în regiunea Mării Egee (arme şi

96

unelte din bronz). Civilizaţia egeeană este numele uzual al civilizaţiei epocii bronzului în bazinul Mării Egee, Creta, insulele Ciclade şi cea mai mare parte a Greciei continentale în perioada 3.000-1.200 Î.Hr. în acest spaţiu au înflorit două culturi majore: cea minoică din perioada mijlocie a epocii bronzului (cu centre relevante la Knossos şi Phaestos), respectiv cea miceniană din perioada târzie (cu principalele centre la Mycene, Tiryns şi Pylos).

Un eveniment care a schimbat decisiv istoria continentului european în epoca bronzului a fost venirea indoeuropenilor. Momentul nu este clar determinat în timp. Unii specialişti cred că cultura kurganelor a început în nordul Mării Negre pe la 2.500 î.Hr. şi ar fi aparţinut indoeuropenilor timpurii. Ei ar fi invadat Peninsula Balcanică pe la 2.200 î.Hr. şi apoi restul Europei.

Prima mare civilizaţie europeană a fost cea minoică, numită astfel după numele regelui Minos din Creta mileniului 2 î.Hr. Mulţi specialişti consideră că primii indoeuropeni au ajuns în Grecia pe la 1.900 î.Hr. Pe la 1.400 î.Hr., aceşti greci (numiţi micenieni) au cucerit spaţiul civilizaţiei minoice. După 1.200 î.Hr. civilizaţia miceniană a fost aproape distrusă datorită luptelor interne şi a urmat epoca întunecată în Grecia, când apare moda uneltelor şi armelor din fier.

Originea vest asiatică a metalurgiei bronzului în Europa este atestată pe baza obiectelor şi tehnologiilor identice care s-au extins gradat de la sud-est (Egeea, Grecia, Peninsula Balcanică), prin Europa centrală către Europa de vest şi nord. In mileniul 4 î.Hr. în Orientul Apropiat, apoi în a doua jumătate a mileniului 4 î.Hr. în Turcia, bronzul a fost obţinut prin aliajul dintre cupru şi arsenic. In mileniul 3 î.Hr. în Turcia, începând cu a doua jumătate a mileniului 3 î.Hr. în Europa de sud-est şi în mileniul 2 î.Hr. în Peninsula Iberică bronzul se obţinea printr-un aliaj de cupru cu staniu.

Arheologul amator german Heinrich Schliemann este descoperitorul civilizaţiei miceniene. El a întreprins săpături în şirurile de la Mycene (1876-1878) şi Tiryns (1884), unde a descoperit palate fortificate, ceramică, ornamente şi morminte regale conţinând aur şi alte artefacte. In anul 1900, arheologul britanic Sir Arthur Evans a descoperit la Knossos (Creta) un palat pe care 1-a atribuit regelui Minos şi primele tăbliţe cu două tipuri de scriere, datate la mijlocul mileniului 2 î.Hr.

In Germania centrală, Cehia şi Austria, epoca bronzului a început în jur de 2.500 Î.Hr. cu prelucrarea depozitelor de cupru aduse din estul Mediteranei. In jur de 2.300 î.Hr. un val de migratori (indoeuropenii) din sudul Rusiei s-au aşezat în Germania nordică şi centrală. Analizele

97

dendrologice indică începuturile epocii bronzului pe la 1.942 ±10 î.Hr. la Leubingen şi 1 .840±10 î.Hr. la Helmsdorf

(Germania).

în vestul Europei cele mai vechi descoperiri ce atestă folosirea bronzului au fost descoperite în Franța la Languedoc (cea. 2.500 î.Hr.), dar noul metal devine comun numai pe la 2.000 î.Hr. Din Franța purtătorii culturii paharelor în formă de clopot au adus metalurgia bronzului în Marea Britanic şi Irlanda, iar prin Țările de Jos în Scandinavia, în Finlanda epoca bronzului a început pe la l .300 î.Hr.

Exceptând Asia de vest, în restul acestui continent cercetările au fost mai puțin intense, în Thailanda, practicarea metalurgiei bronzului în jur de 4.500 î.Hr. ar putea fi o dovadă a existenței unui centru autonom, dacă nu chiar de invenție a metalurgiei bronzului.

Epoca bronzului în Asia de sud a început cu civilizația Văii Indus (2.5007-1.700 î.Hr.) care se întindea între fluviul Indus (Pakistan), la vest până în partea de est a Iranului, nordul Afganistanului şi nord-vestul Indiei. Metalurgia bronzului a ajuns în Coreea pe la l .000 î.Hr. şi pe la mijlocul mileniului l î.Hr. în Laos. In Japonia şi Indonezia metalurgia bronzului şi fierului au ajuns simultan pe la 300 î.Hr.

în Africa metalurgia a ajuns pe două căi: în Zona Nilului din Asia de vest, iar în Maghreb din Peninsula Iberică. Cele mai vechi obiecte din cupru, cuptoare şi deşeuri din Nigeria au fost datate între 2.000 şi 1.500 î.Hr.

3. AŞEZĂRI ŞI LOCUINȚE

Tipuri de aşezări

Majoritatea satelor erau mici cătune agricole. Distincția între aşezări dispersate şi aglomerate este uneori greu de făcut, fiecare caz fiind necesar a se analiza individual, în linii generale, se constată o dispersarea satelor din nordul şi nord-vestul Europei şi aglomerarea lor în centrul, sudul şi estul continentului. Tendința de grupare a aşezărilor, crearea unor structuri defensive (palisade, şanțuri) care marchează limitele zonei locuite pot ĭi considerate o expresie de urbanizare sau protourbanizare. în unele regiuni din Europa de sud-est şi Orientul Apropiat predominau tell-urile, în centrul Europei erau aşezări întinse, iar în Alpi aşezări de-a lungul văilor.

Aşezările dispersate puteau fi planificate ca la Lovcicky (Cehia) şi neplanificate cum este cazul la Zedau (Germania). In Europa nordică, la Bjerg (Danemarca) clădirile erau izolate sau fără o grupare sesizabilă.

98

Aşezările cu planuri aglomerate nu permiteau decât creşterea a 1-2 animale, celelalte activități economice fiind desfăşurate în afara ariei amenajate pentru locuire. Specialiştii au identificat trei tipuri de aglomerări în Europa: locuințe simple plasate neintenționat una lângă alta (în zona Mediteranei); locuințe simple cu interacțiuni între ele, dispuse pe țărmurile lacurilor din Elveția şi Germania, respectiv pe platforme în Marea Britanic şi case amplasate din motive defensive pe aliniamente intenționate, ca la Wittnauser Horn (Marea Britanic) şi Biskupin (Polonia).

La Zurich-Mozartstrasse (Elveția) locuințele erau aliniate pe rânduri, existând o arie neconstruită până la palisade, reprezentând un raport de aproximativ 1:5. La Forschner (Germania), în prima fază casele sunt prezente grupat în partea de sud-vest a şirului şi locuințele individuale în rest. Animalele erau ținute în spațiile dintre case, iar exploatările agricole erau în afara ariei aşezării.

La Kosice (Slovacia) 23 de case de suprafață erau dispuse pe 4 rânduri, între rânduri existau străzi, dar între casele rectangulare cu colțurile rotunjite distanța era uneori de doar 60 cm. Un caz similar este cel din cadrul tell-ului de la Fedvar (Iugoslavia), unde casele rectangulare ocupau suprafața întregului tell, lăsând doar un spațiu minimal pentru circulație. Nu exista însă spațiu pentru animale domestice şi cultivarea plantelor în interiorul aşezării.

Pe Valea Indusului, la Mohenjo-Daro şi Harappa (India) au fost descoperite aşezări cu clădiri din blocuri şi cărămizi crude separate de străzi.

Tendința de fortificare a fost timpurie, în bronzul timpuriu, aşezările au fost fortificate cu palisade la Baume à Gonvillar şi Gigny, respectiv cu zid de piatră la Rove (Franța). Din bronzul final, respectiv din secolul 10 î.Hr., datează fortificația cu zid de piatră şi lemn de la Châtelet à Etaules (Franța).

La Mohenjo-Daro (India) a existat o citadelă ce cuprindea câteva clădiri publice înconjurate de un zid, şi separat cel mai mare cental comercial din Asia de sud în epoca bronzului.

Un aspect important relevat de studii este densitatea aşezărilor în epoca bronzului. Astfel, pe o arie de 2.000 km^2, în Cehia au fost observate sate de-a lungul râurilor, lacurilor, vârfurilor de dealuri cu spații de 1-3 km între ele. în sudul Angliei şi în sud-estul Poloniei satele se aflau la 0.5-1,5 km între ele ca şi în. în schimb, în nordul Peninsulei Balcanice, şirurile de la Dubene-Sarovska şi Banya-Ploskata Moghila aveau în jurul lor arii agricole de 5-7 km.

99

In zona egeeană aşezările de la Poliochni aveau 15.000 m^2, Knossos între 30.000 m" şi 50.000 m^2, iar Eutresis avea 213.000 m^2 în interiorul zidurilor de incinta, din care erau utilizați pentru locuit doar 35.000 m^2.

Peşterile au continuat să fie folosite sezonier şi atunci când din cauza vremii nu puteau fi ridicate case. în epoca bronzului şi epoca fierului au fost locuite peşteri precum cele de la Devetaki, Emen şi Măgura (Bulgaria), Cioclovina (România), Murée (Franța), Sune Hole şi Wokey Hole (Danemarca), Grotta a Male şi Grotta di Piccioni (Italia).

Tipuri de locuințe

Organizarea spațială a locuințelor unei aşezări conține informații despre relații interumane, procesele mentale şi sociale, arată cum oamenii interacționează, posibilitățile de circulație, împărțirea câmpurilor şi grădinilor din afara zonei

locuite, care pot fi dispuse radial sau printre locuinţe.

Descoperiri excepţionale arată cum era construită partea aeriană a caselor. Astfel, la Stora Hammar (Suedia) casa este reprezentată ca o construcţie rectangulară cu colţuri rotunjite şi acoperiş conic. Cu elemente pictate sunt sugeraţi stâlpii de lemn verticali şi locul uşii. La Val Camonica (Italia), o altă pictură realizată pe o stâncă indică o casă care avea mai mult de un etaj şi un acoperiş în două ape.

Locuinţele de suprafaţă au fost rareori surprinse în condiţii optime datorită distrugerii lor de lucrări agricole ulterioare. Nu au fost descoperite structuri de clădiri deasupra solului, în mod obişnuit ele fiind identificate prin gropile de stâlpi, grupuri de pietre sau podeaua scobită în sol. Două tipuri de locuinţe au fost identificate: rotunde şi rectangulare. Primele au dimensiuni mici, celelalte erau adesea de dimensiuni mari oferind spaţiu şi pentru activităţi meşteşugăreşti.

Locuinţele rotunde sau ovale au predominat în multe zone din Europa de nord şi nord-vest, precum şi în Italia, în Marea Britanic acest tip de locuinţe aveau un inel de stâlpi ca suporţi (Ramus Hill) sau numai un stâlp central (Thorny Down). In regiunile înalte un şir de stânci constituiau fundaţiile clădirii. Asftel, la Shaugh Moor un număr de 15 locuinţe rotunde, cu diametrele între 3,7 m şi 6,5 m, aveau fundaţiile marcate cu stânci întrerupte în partea de sud-est sau sud-vest, unde era uşa. în Italia continentală şi Sicilia casele ovale aveau marcaje de pietre ca la Montagnola di Capo Gaziani Milazzese şi Lipari. Altele rotunde aveau stâlpi şi podea lutuită ca la Porto Perome.

100

In Irlanda predominau clar locuinţele rotund-ovale, cele rectangulare fiind extrem de rare. La Cullyhama o arie circulară cu diametrul de 20 m era înconjurată cu o palisadă de lemn. în interiorul său erau două structuri: o casă de lemn cu diametrul de 6 m şi o vatră centrală; iar în apropierea sa o vatră în aer liber, cu o apărătoare de vânt. Cu ajutorul metodei dendrologice complexul a fost datat în 1526 î.Hr. La Clonfmlough o aşezare fortificată, cu diametrele de numai 50x40 m, cuprindea trei clădiri circulare, în faza 2 a şirului L de la Knockdoon a fost identificată o clădire ovală cu diametrele de 6,5x4 m. în centru avea o podea de lut, iar în partea de est era o arie pavată a unei curţi asociate.

Locuinţele rectangulare au cunoscut cea mai mare frecvenţă în Olanda, Belgia, Danemarca, sudul Scandinavici, siturile din Alpi, cultura câmpurilor de urne şi Peninsula Balcanică, în cultura Unëtice, la Brezno (Cehia) a fost găsită o casă cu stâlpi având 32 m lungime şi 6,5 m lăţime. La Cham-Oberwil (Elveţia) o locuinţă rectangulară avea 3 rânduri a câte 4 stâlpi de susţinere şi o suprafaţă de 13x8 m. La Zurich (Elveţia) casele rectangulare aveau pereţii exteriori pe tălpi aşezate direct pe sol şi perforate pentru aplicarea stâlpilor verticali. Dendrocronologic au fost datate între 1.607 şi 1.545 î.Hr. La Thy (Danemarca) erau case lungi cu 3 sau mai multe diviziuni interne. Unele aveau camere de zi şi vetre la capete. La Trappendal (Danemarca) o locuinţă cu trei camere lungă avea capetele rotunjite, cu câte o vatră la ambele capete.

în cultura câmpurilor de urne din Europa centrală, la Zedau (Germania) din 78 de case, 46 aveau podeaua adâncită şi 32 la nivelul solului. Pereţii erau susţinuţi de stâlpi verticali. Doar 5 dintre ele aveau vetre de foc, iar cele cu podeaua adâncită sunt considerate anexe gospodăreşti. Suprafaţa medie era de 28-36 m^2. La Lovcicky (Cehia) locuinţele rectangulare cu stâlpi aveau suprafeţe de 7-35 m'', cu excepţia a două dintre ele care aveau 144 m'' şi 187 m''.

Case pe tell-uri au fost identificate în nordul Peninsulei Balcanice şi Europa centrală în Ungaria, România şi Bulgaria. Ele erau rectangulare cu stâlpi verticali şi pereţi din nuiele pe care se aplica o tencuială de lut. La Nagyrév (Ungaria) unele aveau câte 2-3 camere, podea lutuită şi o vatră rotundă sau rectangulară lângă un perete. O colibă rectangulară ce avusese pereţii din buşteni a fost descoperită la Tiszaug-Kéménytetô (Ungaria).

în civilizaţia minoică, locuinţele aveau planuri circulare cu diametrele de la 3 la 10 m şi intrarea pe partea estică. Zidur ile, înalte de aproximativ 2 m, erau din pietre nefasonate legate cu argilă, iar acoperişul era din lemn.

101

4. ECONOMIA

Trecerea de la neolitic la epoca bronzului nu s-a mai făcut aşa de evident din punct de vedere economic, precum trecerea de la mezolitic la neolitic. Economia de producţie inventată în neolitic a continuat în epoca bronzului. Totuşi, au existat unele schimbări importante, precum adâncirea specializării în anumite culturi mai bine adaptate condiţiilor de sol şi climatice, trecerea de la monocultură la policultură în unele regiuni, generalizarea plugului tras de boi etc.

Agricultura

Cultivarea plantelor

Printre dovezile elocvente privind cultivarea plantelor se numără descoperirea de unelte agricole în şiruri arheologice. Uneltele agricole de bază (cazmale, lopeţi, pluguri) erau din lemn, motiv pentru care foarte puţine au supravieţuit. S-au păstrat în schimb topoarele şi secerile din bronz.

Plugul a fost inventat undeva în nordul Mesopotamiei, iar în mileniul 4 î.Hr. a ajuns în Turcia, zona Mării Egeei şi Balcani. Tipul de plug cu brăzdar simplu era o bucată de lemn, uneori chiar simple ramuri mai groase de copac, fapt pentru care se rupea foarte des. Astfel de piese au fost găsite la Vebbestrup şi Hvorslev (Danemarca) şi într-o gravură de la Litsleby (Suedia). Brăzdare de lemn din două bucăţi au fost descoperite la Eton (Marea Britanic), Lavagnone (Franţa) şi Tokary (Polonia). O reprezentare din bronz a fost găsită la Bordos (Iugoslavia), iar la Dostrup (Danemarca) pe o piatră datată pe la 2.560 Î.Hr. a fost gravat un plug tras de o pereche de vite. Juguri pentru vite au fost găsite la Lavagnone, Fiavé (Franţa) şi Loch Nell (Marea Britanic). Primele au fost datate în bronzul timpuriu, respectiv mijlociu, ultimul între 1.950-1.525

î.Hr.

Secerile au fost realizate inițial din piatră şi lemn (ca în descoperirile din Munții Alpi), apoi din bronz ca la Castle Dawson (Irlanda) şi Neuchâtel (Elveția).

Plantele cultivate erau în ordinea atestării frecvenței lor arheologice grâul şi orzul, apoi fructele şi strugurii. De asemenea, au mai fost cultivate meiul şi legumele. Un număr de 100 de persoane consumau anual aproximativ 28 de tone de grâu, care se obțineau de pe 70 de hectare cu o recoltă medie de cea. 400 kg la hectar. La Ezero (Bulgaria) 96,5%, iar la Feudvar (Ungaria) 98,80% din semințele expertizate erau de grâu. In

102

Germania şi Polonia se cultivau orz, mei şi legume, în Marea Britanic grâu şi orz, în România grâu, orz, mei şi legume, iar în Elveția grâu, orz şi mei.

După curățare, în cea mai mare parte a Europei, grâul era păstrat în gropi. In solurile umede din Elveția şi la Bad Buchau (Germania) cerealele se stocau în vase mari de provizii depuse în interiorul unor construcții din lemn. Uneori, astfel de vase erau depuse în simple gropi, ca la Dôbeln-Masten (Germania) în bronzul timpuriu sau Sobiejnchy (Polonia) în bronzul final. Grâul era stocat la Knossos în vase mari de provizii numite pithoi, înalte de 1,40-1,50 m. La Mallia a fost găsit un vas cisternă cu dimensiunile de 4,0x3,70 m.

Meiul putea fi cultivat pe o largă varietate de soluri, rezista foarte bine inclusiv la ploi torențiale şi vânturi puternice, conținea multe proteine şi ocupa un volum mic. EI era folosit pentru plăcinte şi băuturi fermentate.

Mustul se extrăgea prin presare cu picioarele stând într-un vas deschis, după care se colecta în alt vas. La Sitagroi, Kastanas, Myrtos, Lerna (Grecia) şi Ezero (Bulgaria) au fost descoperite semințe de struguri, iar la Mycene, în casa unui comerciant de vin, au fost găsite mai multe *pithoi* (vase de provizii) pentru stocarea vinului.

Măslinele atestate la Santorin (Grecia) pe la 1.500 î.Hr., în urma erupției vulcanice, şi la Knossos în minoicul I-H Uleiul era folosit în alimentație şi pentru iluminare. Se puneau măslinele în apă fierbinte şi prin presare se extrăgea uleiul, apoi se scotea apa. Era stocat ca şi vinul, aşa cum s-a constatat cercetându-se la Mycene casa unui comerciant de ulei de măsline, unde au fost descoperite un număr de 11 *pithoi* impregnate cu ulei.

Creşterea animalelor

In principiu, în zona temperată erau preferate vitele, iar în zona mediteraneană caprele. Astfel, în cultura Lausitz. din estul Germaniei, vitele reprezentau cea. 50% din animalele domestice, după care urmau porcii. Ele predominau, de asemenea, în Europa centrală şi de sud-est, reprezentând între 30% şi 50% la Dvory (Ungaria) şi în cultura Noua (România), respectiv 30-40% în siturile din Serbia.

In cea mai mare parte a regiunilor mediteraneene şi Peninsula Balcanică se practicau pastoralismul transhumant (Serbia, Grecia). In nivelul IV al sitului de la Sitagroi (Grecia), la 15 locuințe au fost găsite oase provenind de la un număr de 105 de ovicaprine. câte 7 de fiecare casă. în Munții Apenini şi Sardinia predominau caprinele, iar în Spania şi insulele Baleare oile şi caprele. La Knossos 60% din alimentația cu came era reprezentată de oi, 25-30% de capre, 5-10% porci şi doar 1% vite.

103

Calul reprezenta aproximativ 5% în şirurile din Europa, fiind utilizat pentru trădarea carelor, în timp ce vitele erau uti lizate la tractarea plugurilor pentru arat.

Vânătoarea

Numărul de animale vânate era foarte mic în Balcani, animalele sălbatice având mai ales o funcție rituală, în Grecia şi zona egeeană, vânătoarea era mai mult un sport aristocratic, aşa cum rezultă din frescele, ştampilele şi unele pumnale descoperite. Erau preferate căprioarele, caprele sălbatice şi păsările în Tyrins, leii în Thessalia şi leoparzii în nivelele VII-IX de la Troia.

Pescuitul

Peştele a rămas o sursă importantă de hrană în aşezările din apropierea râurilor, lacurilor sau de-a lungul coastelor marine şi oceanice. Aşezări de pescari au fost descoperite pe țărmul Mării Negre la Sozopol şi Kiten (Bulgaria) şi ale Mării Nordului la Sôlonger şi Fyen (Danemarca). In inventarul lor au fost găsite numeroase cârlige şi harpoane.

Culesul

Culesul a avut o contribuție neglijabilă la subzistența comunităților umane în epoca bronzului. Totuşi resursele oferite de mediul natural în acest sens nu au fost neglijate. Ca şi în perioadă precedentă, femeile şi copii culegeau fructe, plante sălbatice şi moluşte.

Meşteşugurile

Principala caracteristică a epocii bronzului este generalizarea metalurgiei, includerea obiectelor de bronz în viața comunităților umane de la funcția de prestigiu la utilizarea cotidiană şi depunerea ca inventar funerar.

Metalurgia

Primele obiecte din metal (cupru, aur şi plumb) au apărut încă din neoliticul final. Unii specialişti chiar denumesc eneolitic tranziția de la neolitic la epoca bronzului. Epoca bronzului este însă perioada în care metalurgia se generalizează pe o mare parte a Eurasiei şi în anumite zone din Africa.

Metalurgia aurului

în mileniul 3 î.Hr., în numeroase regiuni din Spania, sudul Franței, Portugalia şi Marea Britanic s-a folosit aurul. In bronzul timpuriu aurul este prezent în morminte princiare din Wessex şi Saxa (Marea Britanie). Vase din aur au fost descoperite la Eschenz (Elveția), Fritzdorf 104

(Germania) şi Rillaton (Marea Britanic), iar la Perşinari, Țufalău şi Biia (România) au fost găsite o sabie, cupe, discuri, mici ornamente şi brățări masive. Podoabe de aur au fost descoperite în morminte de femei din cimitirul de la El Argar (sudul Spaniei), unde au fost datate la începutul şi mijlocul mileniului 2 î.Hr. La Caldas de Reyes (Spania) au fost găsite vase, inele de brațe şi o diademă din aur. în bronzul final depozitele de aur se restrâng la Marea Britanic şi vestul Franței (1.000-700 î.Hr.).

Metalurgia argintului

Cele mai cunoscute resurse de argint cunoscute în Europa epocii bronzului au fost cele din Grecia (Siphnos şi Laurion). Pumnalele de la Usatovo (Ucraina), pumnalele şi figurinele cu cap uman de la Borodino (Bulgaria), cele patru topoare din cadrul tezaurului de la Perşinari şi pandantivii de la Zimnicea (România) sunt doar câteva din obiectele de argint cunoscute în Europa.

Metalurgia cuprului şi bronzului

Bronzul se obținea prin aliajul cupru-arsenic, cupru-cositor (cu 5-10% cositor) sau cupru-cositor-plumb. Principalele resurse de cupru în Europa erau în Peninsula Balcanică (Bulgaria, Serbia, Albania), Munții Carpați (România, Slovacia), Munții Alpi (Austria), Europa centrală (Munții Ore şi Herz din Germania), Europa de vest (Franța, Spania, Țara Galilor şi sudul Irlandei), Rusia şi Kazahstan. Sursele de cositor se aflau în puține locuri din Europa. Cu siguranță a fost exploatat în acea perioadă cositorul din regiunea văii Elster (Germania), posibil şi în Munții Wicklow (Irlanda). Plumbul era mult mai răspândit, fiind găsit în formă de galène, în combinație cu argintul.

De departe cel mai mare volum de minereu de cupru extras în epoca bronzului în Europa de vest a fost în Alpii austrieci (regiunea Mitterberg, nordul şi estul Tirolului), cu părțile vecine din Elveția, Italia şi Slovenia.

In bronzul târziu, în Kazakhstan din mina de la Kenkazghan au fost extrase cea. 800.000 de tone de minereu din care s-au obținut 25-30.000 tone cupru, iar din cea de la Dzhezkazghan cea. 1.000.000 tone de minereu, adică 30-33.000 tone cupru. Din minele din regiunea Kargaly din cadrul culturii Jamnaya (Rusia) au fost extrase 2.000.000 de tone de minereu din care s-au obținut cea. 60.000 tone de cupru. Considerând că pentru fiecare tonă de metal obținut erau necesare 1,5-2 hectare de pădure, în 150 de ani la Kargaly au fost folosiți 50-52 milioane metri cubi de lemn, adică echivalentul pădurii de pe o suprafață de cea. 2.000 km^2.

105

Rămăşițele unui cuptor au fost găsite la Talttitz (Germania). O pereche de gropi aproape rectangulare cu podea şi trepte la interior de cea. 50 cm lungime şi 30 cm lățime, conectate printr-un canal plat; între cele două gropi podeaua a fost puternic arsă pe o suprafață circulară. Se pare că era un atelier pentru turnarea metalului. De asemenea, în multe situri din Danemarca au fost găsite tipare pentru turnat bronzul. Multe situri cu dovezi de prelucrare sau chiar cuptoare de redus minereu au fost cercetate în Franța (Sorel-Moussel, Eure-et-Loire), Elveția (Auvernier, Hauterve-Cahmpreveyeres), Germania (Wasserburg, Bad Buchau, Karlstein, Nieder Neundorf). Suedia (Velem St. Vid), Italia (Fiavé, Ledro), Spania (El Ventorro, Madrid, Pena Negra), Manda, Marea Britanic etc.

Bronzul era turnat în tipare bivalve în minoicul n la Vasiliki (Grecia) şi Troia (Turcia), iar pentru confecționarea topoarelor se utiliza tehnica cerii pierdute la Poliochni (Grecia), în cazul pumnalelor se folosea tehnica nituirii, folosindu-se uneori nituri din argint. Vase din bronz au fost descoperite la Mallia (Creta).

în mileniul 3 î.Hr. armele principale din bronz sunt pumnalele cu lame de 12-20 cm, de factură anatoliană la Troia l, Thermi şi Poliochni. Din ele au derivat spadele cu lame de până la 81 cm, cum este cea de la Mallia. Uneltele realizate din bronz sunt topoarele, secerile şi cârligele.

Un calcul estimativ arată că pentru obținerea a l O tone de cupru pe an, la Mitterberg (Austria) erau implicați 270-400 de oameni, care ieşeau din activitatea de producție a bunurilor de subzistență pentai un timp.

Depozite

Depozitele de obiecte din bronz constituie unul dintre subiectele cele mai frecvente şi în continuare cel mai puțin cunoscute din problematica bronzului european. Ele au fost găsite în alte contexte decât cel domestic sau funerar, în mod obişnuit conțineau unelte (seceri, târnăcoape, cuțite), arme (topoare, pumnale, spade), ornamente (aplice de centură) şi alte obiecte (colane, brățări, inele, fibule, pandantivi). în bronzul D şi Hallstatt-ul Al, în Croația depozitele aveau în mod obişnuit peste 50 de obiecte fiecare. Depozitele din Transilvania sunt enorme: 6 depozite conțineau peste 10.000 de obiecte şi o greutate estimată la 5 tone de bronzuri. Alt tezaur impresionant este cel din Isleham (Marea Britanic) care cuprindea peste 6.000 de piese.

Metalurgia fierului

Puține piese din fier au ajuns în Europa epocii bronzului. Dintre acestea cel mai cunoscut este pumnalul de la Gânovce (Slovacia). probabil un import din Turcia.

In perioada târzie a câmpurilor de urne, a fost descoperit un număr consistent de obiecte din fier în Europa centrală, sudică şi de nord. Procesul de răspândire a fierului a fost gradual şi avut un impact deosebit asupra economiei epocii bronzului. Explicaţia numărului mare de depozite de bronzuri în perioada târzie a epocii bronzului la Ewart Park (Marea Britanic) este tocmai introducerea fierului care a avut efect de dumping (a scos de pe piaţă bronzul graţie preţului foarte scăzut).

Producţia ceramicii

Roata olarului, un disc de lut ars fixat pe o roată din lemn, ea însăşi fixată pe un pivot vertical, este prima dată documentată la Troia în nivelul lib. Ceramica epocii bronzului se împarte în foarte grosieră (pentru stocare şi bucătărie) şi fină (pentru servitul mesei). Intre puţinele cuptoare de ars vase descoperite se numără cele de la Hascherkeller şi Elchinger Kreuz (Germania), Sévrier şi Hohlandsberg (Franţa).

Lemnul

Lemnul se exploata oriunde erau păduri. In construirea zidurilor de incintă şi locuinţelor aşezării de la Biskupin (Polonia) din cadrul culturii Lausitz (cea. 737 î.Hr.) au fost folosite cea. 12.000 de trunchiuri de pini tăiate de pe o suprafaţă de 6-12 km^2.

Lemnul s-a păstrat destul de rar. Totuşi până în anul 1978, în aproape 200 de situri din Marea Britanic şi Irlanda au fost găsite aproape 200 de fragmente de obiecte din lemn (torţi, mânere de arme, vase şi bărci). Menţionăm aici castronul de la Caldicot (Marea Britanic), o cutie şi un tub de la Islay (Scoţia). De asemenea, la Fiavé (Italia) au fost găsite fragmente de cupe şi castroane din lemn.

Sarea

Sarea este un produs necesar în fiecare zi omului într-o proporţie de 3-7 g. Ea se folosea pentru a da un gust mai bun cărnii sau altor alimente, cât şi pentru conservarea unor alimente. Extragerea sării s-a făcut mai ales la Hallstatt (Austria), pe văile Moselle şi Seille (Franţa), Weerl (Germania), Brean Down şi Somerset (Marea Britanie), Ocna Mureşului (România).

Textilele

Prezenţa oilor în această perioada presupune existenţa unei producţii de lână, care putea fi folosită la confecţionarea de haine. Prezenţa greutăţilor pentru războiul de ţesut şi fusaiolele indică şi ele existenta unei industrii textile.

în zonele din Alpi îmbrăcămintea era confecţionată din plante textile, în timp ce în Danemarca şi Marea Britanic se foloseau ambele surse de materie primă, îmbrăcăminte mixtă din in şi lână a fost descoperită la West Row Fen (Marea Britanic). Din in erau ţesăturile descoperite la Bohoj şi Voldtofte (Danemarca).

Sticla şi faianţa

Sticla era produsă din eneolitic sau chiar neolitic târziu în Orientul Apropiat (mileniul 3 î.Hr.). în Europa mileniului 2 î.Hr., tehnologia a fost împrumutată din Orientul Apropiat. Turnarea se făcea în tipare (ca cele de la Mycene) la temperaturi de peste 1.100°C. Printre descoperirile timpurii menţionăm mărgelele din sticla de la Mycene şi un castron la Kakovator (Grecia). Mărgele de sticlă timpurii au mai fost găsite în tezaurul de la Cioclovina (România) şi într-un mormânt de la Parkany (Ucraina), în bronzul târziu, în cultura câmpurilor de urne din Europa centrală au apărut mici mărgele de sticlă albastră sau verde.

Sticla şi faianţa sunt compuse din acelaşi material în cantităţi diferite. Deosebirea este observabilă prin faptul că în timp ce la sticlă reacţiile chimice merg până la capăt şi dau o pastă vitrificată, faianţa este numai puţin sau chiar deloc vitrificată şi rămâne opacă. Faianţa a fost produsă încă din mileniul 4 î.Hr în Orientul Apro piat ca materie primă pentru mărgele şi pandantivi. în mileniul 3 î.Hr. ea a ajuns în Creta, iar în Europa în jur de 2.000 î.Hr. Mici mărgele de faianţă au fost găsite în Macedonia şi la Troia în mileniul 3 î.Hr., Europa centrală, Franţa, Spania, Marea Britanic, Irlanda, şi izolat în Italia, Malta şi Danemarca.

Transporturile

Carul uşor era utilizat în bătălii sau pentru transport rapid. El a apărut pentru prima dată într-un mormânt din Mycene. Roata şi carul au ajuns în Balcani încă din mileniul 5 Î.Hr. Carele erau trase de vite şi cai. Primii cai trăgând un car au apărut la Mycene în nivele minoice târzii, iar în Grecia încă din bronzul mijlociu. Primele care de război au fost introduse din Orientul Apropiat în Grecia pe la l .600 î.Hr.

în perioada eneolitică roţi solide (pline) au fost descoperite în Ucraina, Olanda, Danemarca, Elveţia şi Ţările de Jos. Roţi pline din trei lemne au fost găsite la Blair Drumond pe la 1.255-815 î.Hr. şi Flag Fen (Marea Britanic). Roţi cu deschideri semilunare au fost găsite la Mercurago (Italia), Wassenburg (Germania) şi Biskupin (Polonia). Vehiculele aveau o capacitate medie de l m\ adică 700 kg şi puteau parcurge zilnic 20±4 km. Roata cu spiţe a marcat un progres substanţial

prin reducerea greutăţii roţii fără a scădea rezistenţa sa. Primele spiţe au apărut în stepele Rusiei din regiunea Volga-Ural, în Georgia şi Armenia încă din mileniul 2 î.Hr.

în bronzul timpuriu au apărut numeroase descoperiri de care la Baden (Austria) şi Boleraz (Slovacia), reprezentări de care pe vase la Mailhac (Ungaria), roţi şi care în morminte tumulare din întreaga Europă a bronzului. Carele de transport erau trase de boi, în timp ce caii trăgeau la carele cu funcţie funerară, un mijloc de marcare a autorităţii locale, în Orientul Mijlociu şi zona mediteraneană se foloseau măgari ca animale de tracţiune pe distanţe lungi şi în teren accidentat, în acelaşi timp cu carele erau transportate cereale şi produse meşteşugăreşti, fiind un transport terestru eficace.

Transportul de apă s-a dezvoltat şi el. Bărcile erau folosite pe râuri şi de-a lungul coastelor maritime. Canoea se obţinea foarte simplu prin scobirea unui trunchi de copac. Ea avea între 3 şi 16 m lungime la Biskupin (Polonia), Clonfinlough (Marea Britanic) şi Steinhausen (Elveţia).

Comerţul

Schimburile se făceau cu materii prime şi produse finite. Cel mai comune materii prime erau metalele, lemnul, lutul şi piatra. Comerţul cu lemn şi lut este greu de surprins, dar uşor de presupus (pentru zonele unde nu existau suficient lemn sau argilă cu proprietăţi particulare). Metalul brut a circulat în zonele legate de Munţii Carpaţi, Alpi şi Herz, în Spania, Marea Britanic şi Irlanda către regiunile vecine fără resurse. Astfel, în Danemarca metalul era adus din Alpi, în Ungaria din Carpaţi, iar în Europa nordică din Carpaţi şi Alpi.

O materie primă specială era chihlimbarul. Din zona circumbaltică el ajungea până în sudul Europei (Iugoslavia, Grecia şi Italia) şi chiar până în Siria. Contrar chihlimbarului care se comercializa de la nord către sud sticla şi faianţa se comercializau de la sud către nord. Mult mai frecvente erau obiectele din bronz şi aur, care indică mişcări individuale fără a necesita un schimb regulat. Secerile erau transportate regulat dintr-o regiune în alta.

Armele reflectă mişcări individuale, respectiv schimburi de bunuri de prestigiu, după cum reiese din studiul săbiilor miceniene şi derivatele lor descoperite în Albania, Bulgaria, Macedonia, Kosovo şi Serbia. Tot ca bunuri de prestigiu au fost importate vase de metal din zona carpatică în Scadinavia. în mileniul 3 î.Hr., când producţia de ulei şi vin au luat avânt, sistemul de schimb a fost înlocuit prin redistribuire, fără reciprocitate.

109

Comerţul se făcea cu ajutorul bărcilor simple pe râuri şi lacuri sau cu mai multe bărci legate cu fibre vegetale, ca în Marea Britanic. Comerţul maritim de-a lungul coastelor Mării Mediterane avea loc din Marea Egee până în Sardinia, sudul Franţei şi Spaniei, dar se practica şi în Marea Nordului, Marea Baltică şi Marea Neagră, în Scandinavia au fost găsite zeci de mii de picturi pe stânci reprezentând bărci de lemn, unele cu echipaj reprezentat schematic, uneori în activităţi rituale (dansuri) legate de practicarea navigaţiei.

5. VIAŢA SOCIALA

Observaţii demografice

Ca şi alte populaţii din preistorie, oamenii aveau o speranţă redusă de viaţă şi în epoca bronzului. Decesele din cauze precum artrita sau infecţiile virale erau frecvente pretutindeni. Se adăugau inflamaţii ale oaselor mâinilor şi osteomielita. Osteoporoza oaselor de deasupra ochilor era provocată de un parazit din carnea de vită şi a fost identificată la 28% din indivizii cercetaţi în 125 de situri din Italia. Probabil, manifestări ale malariei au fost surprinse la Blucina (Cehia), Franzhausen I, Gemeinlebarn F şi Melk-Spielberg (Austria), în siturile din Italia între 3,3% şi 19,7% din subiecţi sufereau de carii dentare, fiind găsite inclusiv cazuri de decese din cauza periodontitei şi hipoplaziei dentare. Trepanaţia (excizia unui disc din cutia craniană) era o practică folosită frecvent. Exemplificăm cu scheletul unei femei de 30 din mormântul nr. 29 de la Lauingen-am Galgenberg (Germania), încercarea de trepanaţie pentru repararea fracturii craniene produse de o lovitură puternică a eşuat însă, pacienta decedând. Toleranţa oamenilor la durere era probabil mai mare faţă de cea de azi, dar în cazuri extreme puteau fi folosite băuturile alcoolice şi halucinogene ca anestezice.

Mortalitatea la naştere şi cea infantilă erau extrem de ridicate, iar mulţi dintre copii nu ajungeau la maturitate. După vârsta de 35 de ani, speranţa de viaţă scădea dramatic, oamenii peste 45 de ani erau neobişnuiţi. Analiza a 563 de schelete din cimitirul de la El Argar (Spania) arată că speranţa medie de viaţă la naştere era de 19.9 ani, dar pentru cei ajunşi la vârsta de 20 de ani ea era de încă 15,9 ani. In bronzul din Marea Britanic, D. Brotwell estima speranţa de viaţă a bărbaţilor la 31,3 ani, a femeilor la 29,9 ani, iar numărul celor peste 50 de ani la numai 3,5%.

Pe baza unor studii s-a constatat că cimitirul de la Tësetice-Vinohrady (Slovacia) a durat 30 de ani, iar populaţia constantă a aşezării 110
era de 20 de familii a câte 4 persoane. La Franzhausen I un număr 714 morminte conţinând 757 de schelete aparţin unei populaţii medii de 68 de persoane, care au continuat înmormântările timp de 300 de ani. în aşezarea de la Sobiejuchi (Polonia) au trăit cea. 600 de persoane, în Pomerania (Polonia) populaţia totală estimată pentru întreg bronzul târziu este de cea. 30.000 de persoane, cu o densitate de 3 persoane/knr, ceea ce înseamnă l .200 de persoane la un moment dat. Grupul culturii Lausitz cu o suprafaţă de cea 30.555 Km^2 (părţi importante din Germania şi Polonia) ar fi avut o populaţie totală de 97.500 până la 195.000 persoane. La nivelul întregii Europe pe întreaga durată a epocii bronzului au trăit cea. 10 milioane de persoane de la Bug la Atlantic.

Organizarea socială

Aspectele sociale urmăresc cum societatea era structurată, cât de puternice erau relațiile, cum acționau indivizii pentru reproducerea şi acceptarea normelor de comportament în relațiile lor cu alții, şi cum îşi exprimau ei identitatea în termeni de sex. vârstă şi statut, în mod normal datele arheologice nu pot umple golul cunoaşterii manifestărilor sociale din preistorie.

In unele aşezări (Lovcicky) structuri elaborate, interpretate ca edificii publice, ar putea să fi servit de fapt pentru diferențierea unor gospodării de ranguri sociale înalte. In prima fază la Bad Buchau (Austria) locuințele cu o cameră erau dispersate, iar în faza a doua concentrate la periferii, schimbare ce ar putea fi explicată prin trecerea de la o comunitate egalitară la cea bazată pe puterea marilor familii. Descoperirile arheologice de la Sitagroi (Grecia), Plovdiv, Nebet Tepe (Bulgaria) şi Vucedol (Sebia) indică, de asemenea, o societate ierarhizată. Şefii locali şi elita comunității locuiau pe tell-uri la Dubene şi Yunansite (Bulgaria) sau în locuri fortificate la Plovdiv, Nebet Tepe şi Vucedol.

Rangul într-o comunitate presupunea existența unor însemne şi practici care să facă diferența față de membrii obişnuiți. Aceste însemne erau cu atât mai necesare cu cât granițele teritoriale ale unei comunități erau mai mari decât cele ale unei aşezări, iar supremația trebuia recunoscută nu prin prisma persoanei cât a simbolului puterii pe care îl deținea la vedere în acest scop. însemnele care marcau autoritatea şefului suprem erau în primul rând diademele cu antene din minoicul timpuriu, cele decorate cu ibex de la Nahal Mishmar (Israel), respectiv diademele din aur sau argint cunoscute în cultura argaritică (Spania). Puterea efectivă era reprezentată prin sceptre, măciuci, piese de centură, falere, sigiliu etc., folosirea carului ceremonial în
apariții publice, ritualuri speciale pentru naştere, căsătorie sau moarte, costume speciale sau alte obiecte de prestigiu.

Mormintele reprezintă categoria adesea invocată pentru diferențieri sociale. Pentru mulți cercetători este clar că bunurile din morminte indică locul în cadrul piramidei sociale, în cimitirul de la Branc (Slovacia), analiza unui număr de 237 de morminte arătat o mai mare bogăție de inventar a celor feminine decât cele masculine. Aceeaşi situație a fost observată şi în cimitrul de la Vyccapy-Opatovce (Slovacia), într-un fel se poate considera însă că bogăția mormintelor feminine indica şi statutul social al soților. O excepție de la această regulă pare a fi situația din cimitirul de la Babia Gôra din cultura Mierzanowice (Polonia), unde predomină mormintele masculine cu inventar bogat. Argumentele privind statutul social înalt sunt şi ringurile de pietre şi menhirele de la Golyama Detelina şi Mednikarovo (Bulgaria), precum şi creşterea dimensiunilor tumulilor.

In cadrul culturii câmpurilor de urne este greu de identificat sexul decedaților cu morminte bogate datorită ritului incinerației folosit, uneori fiind distruse şi bunurile de inventar. Menționăm şi cazuri izolate. Astfel, de la Velatice (Cehia) provin morminte cu spadă, cupe de bronz şi ornamente, iar la Haunstetten (Germania) un mormânt cuprindea brățări, un ornament de centură, un cuțit ornamentat, mărgele de sticlă, chihlimbar, aur şi alte obiecte.

In ultimele decenii arheologii s-au aplecat cu mai multă atenție asupra motivației producerii unor anumite artefacte. Rolul social al unora dintre acestea a fost fixat prin termenul de „bunuri de prestigiu". Lunulele de aur erau ornamente individuale, ca şi unele coliere de mărgele din chihlimbar care aveau o semnificație particulară. Excepționale sunt bijuteriile din aur şi argint, respectiv cerceii de aur de la Troianovo, cerceii şi colanele din argint de la Mednikarovo, cerceii din argint de la Golyama Detelina (Bulgaria).

6. VIAȚA SPIRITUALA

Interpretarea unor probleme de viata spirituală este dificilă în preistorie deoarece sunt greu de decelat în contexte a rheologice spiritul, reflecția gândurilor şi emoțiilor, manifestări care disting de fapt specia umană de animale. Dacă este greu de pătruns în psihicul civilizațiilor preistorice doar prin intermediul arheologiei, pe baza datelor oferite de arheologie, etnografia poate arunca unele lumini, fără a lua însă modelele etnografice contemporane drept operante total în preistorie.

112

Religia

în general se consideră că tradiția neolitică a continuat în regiunile mai puțin expuse migrațiilor. Astfel, în nord-vestul Europei (Marea Britanic, nord-vestul Franței) au continuat construirea de noi monumente megalitice sau reamenajarea celor vechi, în timp ce în Turcia a continuat construirea de capele dedicate unor divinități reprezentate pe stele.

Descoperirile arheologice nu ne pot indica natura exactă a credințelor religioase, dar pun la dispoziția specialiştilor elemente ce pot contribui la reconstituirea unor aspecte ale vieții religioase (posibile clădiri cu destinație religioasă, contexte rezultate în urma unor manifestări de cult, obiecte de cult şi chiar reprezentări ale unor ceremoniale religioase).

Manifestări de cult

în epoca bronzului au fost schimbări de substanță în natura credințelor religioase. Dintre manifestările religioase care au supraviețuit acestei schimbări enumerăm cultul vetrei şi al craniului.

în această perioadă a dispărut cultul Marii Mame, specific comunităților neolitice de agricultori, înlocuit de divinități masculine solare sau uraniene, ori personificări ale noilor realități economice şi sociale. Astfel, la Luigiana (Italia) unele stele au fost masculinizate prin adăugarea săbiei cu antene şi centurii specifice bărbaților. Soarele a fost reprezentat ca un disc la Psenicevo (Bulgaria) sau ca un cerc cu mâini la Rambla del

Anear (Spania). De asemenea, au mai fost reprezentate alte simboluri astrale precum pasărea de apă (lebăda), barca, spirala etc.

Depozite votive au fost descoperite la Villethierry (Franța), Drumbset (Irlanda), Chute Hall, Flag Fen (Marea Britanic), Fogdarp (Suedia) şi cuprindeau obiecte din bronz (arme, piese de armament, instrumente muzicale, scuturi, cuțite, topoare etc.). Depozite de vase ceramice au fost descoperite la Zedau şi Hartmannsdorf (Germania), Plovdiv (Bulgaria) şi Susani (România).

Sacrificiile umane, animale şi canibalismul sunt şi ele prezente. Când scheletele umane nu sunt în poziție anatomică, arheologii presupun practici canibalice. Exemple de astfel de practici pot fi citate în cultura tumulilor, culturile Velatice, Knoviz şi Lausitz. Cel mai cunoscut exmplu este cel de la Velim (Cehia) unde un număr mare de oase umane aveau urme de tăiere. La Ladenburg (Germania) o groapă cuprindea fragmente de la un cuțit din bronz, 3 obiecte de lut în formă de lună sparte pe podea, un cuțit de bronz întreg şi un craniu uman.

Depozite de oase de animale au fost găsite la Neuendorf şi Lubbenau (Germania). La Toppo Daguzzo (Italia) un schelet uman era depus deasupra unui nivel de oase conținând capete şi membre de la 3 vite.

Simboluri de cult

Unul dintre cele mai importante simboluri de cult a fost toporul. Topoarele erau unelte indispensabile în viața cotidiană de la tăierea copacilor la crearea adăposturilor, transport, mobilier şi război. In Marea Britanic erau stocate, în Suedia erau considerate simbol de cult.

Amuletele (obiecte mici ce nu aveau un scop utilitar) au fost găsite în special în morminte de copii. Ele cuprindeau pandantiv!, mărgele din diferite materii prime (chihlimbar, sticlă, lut, os), pietre fosile, scoici şi pești, dinți de animale şi oase, mici inele de lut. O interpretare a acestor obiecte ar fi rolul apotropaic presuspus, dar unele dintre ele puteau fi simple ornamente sau jucării.

Figurinele de obicei sunt considerate a fi în relație cu manifestări de cult. Figurine de lemn au fost găsite în câteva situri din insulele britanice (Lagore) şi de pe continent (Germania). Toate sunt antropomorfe şi au fost păstrate în locuri umede. La Cârna (România) au fost descoperite figurine umane considerate reprezentări ale unor divinități feminine, protectoare ale mormintelor, cu paralele în civilizațiile minoică şi miceniană.

Păsări şi animale au fost reprezentate în cultura câmpurilor de urne. Aşa-numita „pasăre-barcă" din această cultură poate fi pusă în legătură cu simbolul funerar al bărcii. Figurine de păsări de lut stilizate au fost descoperite în regiunea Dunării de mijloc la Dupljaja şi Klicevac (Iugoslavia).

Ceremonialul

Ceremonialul religios necesita un set de obiecte rituale: vase zoomorfe, vetre portative, clopoței etc. şi un personal specializat. Specialiştii consideră că ritualurile publice erau asociate în general cu sacrificii sângeroase (umane sau animale) şi consumarea cărnii. Sacrificii umane au fost practicate în cadrul sanctuarelor de la Gournay sur Aronde, Ribemont sur Ancre (Franța).

Rolul unor personaje variate descrise în arta rupestră a epocii bronzului pot reconstitui scenele de ceremonial în care oficiază „preoți". Un rol important în cadrul ceremoniilor trebuie să fi avut un grup de obiecte, un fel de pălării conice înalte care erau puse pe capetele superioare ale unor stâlpi în Europa vest-centrală la Schifferstadt şi Ezelsdorf (Germania), respectiv la Avanton (Franța). Scenele de

ceremonial sunt sugerate de unele reprezentări ale artei rupestre constând în lupte şi dansuri rituale, în cultura câmpurilor de urne, carul este asociat ceremonialului, în acelaşi timp instrumente muzicale, trompete şi tobe au fost descoprite la Balkâkra (Suedia) şi Hasfalva (Ungaria).

Sanctuare şi situri ceremoniale

în epoca bronzului apar ca fiind manifestări simbolice obiectele portabile, motivele decorative şi arta gravurilor în stâncă. Dar locația pentru aceste manifestări cultuale sau rituale este, în general, greu de sesizat arheologic. Aceste activități puteau avea loc oriunde, fără a necesita o construcție specială. Totuşi au fost identificate unele situri cu astfel de construcții pentru manifestări religioase şi practici rituale. Marea majoritate a materialului consta în motive artistice găsite pe panouri, pe stânci sau artefacte portabile şi depozite de materiale „votive". Puține situri au instalații special create în acest scop. Structura de lemn elaborată descoperită în mlaştina de la Barger-Oosterveld (Germania) ar fi una dintre ele. Şirul reconstituit constă într-o podea pătrată pe stâlpi verticali, sprijiniți pe două scânduri paralele cu o suprastructură de grinzi în cruce terminate cu capete curbate. Un inel de pietre înconjoară edificiul. Topoarele neascuțite descoperite, probabil de rituale, sunt relevante pentru rolul clădirii.

O clădire rituală a fost descoperită şi la Monknewtown (Irlanda). Ea avea o formă ovală cu dimensiunile de 7,6x4,6 m, podeaua era adâncită în sol, 13 stâlpi din groapă susțineau acoperişul conic; în partea centrală era o vatră circulară. O altă presusupusă clădire pentru cult şi ritualuri este cea de la Sălacea (România). „Templul" rectangular avea două platforme de lut, considerate a fi „altare". Descoperirile din interiorul clădirii includ „căței de vatră", cuțite curbate din piatră şi

vase-suport cilindrice cu decupaje pe părţi. De asemenea, în clădire au mai fost găsite un altar, figurine, rotiţe, o barcă miniaturală şi vase de cult din ceramică, în afara clădirii, un vas de provizii depus ca ofrandă conţinea un alt vas în care erau oasele dezarticulate ale unui copil.

O structură rectangulară cu destinaţie specială a fost descoperită şi la Sandagergard (Danemarca). Ea avea două rânduri de pietre mari rotunde definind o arie exterioară de 18,5x7,5 m la exterior, unde 4 pietre decorate cu motivul braţului şi mâinii erau aşezate către sud pe alte pietre. Alte sanctuare au fost descoperite în Europa centrală la Libenice, Cercin (Cehia) şi Gory Kosciuski (Polonia), iar în Europa est-centrală la Otomani (România).

115

Situri marcate prin ardere ca fiind locuri pentru ofrande, conţinând mari cantităţi de oase de animale, au fost identificate în Germania sudică şi Elveţia. Majoritatea lor au fost datate în perioada câmpurilor de urne şi Hallstatt.

Unele fântâni, precum cele de la Berlin-Lichterfelde şi Senftenberg (Germania), conţineau oase de animale şi ceramica întreagă care ar indica că vasele fuseseră depuse intenţionat întregi. Alte fântâni interpretate ca având un scop ritual au fost descoperite la Ganovce (Slovacia) şi St. Moritz (Elveţia).

Mormintele de animale (câini, vite, oi, capre, porci) descoperite în culturile Vucedol şi Baden indică anumite practici rituale legate de fertilitate sau poate reflectă doar grija pentru animalele favorite.

Rituri şi ritualuri funerare

In epoca bronzului înmormântările s-au făcut intra sau extra-muros, cunoscând variaţii de la o comunitate la alta, precum şi de-a lungul timpului. Existenţa anumitor cutume religioase este dovedită prin grija specială pentru înmormântarea copiilor, dar şi femeilor în arii diferite ale Lumii Vechi.

Ca o regulă generală, cadavrul era în întregime supus aceluiaşi tratament, fie înhumat, fie distrus prin foc la temperaturi înalte. Au existat însă suficient de multe de cazuri de dezmembrare şi apoi manipulare a oaselor în timpul funeraliilor sau după funeralii (osuarii minoice), cât şi fragmentarea prin canibalism (cultura Lausitz).

Arderea se făcea într-un loc special, numit ulterior de romani *ustrinwn*, cenuşa fiind şi ea pusă în mormânt, împreună cu decedatul erau depuse o serie de obiecte: ofrande cum erau amforele (Italia), cuţitele (Mailhac, Pontecagnano; Franţa), alimentele (grâu, came), bijuterii, vase etc. Obiecte artistice de excepţie erau adesea depuse şi ele în morminte: sculpturi cicladice, idolii în formă de vioară sau de disc descoperiţi la Troia, Beycesultan, Alaca Huyuk (Turcia), cei din ceramică din cultura Gârla Mare (România).

în epoca bronzului au fost practicate incineraţia şi inhumaţia (individuală sau în grup), în Europa bronzului timpuriu şi mijlociu a predominat inhumaţia. pentru ca în bronzul final să predomine incineraţia.

Inhumaţia era ritul standard pentru cea mai mare parte a Europei centrale în bronzul timpuriu din Germania, Polonia, Cehia, Slovacia, Italia şi Rusia centrală şi de nord. Inhumaţia în gropi simple era prezentă în culturile Vucedol (iugoslavia), Baden (nord-estul Austriei, Ungaria,

116

Slovacia şi sudul Poloniei). Scheletul era aşezat în poziţie întinsă pe spate, încrucişată pe spate sau pe o parte. Inhumaţia în poziţie întinsă pe spate a fost identificată în Dobrogea, nordul Bulgariei, nordul Serbiei şi estul Ungariei, iar cea în poziţie încrucişată pe spate în regiunea Dunării mijlocii şi Tisei.

In cadrul culturii Baden era uzuală inhumaţia în poziţie chircită pe partea dreaptă sau pe cea stângă, cu braţele încrucişate şi palmele pe faţă. Mormintele individuale predomină, dar sunt prezente şi cele duble sau chiar colective.

La Ezero C (Bulgaria) mormintele se aflau sub podeaua caselor, între case cât şi la marginea aşezării. La Streim Vineyard (Iugoslavia) se menţine tradiţia înmormântărilor la marginea aşezării ca o tranziţie de la înmormântările în sau lângă locuinţe la cele în cimitire.

In Egeea şi Grecia, în bronzul mijlociu predominau înmormântările sub sau în apropierea locuinţelor, cu excepţii precum cele de la Sesklo, Eleusis, Corinth sau Mycene, unde erau extra-muros.

Mormintele cu tumuli au fost identificate în bronzul timpuriu în sudul Rusiei, sudul Scandinavici, nordul Germaniei, Olanda, Marea Britanic, estul Ungariei, vestul Serbiei şi Albania, în bronzul mijlociu în centrul Europei, nordul Europei, zona pontică şi parţial în Balcani, iar în bronzul final în Europa centrală, în unele regiuni din Balcani şi zona de stepă.

Tumulii din Europa de nord-vest erau de două tipuri: movile înalte înconjurate cu şanţuri şi movile mici cu şanţuri la distanţă, în Ţările de Jos şi insulele britanice erau frecvente cercurile simple, duble sau triple de stâlpi ce înconjurau mormântul central. Unele morminte aveau camere rectangulare cu stâlpi din lemn, altele aveau scheletul depus direct pe sol. Se consideră că au existat morminte lăsate deschise mult timp, după cum sugerează ceramica aparţinând unor stiluri diferite.

Cei mai mulţi tumuli din această regiune au fost identificaţi în Marea Britanic, cei din Belgia şi Olanda sunt comparabili ca număr, iar cei din Franţa sunt mai puţin numeroşi. In estul Marii Britanii au fost identificaţi 4.957 de tumuli, iar în Wessex 5.935. în ultima regiune cimitirele tumulare erau lineare, nucleare sau dispersate. Unele morminte aveau stânci depuse orizontal sau vertical deasupra mantalei, altele numai cercuri de stânci, în Olanda au fost estimaţi un număr de 1.500-2.000 de tumuli dataţi din bronzul timpuriu până în bronzul final, din care au fost cercetaţi aproximativ 500. în Europa centrală mormintele cu tumuli sunt rare în bronzul timpuriu, în Balcani tumulii sunt rari în vestul Serbiei,

117

estul Bosniei şi sudul Croaţiei şi mai frecvenţi în platoul Glasinac din Bosnia şi în Albania.

La Jericho (Israel), cu o singură excepţie, înmomântările s-au făcut în afara aşezării. Mormintele tăiate în stâncă sunt în general multiple şi succesive. Ele pot fi interpretate ca aparţinând unor familii şi au fost utilizate pentru înmormântările succesive a 2-3 generaţii.

în Cehia, Germania, Marea Britanic şi Europa de nord au fost confecţionate sicrie din lemn de copac, ca de exemplu la Beckdorf (Germania) şi în cultura Unëtice la RebeSovice şi Musov (Slovacia).

în unele cazuri, la Disgwylfa Fawr şi Ceredigion (Marea Britanic) au fost descoperite şi bărci în inventarul mormintelor.

Cimitirele birituale sunt contemporane în Marea Britanic, Irlanda şi Europa centrală. La Dolny Peter (Slovacia) au fost descoperite 50 de morminte de inhumaţie şi 5 de incineraţie, la Streda nad Bodrogom (Slovacia) 24 de morminte de inhumaţie şi 34 de incineraţie, iar la Pitten (Austria) 74 de morminte de inhumaţie şi 147 de incineraţie.

în bronzul târziu a predominat incineraţia, dar au continuat şi cimitirele birituale. In perioada culturii câmpurilor de urne, ritul folosit predominant a fost incineraţia ca la Milavce (Cehia). La Dolny Peter (Slovacia) au fost descoperite şi vetrele unde s-a efectuat incinerarea, iar la Haunstetten şi Melbeck (Germania) au fost identificate arii arse în urma incinerării.

în mod cu totul excepţional, în Franţa, Belgia şi nord-vestul Balcanilor au avut loc şi înmormântări în peşteri, în peştera de la Musja Jama (Slovenia) au fost găsite cantităţi mari de bronzuri ale purtătorilor culturii câmpurilor de urne, unele obiecte din fier şi mult cărbune; multe bronzuri afectate sau topite de foc şi oase arse au fost asociate cu oase umane şi de animale nearse. Descoperirile au fost datate în bronzul târziu şi la începutul epocii fierului, în grota de la Bezdanjaca (Croaţia) au fost găsite, de asemenea, oase umane depuse alături de bronzuri şi ceramică. Deşi nu a fost găsită nici o nişă sau construcţie cu caracter funerar, acolo au fost descoperite aproximativ 200 de morminte umane plasate individual sau în grupuri găsite de-a lungul unui braţ al galeriei lung de 350 m. Ocrul a fost folosit aproape peste tot. Mormintele nu au fost acoperite cu pământ sau stânci. Printre corpuri erau unele arii arse. Tipologia bronzurilor găsite şi datele radiocarbon indică bronzul mijlociu şi târziu. Oase umane asociate cu obiecte de bronz sau ceramice au mai fost găsite într-o serie de grote datate în epoca bronzului în Marea Britanic, Austria, Germania, Cehia, Slovacia etc. 118

Cimitire. Morminte. Inventar

Cimitirele plane de inhumaţie cuprindeau 312 morminte la Mokrin (Iugoslavia), 95 morminte la Singen (Germania) şi 45 morminte Tèsetic-Vinohrady (Cehia), în cimitirul de la Gemeinleharn (Austria) toate mormintele erau orientate nord-sud, la Singen femeile aveau capul spre sud, iar bărbaţii capul spre nord. La Tesetic-Vinohradv pe lângă mormintele simple au fost găsite 2 morminte duble şi l triplu. Inventarul mormintelor conţinea vase ceramice (mai ales la bărbaţi), pumnale (mai ales la bărbaţi şi copii) şi ornamente de metal (mai ales la femei şi copii).

Prima serie de morminte cu tumuli din Marea Britanic este cea aparţinând culturii Wessex din bronzul timpuriu. La Oakley Down au fost descoperiţi un număr de 30 de tumuli dispuşi neregulat. Inventarul lor cuprindea 4 pumnale de bronz, iar în tumulul nr. 8 au fost găsite peste 100 de mărgele din bronz.

Tumulii au ajuns în Balcani din două direcţii la începutul epocii bronzului: din nord-vestul Mării Negre şi din Europa centrală. Inventarul obişnuit consta în ocru roşu, pandantivi din metal, colane, arme şi cercei din metal. La Belotic-Bela Crkva (Iugoslavia) într-un tumul s-au practicat atât inhumaţia, cât şi incineraţia. La Bar (Iugoslavia) într-un tumul cu diametrul de 25 m şi înălţimea de l ,40 m a fost găsit un singur mormânt de inhumaţie fără cap depus în centrul platformei, în locul capului erau trei vase ceramice, iar pe piept o aplică din aur. Alte vase ceramice erau lângă braţul stâng. In tumuli din Danemarca şi Germania au fost descoperite fragmente de textile, lemn şi materiale organice.

Arta

Arta epocii metalelor cuprinde foarte puţine realizări în arhitectură, pictură şi sculptură, iar gravurile rupestre sunt prezenţe modeste. In schimb realizările artelor minore sunt frecvente (piese de port decorate, care miniaturale, obiecte uzuale decorate arme şi vase din metal).

A rh itectura megalitica

La Avebury - o mică aşezare preistorică din sudul Marii Britanii - se află cel mai mare monument neolitic din Europa, folosit şi în epoca bronzului. Construcţia, refacerea şi utilizarea lui au început la sfârşitul neoliticului şi au continuat în epoca bronzului, până în jurul anului 2.000 î.Hr. Monumentul este aproximativ circular, ca un amfiteatru delimitat de un şanţ şi un val exterior de pământ, înălţimea valului este de 15 m. Aria interioară are un diametru de 340 m marcat de un cerc de stânci mari verticale, în interiorul acestui cerc se află două mai mici. Un drum

119

dublu de pietre de începea de la partea sudică a monumentului şi conecta cu cercurile concentrice de la Overton Hill (Marea Britanic), situate la cea. 2,4 km.

Cel mai cunoscut monument megalitic din Europa este însă cel de la Stonehenge, amplasat în câmpia Salisbury (Marea Britanic), datat între 3.000 şi l .000 Î.Hr. El are 4 inele concentrice de stâncă. Cel mai mare are un diametru de 30 m. în mijlocul celui mai mic inel de stânci are un altar în formă de potcoavă de cal. La exterior sanctuarul era înconjurat de un şanţ circular, cu diametrul de 104 m şi adâncimea de 1,5 m. In unele stânci căzute au fost găsite topoare de bronz folosite în regiune între l .600 şi 1.400 î.Hr. şi pumnale miceniene datate între 1.600 şi 1.500 Î.Hr. în 1964 astronomul american Gerald S. Hawkins a relevat semnificaţiile astronomice ale monumentului.

Pictura

Pictura a cunoscut cea mai scăzută utilizare începând din paleolitic. Apariţia ei este cu totul excepţională. Scene rituale au fost pictate pe plafonul grotei Larchant (Franţa). Ele reprezintă un soare, un topor de bronz, un personaj filiform şi un car.

Arta rupestră

Urme ale ariei rupestre au fost găsite mai ales în zona Alpilor (Mont Bego), insulele britanice, nord-vestul Spaniei şi Scandinavia. Cele mai comune motive sunt cupele în Europa continentală, din Scoţia şi Scandinavia până în Italia, din Portugalia în Austria, fiind puse adesea în legătură cu unele ritualuri desfăşurate în natură.

Alte motive frecvente în Norvegia, Suedia şi Danemarca sunt corăbii, oameni, animale, discuri, roţi, mâini, picioare, vehicule cu roţi, arme etc. în zona Alpilor motivele sunt la fel de diverse: animale şi oameni (cele mai frecvente), arme, care, roţi, clădiri şi elemente geometrice.

Arta metalelor

Motivul carului domină Europa epocii bronzului. Faimosul Car al soarelui de bronz de la Trundholm (Danemarca) cu 6 roţi, este probabil un imçort sudic.

In cimitirul de la Hallstatt, pe umerii unui vas din bronz au fost aplicate o vacă şi un viţel, care reprezintă o scenă pastorală, în acelaşi cimitir au fost descoperite câteva figurine de cai. Alte figurine de animale redate realist au fost descoperite în regiunea de la est de Alpi şi în Ungaria, unde au fost datate în secolele 9-8 î.Hr.

120

Descoperiri excepţionale toporul şi discurile de aur decorate cu spirale găsite la Ţufalău şi sabia de aur de la Perşinari (România). Alte piese de armament au fost realizate din bronz. Printre acestea se pot enumera scuturile de paradă sau votive decorate în tehnica *au répoussé cu* linii şi puncte, precum cel de la Yethholm şi Auchmaleddie (Marea Britanic), cât şi coiful de bronz în stil etrusc, cu corp conic, care avea o tablă ca o creastă descoperit la Wesser (Germania).

Cupe tronconice din aur cu corp canelat la exterior au fost descoperite la Mycene (Grecia) şi Rillaton (Marea Britanic). Cupe de aur cu corp hemispheric decorate cu linii punctate orizontale sau verticale în partea superioară au fost descoperite şi la Angyalfo (Ungaria).

Brăţări din tablă de aur decorate cu motive incizate au fost găsite în Cehia, în tehnica au répoussé la Leubingen (Germania) şi tubulare la Derrinbow (Irlanda). La Moulsford şi Stanton (Marea Britanic) au fost găsite un colan din două b are din aur torsionate unite la capete, respectiv o brăţară dintr-o bară torsionată de aur. La Barca (Slovacia) un tezaur de obiecte din aur ce conţinea, pe lângă o brăţară, inele pentru păr şi unul pentru deget.

în tezaure ascunse sau depuneri rituale, cum este cazul celui din secolul 15 Î.Hr. de la Killarney (Irlanda), erau frecvente ornamentele semilunare de aur pentru gât (lunula), decorate cu linii în zig-zag pe margini şi şiruri de triunghiuri la capete. O diademă din aur decorată în tehnica *au repousse* cu linii orizontale de puncte în zig-zag şi cercuri concentrice din secolul 10 î.Hr., a fost descoperită la Kôszeg (Ungaria).

121

EPOCA FIERULUI (1.200/800 î.Hr. - 0)

l. PERIODIZARE. CRONOLOGIE

în anul 1874, la Congresul Internațional de Științe P re şi Protoistorice, Hans Hildebrand a propus desemnarea a două grupuri majore distincte pentru epoca fierului: Hallstatt şi La Tène.

Hallstatt este o localitate în Austria situată la 50 km sud-est de Salzburg, unde la l aprilie 1734 minerii au găsit un corp uman bine conservat în sare. Se păstrau încă îmbrăcămintea şi încălțămintea. Acesta a fost reînhumat în cimitirul creştin în zona pentru criminali, nefiind considerat creştin.

Hallstatt-ul - numit şi prima epocă a fierului sau mai corect perioada timpurie a fierului, cuprinde intervalul cronologic dintre 1.200/800 şi 500 î.Hr. în cea mai mare parte a Europei. Periodizarea sa de către Paul Reinecke în faze de la A la D este artificială. Fazele A şi B (1.200-800 î.Hr.) aparțin încă epocii bronzului, pe când C şi D aparțin fierului timpuriu (800-500 Î.Hr.).

La Tène este un sit de pe o plajă a Lacului Neuchâtel din Elveția. Cunoscut ca a doua perioadă a fierului, începe în jurul anului 500 î.Hr., în Franța se încheie pe la 200 î.Hr., dar în alte părți ale Europei continuă până la începutul erei creştine.

Metalurgia fierului a fost principala invenție a acestei epoci. Primele obiecte din fier sunt două măciuci din cimitirul de la Korucutepe (Turcia), datate în mileniul 4 î.Hr. în mileniul următor numărul obiectelor din fier a crescut considerabil. Menționăm brățara de la Islahiye şi pumnalele cu lama din fier şi mânerul de aur de la Alaca Huyiik (Turcia). Din bronzul mijlociu datează un sceptru din fier meteoric descoperit în tezaurul L de la Troia (conținea 70% fier). O cupă din fier datând din minoicul II a fost găsită la Mavrospelio (Creta).

Primele mențiuni scrise despre utilizarea fierului apar în mileniul 2 î.Hr. la Tell el Amarna (Turcia). Dar metalurgia fierului s-a răspândit abia după dispariția statului hitit, la scurt timp după l .200 î.Hr.

122

în Hallstatt A-B obiectele din fier au apărut la Dunărea inferioara la Babadag, Cernatu de Sus şi Lăpuş (România). La nord şi est de Alpi, la Hallstatt (Austria) şi Sticna (Slovenia) fierul a ajuns pe la 750 î.Hr., iar la Heuneburg (Germania) înjur de 600 Î.Hr.

2. AŞEZĂRI

Tipuri de aşezări

Abandonarea aşezărilor lusaciene la sfârşitul secolului 5 î.Hr. şi înlocuirea lor cu sate mici, deschise au putut fi provocate de exploatarea excesivă a solului. Ca exemplu, aşezarea de la Sticna (Slovenia) avea o suprafață de numai 800x400 m.

în Hallstatt-ul final şi în La Tène membrii de rând ai societății erau aşezați fie la periferia, fie în afara zidurilor aşezării principale, ca la Heuneburg (Germania) şi Magdalenska Gora (Slovenia).

Aşezările fortificate îndeplineau rolul de cetăți permanente sau de refugiu. Astfel de cetăți sunt cunoscute în întreaga Europă de la nord de Alpi şi de Dunăre (din estul Franței până în Polonia şi România). Pentru zidurile de incintă s-au folosit structuri de bârne (palisade) la Wicina (Polonia) şi piatră la Vix, Bibrachte (Franța), Heuneburg (Germania), Magdalenska Gora (Polonia), Cotnari, Sarmizegetusa Regia, Costeşti, Blidaru (România) etc.

Aşezări fortificate de la începutul primei epoci a fierului au fost descoperite la Fossé Catuélan Salign-les-Bains şi Mont Lassois à Vix (Franța), Heuneburg (Germania). Menționăm că în timp ce majoritatea aveau suprafețe modeste, la Heuneburg era un sit de refugiu de peste 5 hectare.

în La Tène au apărut aşezări aglomerate cu caracter protourban, cu dezvoltare naturală ca la Manching (Germania) şi Condé-sur-Suippe (Franța). Incinta avea înălțimea medie de 4 m. Ea era din piatră nefasonată, fără liant, partea exterioară fiind susținută cu o structură din lemn şi o masă de pământ.

Civilizația celtică de tip *oppida* se dezvoltă brusc în Europa temperată la sfârşitul secolului 2 î.Hr. în Franța, Elveția, Valea Vltava, Valea Rhinului sudic, Dunărea mijlocie, de-a lungul marilor axe comerciale Sena, Dunăre şi Vltava, în Franța au fost identificate aproximativ 200 de *oppida*. Dimensiunile acestor aşezări sunt impresionante: 135 hectare la Beuvray şi Bibrachte (Franța), 170 hectare la Zavist (Cehia), 380 hectare la Manching şi 600 de hectare la Kelheim (Franța).

123

Cel mai mare *oppidum* celtic pare să fie cel de la Heidengraben (Germania) care avea 1.400-1.500 de hectare, din care numai 150 de hectare erau în incinta interioară.

Pentru a vedea raportul dintre aşezările fortificate şi cele deschise menționăm că o statistică arată că în teritoriul Helveților existau 12 *oppida* şi peste 400 de aşezări deschise.

Tipuri de locuințe

în aşezările din Hallstatt-ul timpuriu de la Sticna şi Most na Soci (Slovenia) casele aveau pereții de lemn pe fundații de piatră.

La celții din Irlanda, Marea Britanic şi Peninsula Iberică predominau casele de formă circulară. Ele aveau infrastructura şi pereții din bârne de lemn prinse cu piroane din fier, iar acoperişul din stuf. De obicei casele aveau o singură încăpere, cu o vatră în mijloc, deasupra căreia atârna un vas pentru fiert mâncarea, iar alături un suport din fier pentru friptură. Celții se aşezau şi dormeau pe bănci de lemn sau paie. în aşezările celtice din Europa continentală, locuințele rotunde sau rectangulare aveau pereții din lemn lipiți cu lut şi acoperişul de trestie.

Casele şi colibele hedulilor de la Bibrachte (Franța) aveau fundații din pietre, iar uneori erau puțin adâncite în pământ cu trepte la intrare. In general, au o singură încăpere, dar sunt şi locuințe cu mai multe camere. Strabon arăta că gallii se

culcau pe podea, iar la masă pe paie.

3. ECONOMIA

Economia a devenit mult mai complexă în epoca fierului, iar randamentul a crescut datorită utilizării uneltelor din fier. Acestea erau mai rezistente, mai fiabile şi se confecţionau în cantităţi mult mai mari decât cele din bronz. Economia agrară la celţi coexista cu cea pastorală, cu un aspect nomad, în funcţie de condiţiile geografice predomina agricultura la galii, belgi şi celţii din nordul Italiei sau creşterea animalelor în Britania, Irlanda şi Peninsula Iberică.

Agricultura

Cultivarea plantelor

în Gallia se cultivau toate cerealele importante (grâu, orz, ovăz, secară), în timp ce în Irlanda era o preferinţă pentru orz. Plante cultivate complementar erau napul, ceapa, usturoiul, inul şi cânepa.

124

Pentru arat se folosea plugul cu două roţi cu brăzdar din fier, tras de boi triunghiular. De asemenea, se foloseau coase şi seceri pentru recoltat plante sau fân pentru animale.

Grâul se păstra în gropi ca la Ensérune şi Cazla de Mailhac (Franţa) sau vase din piatră pentru provizii ca în Languedoc (Franţa). La Knovfz (Cehia), numeroase gropi conţineau resturi de grâu şi ghindă.

Creşterea animalelor, vânătoarea şi pescuitul

Bogăţia în societatea celtică se cuantifica prin numărul de animale, vite şi boi mai ales. De aceea şi incursiunile de pradă vizau în special animalele. Un aspect aparte este creşterea animalelor pentru export.

Vânătoarea şi culesul completau dieta alimentară a comunităţilor, în funcţie de resursele oferite de mediul natural.

Pescuitul se practica atât în apa dulce din lacuri şi râuri, cât şi de-a lungul coastelor marine sau oceanice, ca de exemplu la Borrebjerg în Danemarca.

Meşteşugurile

Epoca fierului a fost o perioadă în care acumulările evidente din perioadele precedente s-au asociat cu tehnologii noi, iar metalul a devenit indispensabil fiecărei familii, indiferent de statutul economic şi social.

Metalurgia aurului

In secolele 7-4 î.Hr., în Europa centrală, de vest şi nord-vest, folosirea aurului era apanajul exclusiv al principilor celţi. în secolele 2-1 î.Hr. apar depozite de colane şi monede din aur.

în epoca fierului se foloseau frecvent autosudura la inelele din Marea Britanic, precum şi în Franţa la bijuteriile princiare de la Sainte-Colombe (secolele 6-5 î.Hr.), Finistère (secolul 5 î.Hr.) şi la Civray-de Touraine (la sfârşitul epocii fierului).

Turnarea s-a folosit în secolele 4-1 î.Hr. în Franţa. Tehnica filigranului a fost folosită în Europa mediteraneană începând cu secolul 6 î.Hr. la perlele etrusce şi diademele de la Vix (Franţa) şi Ronce (Belgia). Casca din bronz a unui şef militar găsită la Agriş (Franţa) a fost placată cu aur. Aurul respectiv avea un titlu de 98-99% şi 1% argint.

Metalurgia fierului

Abundenţa minereului de fier îl făcea mai accesibil şi mai ieftin, dar tehnologia de obţinere a lui era mai complexă deoarece era extras la o temperatură mai mare. în perioada 1.000-800 î.Hr., fierul nu este încă un metal comun. El se găsea ca implement în obiecte din bronz precum săbiile, inelele, cuiele şi cuţitele descoperite pe teritoriul Elveţiei. Dintre primele obiecte de fier din Europa menţionam colanul de la Ruse (Bulgaria), cuţitul de la Hadersdorf (Austria), săbiile de la Musja Jama şi Skocjan (Slovenia). Cu certitudine în Hallstatt C fierul a devenit metalul dominant în viaţa de fiecare zi.

Principalele regiuni unde a fost produs fierul sunt Vace, Magdalenska Gora şi Toplice (Slovenia), Waschenberg (Austria) şi Bycî Skâla (Cehia), cât şi situri din Turcia, Grecia, Italia şi valea Dunării. Cuptoare pentru reducerea minereului din fier erau la Chzne, Podboranz şi Kostomlanz (Polonia).

Metalurgia bronzului

în regiunea Salzburg (Austria), un număr de 5-600 de lucrători luau parte la toate operaţiunile necesare pentru obţinerea şi prelucrarea bronzului (minerit, colectarea lemnului, separarea minereului, transportul etc.). în perioada dintre bronzul timpuriu şi fierul timpuriu în Alpii Austriei au fost obţinute aproximativ 50.000 tone de cupru. Tipare de piatră din bronzul târziu şi prima epocă a fierului au fost descoperite la Heuneburg (Germania) şi Velem Szentvid (Ungaria).

Producţia sticlei

în regiunea Alpilor de est sticla apare încă din bronzul mijlociu în cadrul unor morminte, în Hallstatt cantitatea de sticlă din Slovenia creşte considerabil. Astfel, numai în tumulul II, în mormântul nr. 2 la S ticna au fost găsite un număr de peste 2.500 de mărgele din sticlă.

Extragerea sării

Extragerea sării la Hallstatt (Austria) s-a făcut prin tuneluri cu ajutorul tâmacoapelor. în zonă au fost identificate un

număr de 57 de situri preistorice de unde a fost extrasă sarea. Examinarea cu C 14 pe lemn a dat următoarele grupuri cronologice: grupul nordic datat în perioada câmpurilor de urne (bronzul târziu), grupul estic datat în Hallstatt (750-400 î.Hr.) şi grupul vestic datat în La Tene-ul târziu. Pentru toate cele trei grupuri au fost săpate galerii lungi de 3.750 m cu o suprafaţă de 156.000 m^2 şi un volum de 2 milioane m^3 de sare extrasă. Galeriile erau sprijinite cu buşteni în unghiuri drepte. Au fost găsite şi piei de animale cu care sarea era adusă la suprafaţă. De asemenea, au mai fost descoperite vase din lemn, haine de lână, oase de porci şi vite, grâu, mere şi cireşe.

126

Comerţul

în epoca fierului schimbul cu obiecte de uz comun s-a dezvoltat semnificativ. Din Slovenia fierul a fost vehiculat în Italia şi Austria, din Polonia spre nordul Europei centrale şi de est, iar chihlimbarul din zona baltică ajungea în regiunile mediteraneene (Grecia şi Italia), în cursul săpăturilor de la Hallstatt au fost descoperite obiecte produse pe întreg continentul european: fibule din nord-vestul Alpilor, chihlimbar din zona baltică, fibule, piese de armament şi ornamente din Slovenia, capace de situle decorate din Italia, ceramică din Austria superioară, inferioară şi Bavaria.

Produse precum ceramica şi uneltele de metal se distribuie prin intermediul trocului sau chiar al monedelor care apar începând din Turcia, Grecia apoi în toată regiunea Mediteranei. Mai târziu, copii ale acestor monede au fost realizate de celţi şi daci. La Tilişca au fost descoperite stanţe pentru realizarea unor copii ale monedelor romane republicane.

în acelaşi timp, mai redus ca în epoca bronzului, comerţul cu bunuri de prestigiu (diademe, arme ceremoniale, ceramica de lux, vase din bronz etc.) pe distanţe mari a continuat. Astfel de obiecte de factură orientală au apărut în cadrul mormintelor princiare de la Agighiol şi Peretu (România).

Transporturile

Amploarea fără precedent luată de schimburile interne şi externe a avut drept condiţie esenţială intensificarea transporturilor pe uscat sau pe apă, şi perfecţionarea mijoacelor de transport.

4. ORGANIZAREA SOCIALĂ

Observaţii demografice

Aşezările din Europa centrală în Hallstatt-ul timpuriu şi mijlociu erau de mici dimensiuni, fiind ocupate de 4-5 familii (cea. 30 de persoane) în Bavaria şi Wurtemberg (Germania). Aşezările mai mari au fost considerate centre de decizie politică. Unul dintre acestea pare să fi fost la Wicina (Polonia). Acolo s-a constatat distribuţia aşezărilor mici în raport de fortificaţie. Numărul aşezărilor care gravitau în jurul fortificaţiei în perioada dintre 800 şi 450 î.Hr. se ridica la 114 (pe cea. 95 km"), cu o densitate de cea. 2,2 locuitori/km^2.

Mărimea aşezărilor este direct dependentă de importanţa lor economică. Aşezarea de la Hallstatt număra pe la 800 î.Hr. cea. 206 locuitori, cea mai mare parte fiind angajată în meşteşuguri, extragerea

127

sării şi comerţ. Populaţia estimată era de 577 de locuitori la Sticna (Slovenia) şi 194 la Magdalenska Gora (Slovenia).

înălţimea estimată la Maiden Castle (Marea Britanic) era între 164,2 şi 167,8 cm pentru bărbaţi şi 156,5 şi 158,3 cm pentru femei, care erau mai scunde cu cea. 6% din înălţimea bărbaţilor.

Mişcări de populaţii

Principalele mişcări de populaţii din Europa aparţin celţilor. Ei sunt atraşi de macedoneni în luptele cu ilirii şi ajung chiar la Babylon în anul 324 î.Hr. Unele triburi celtice au fost înfrânte în Asia Mică de Attalos-regele Pergamului la mijlocul secolului 3 î.Hr. în secolul 3 î.Hr. triburi celtice au pătruns pe teritoriile actuale ale Cehiei, Slovaciei, Ungariei, României, Ucrainei, Serbiei şi Poloniei, unde au intrat în contact cu populaţiile locale.

Structura socială

Societăţile agricole erau bazate pe relaţiile de familie, care era unitatea economică esenţială. Cu excepţia a 5-10 %, cât reprezenta forţa de muncă implicată în comerţ, meşteşuguri, celebrări religioase etc., restul populaţiei eraa implicată în agricultură.

In Hallstatt A-B pare să se fi produs o nivelare socială după cum sugerează uniformitatea inventarului funerar, absenţa sau raritatea obiectelor metalice, din chihlimbar sau sticlă, apariţia rară a armelor (excepţie fiind la Kelheims, Germania). Mormintele bogate sunt extrem de rare, fapt ce le face a nu fi relevante din punct de vedere social.

în Gallia diferenţierea socială pare să se fi produs între secole 8-6 î.Hr., când cavalerii devin o categorie dominantă, în legătură cu acest fenomen este pusă apariţia săbiei lungi din fier, alături de cal, atribut al cavalerilor. In afară de cavaleri societatea celtică mai cuprindea aristocraţia religioasă (druizii), agricultori şi meşteşugari.

Evoluţia societăţii în La Tène are avantajul apariţiei unor informaţii scrise în ultimele secole dinaintea erei creştine. Astfel, pentru societatea celtică comentariile lui Caesar în memoriile sale *De bello galica* oferă informaţii preţioase pentru reconstituirea relaţiilor din interiorul societăţii celtice a secolului l î.Hr. Potrivit acestor texte puterea era apanajul unei pături bogate care o delega unei persoane prin hotărârea adunării restrânse. Administrarea teritoriului se făcea prin intermediul

reşedinţelor căpeteniilor locale. Societatea celtică avea trei categorii sociale: clienţii ocupau treapta de jos a societăţii; zona mijlocie era ocupată de oamenii liberi; iar în vârful ierahiei se aflau căpetenia, familia sa, aristocraţia laică şi sacerdotală.

în prima jumătate a secolului 5 î.Hr. au apărut aşa-numitele morminte princiare în mediul celtic de la Dunărea superioară şi Rhinul mijlociu, în inventarul acestor morminte se găseau obiecte de import, vase metalice greceşti sau italice, ceramică grecească. Un aspect al evidenţierii statutului economic şi social a continuat să fie depunerea de care în mormintele liderilor comunităţilor. Astfel de care funerare din Hallstatt C-D au fost descoperite la Apremont (Franţa), Hochdorf (Germania), Byciskala (Cehia), iar din La Tène la Djbjerg (Danemarca), La Tène (Elveţia), Peretu şi Cugir (România).

în Irlanda există mai multe informaţii cu privire la evoluţia societăţii celtice. Unitatea socială de bază independentă era tribul, care cuprindea descendenţii aceloraşi strămoşi ce convieţuiau pe acelaşi teritoriu. Triburile cuprindeau mai multe familii mici ce conţineau patru generaţii şi familii mari, un fel de ginţi, compuse din familii mai mici. Căpetenia unei ginţi avea atribuţii politice, juridice şi militare. Din punct de vedere social celţii din Irlanda erau împărţiţi în trei categorii. Acestea erau cea a druizilor, cea a nobililor războinici şi oamenii liberi. Un statut aparte aveau meşteşugarii, medicii, judecătorii şi poeţii.

Instituţia regalităţii la celţi a rămas primitivă, ea nu a fost un instrument de coeziune capabilă să ducă la apariţia statului.

In La Tène a continuat producţia bunurilor de prestigiu care se confecţionau la comandă când erau solicitate de persoane cu un anumit statut social. Astfel de bunuri descoperite la Răcătău, Buneşti-Avereşti şi Pecica (România) aparţineau liderilor comunităţilor locale.

Femeile jucau un rol important în lumea celtică, dar şi la iliri unde rangul se transmitea pe linie maternă. In general însă, şefii comunităţii şi familiei erau bărbaţii. Mormintele lor erau fastuoase. Amintim aici inventarul fabulos al unor morminte scitice, celtice sau chiar dacice (Cugir). Mormintele princiare de la Maikop cuprindeau chiar şi sacrificii umane.

In această perioadă au apărut dinastiile, serul comunităţii deţinând bunurile de prestigiu şi autoritatea politico-militară pe care o transmitea urmaşilor săi.

5. VIAŢA SPIRITUALĂ

Manifestări religioase. Apariţia panteonului

In cadrul religiei celţilor supravieţuiau credinţe ancestrale cum ar fi totemismul, animismul, cultul naturii, al zeiţei mame şi altele, preluate de la populaţiile locale sau cele indoeuropene. Apariţia cultelor legate de

genii sau zeităţi minore protectoare este semnalată prin depunerea de cereale, oase de animale sau umane, ex-vot-uri (arme, obiecte de metal şi roţi), în organizarea şi desfăşurarea ritualurilor religioase, la celţi druizii aveau rolul principal. Ca şi marii preoţi la geto-daci ei aveau o influenţă mare asupra căpteteniilor laice şi chiar constituiau o castă bine organizată.

Unul din animalele totemice venerate de celţi a fost calul. După unele opinii, zeiţa Epona din Gallia ar fi fost forma umanizată a cultului primitiv al calului.

Reminiscenţele totemice sau naturiste de origine străveche au supravieţuit în mediul celtic, în Gallia au fost găsite numeroase reprezentări antropomorfe în care divinităţile aveau un element de la animale (de exemplu zeul Cernunnos avea coarne de cerb), alteori divinităţile aveau asociate animale (zeiţa Epona avea asociat un cal, zeiţa Artia un urs, zeiţa Arduina un mistreţ, zeul Moccus un porc etc.).

Vechile credinţe naturiste au fost şi ele prezente la celţi. Astfel, „Marile Mume" reprezentate în triade, erau reprezentări feminine ale străvechiului cult neolitic al fertilităţii şi fecundităţii. Se credea, de asemenea, în puterea aştrilor, fulgerului, tunetului, a lunii, a cursurilor de ape etc.

Ideea panteonului apare la celţi, traco-daci, iberi şi germani în afara influenţei greco-romane. Unele principii naturale, sociale, economice şi culturale capătă expresii umane, în spaţiul locuit de celţi au fost identificate numele a peste 400 de divinităţi, din care însă un număr de 300 apar o singură dată, deci aveau semnificaţii restrânse la comunităţile locale.

Foarte răspândit a fost şi fenomenul *interpretatio romana.* respectiv adorarea sub nume romane a unor vechi divinităţi celtice, tracice, ilire sau dacice.

La celţi ritualurile se desfăşurau de obicei în aer liber, într-un loc sacru, ce putea fi un crâng sau în jurul unor altare împrejmuite, unde se aduceau ofrande. Se sacrificau animale dar şi oameni, de regulă tâlhari, criminali sau prizonieri de război. Se depuneau ca *ex-voto-un* statuete din piatră, bronz sau ceramică ale zeităţilor cărora le erau oferite, precum şi ofrande constând în cereale, fructe, chei, colane, monede etc.

Sanctuarele sunt mult mai bine cunoscute şi mai numeroase decât în perioadele anterioare. Astfel, în a doua perioadă

a fierului, în mediul geto-dacic au fost construite sanctuare din lemn la Pecica, Bărboşi şi Dolinean, respectiv din piatră la Grădiştea Muncelului (România).

Cultul vetrei, public sau domestic, este susținut de vetrele rituale decorate descoperite la Grădiştea Muncelului, Bucureşti-Radu Vodă, 130

Cetățeni şi Popeşti-Novaci (România). Uneori, numărul lor mare poate semnifica acelaşi lucru. Astfel, la Ostanburg (Germania) au fost descoperite un număr de 145 de vetre, dispuse pe o distanță de 310 m.

Simbolurile solare sunt mult simplificate în a doua jumătate a Hallstatt-ului, când au continuat sub formă de cruce gamată în ariile culturilor Villanova, Lausitz şi geometricul grecesc.

Forța militară era sugerată de protome de taur, berbec, căprior, feline etc. La sciți, zeul războiului era considerat a fi o sabie.

Cultul craniului este sugerat de folosirea sa în ritualuri şi artă, dar şi prin descoperiri arheologice la celți, sciți şi sarmați. La celți, craniile celor ucişi în luptă erau mai întâi atârnate la gâtul cailor, apoi îmbălsămate şi depuse într-o nişă din casă ori în sanctuare. Scordiscii se pare că foloseau aceste cranii drept cupe la ospețele importante.

Celții acordau o atenție deosebită morților. Cultul morților cuprindea jocuri funebre, concursuri, serbări anuale sau la trei ani în preajma cimitirului principal al fiecărui trib.

Rituri şi ritualuri funerare

Trecerea de la incinerare la înhumare s-a făcut sub influența sudică din nordul Italiei, dar şi sub influență orientală. Spre deosebire de popoarele germanice şi geto-daci care îşi incinerau morții, celții îi înhumau. Excepție au făcut cei din nordul Galliei şi din Transilvania, care au adoptat ritul incinerării către sfârşitul La Tène-ului. Căpeteniile sau războinicii erau uneori înhumați în echipament militar (spadă, lance, suliță, scut şi chiar car de luptă).

Mormintele tumulare sugerau statutul social special al decedaților. Unii tumuli ating înălțimi de până la 13 m ca la Hundersinger (Germania). Un mormânt princiar descoperit la Pflugfeldern (Germania) avea în inventarul său podoabe din aur, un car cu 4 roți şi piese de harnaşament.

în cimitirul de la Hallstatt (Austria) au fost cercetate în total un număr de 980 de morminte între anii 1846 şi 1863, pe o suprafață de 175x100 m. In necropola de la Hallstatt au fost practicate atât inhumația cât şi incinerația. De asemenea, necropola de la Sticna (Slovenia) cuprindea un număr de 140 de tumuli, cu morminte de inhumație şi incinerație.

Morminte şi inventar funerar

Printre cele mai mari necropole se numără cele de la Sticna (Slovenia) cu o estimare de 5.610 morminte, Hallstatt (Austria) cu o estimare de cea. 2.000 morminte şi Burgstall (Austria) cu aproximativ 700 morminte. In cimitirul de la Hallstatt (Austria) mormintele aveau un

131

inventar mai bogat constând în arme, fibule şi cuțite de fier. Inventarul mormintelor cercetate la Sticna (Slovenia) cuprindea obiecte din bronz, sticlă şi chihlimbar. Cantitativ au fost găsite 53 kg de sticlă, 82,8 kg de chihlimbar şi 303 kg de bronz.

Mormintele descoperite în cimitirul de la Dinkla Tepe III (Iran) aveau scheletele în poziție flexată, pe partea stângă cu capul orientat spre sud. Brațele erau flexate puse pe față, piept sau pelvis. Inventarul consta în 2-3 vase ceramice, ornamente şi arme din bronz, rareori ornamente din argint şi aur. La Sialk şi Khurvin vasele erau depuse în jurul capului.

Arta

Arta celților a fost adesea greu de definit. Rațională şi irațională, simplă şi complexă, primitivă şi rafinată, ea selecta şi combina motive luate mai ales din floră şi faună, cu puține reprezentări umane. Rezultatul era tendința de căutare a perfecțiunii în abstractizarea motivelor din lumea reală.

Monumente de arhitectură

Aşezările urbane şi protourbane celtice, au avut fără excepţie o arhitectură de lemn, într-o contradicţie totală cu dimensiunile impresionante ale marilor aglomeraţii de populaţie şi arhitectura de piatră din lumea mediteraneană sau chiar a unor regiuni din lumea tracilor.

In mediul geto-dacic, marile cetări dacice de la Sarmizegetusa Regia, Costeşti, Blidaru, Piatra Roşie, Baniţa din Transilvania, cuprinzând în interiorul lor edificii publice, sanctuare şi elemente de arhitectură urbană, consituie o excepţie pentru lumea barbară de la nord de graniţele civilizaţiei greceşti, apoi romane. Construirea acestor edificii s-a făcut, se pare, cu ajutorul unor tehnicieni şi chiar meşteri greci şi romani, la comanda şi cu susţinerea materială a căpeteniilor geto-dacice.

Artele minore

Populaţiile din Hallstatt şi La Tène au excelat în artele minore, în mod deosebit în arta metalelor. Această situaţie poate fi explicată prin apariţia proprietăţii private şi a statutelor individuale în cadrul comunităţilor, care erau sugerate în general prin obiecte de port şi podoabe individuale.

Arta figurativă

Realizările populaţiilor barbare europene în domeniul sculpturii în piatră sunt extrem de rare. In Peninsula Iberică au fost descoperite reprezentări de grupuri de animale şi războinici, în schimb, sunt

i

numeroase reprezentările de animale şi mai rar umane din domeniul figurinele din ceramică şi metal.

Ceramica

Ceramica descoperită în cimitirul de la Hallstatt copiază vasele din metal. Suprafaţa ei este de aceea lustruită. Pictura în negru, maron şi roşu cuprinde motive geometrice, în special triunghiuri pline şi linii verticale. Astfel, un castron bitronconic descoperit la Straskov (Cehia) are motive triunghiulare de culoare neagră aplicate pe suprafaţa cenuşie deschisă.

Ceramica pictată cu motive vegetale şi animaliere a avut un caracter de lux la geto-daci. Ea este prezentă în marile cetăţi dacice din Munţii Orăştiei, dar şi în afara arcului carpatic la Ocniţa-Buridava, Bâtca Doamnei şi Răcătău.

Aria metalelor

O serie de ulcioare din bronz au fost descoperite în aria locuită de celţi. Cel găsit la Waldalgesheim (Germania) are corpul decorat cu motive geometrice incizate, iar la capătul torţii este un cap de bătrân. Un cazan din bronz descoperit în mediul celtic la Rynkeby (Danemarca) este decorat cu protome de tauri şi feţe umane de influenţă tracică.

O piesă excepţională este coiful din aur de la Poiana Coţofeneşti (România), cu ochi şi sprâncene puternic marcate, iar părul reprezentat prin puncte. Vasele de argint din mediul tracic de la Agigniol (România), prin decorul cu animale fantastice indică o influenţă persană. O influenţă persană se resimte şi în brăţările şi colanul descoperite la Rheinneim (Germania) care au capetele decorate însă în stil celtic cu o pasăre deasupra unui cap de om.

Din mormintele cercetate la Hallstatt provin o pereche de cercei decoraţi în tehnica *au répoussé* cu cercuri, linii şi puncte, iar de la Bad Cannstadt (Austria) un colan şi o cupă de aur decorată în aceeaşi tehnică cu linii, cercuri şi puncte.

Incuietoarea din bronz celtică descoperită la Hôlzelsau (Austria) a fost turnată cu nituri pe verso, decorată cu două lire terminate cu capete de animale stilizate, iar între cele două capete cu o figură umană cu mâinile îndreptate spre animale (probabil cai). Lira cu capete în formă de pasăre sau animal este un motiv oriental, dar sursa directa este Italia. Influenţa orientală se observă şi în brăţara de aur descoperită într-un mormânt de la Rodenbach (Germania). Ea este decorată cu o mască umană cu ochi mari, dar cu sprâncene puternice şi mustaţă în stil celtic.

6. SFÂRŞITUL PREISTORIEI

Orice perioadă are un sfârşit. De cele mai multe ori el este relativ, vechiul supravieţuind în contexte noi în acelaşi spaţiu sau timp, ceea ce face dificilă o delimitare clară. Pot fi identificate însă anumite aspecte care indică finalul preistoriei.

Obţinerea bunurilor de subzistenţă a constituit dintotdeauna preocuparea prioritară a omului şi a comunităţilor din care făcea parte. In epoca fierului s-a produs o creştere spectaculoasă a randamentului economic general datorat utilizării

uneltelor din fier, mai rezistente, mai fiabile şi mai răspândite decât cele din piatră sau bronz. Creşterea explozivă a producţiei meşteşugăreşti de bunuri individuale din metal, sticlă sau ceramică a determinat existenţa unui comerţ intens şi regulat, formarea unor centre de producţie şi pieţe de desfacere, apariţia unei economii monetare bazate pe legea cererii şi ofertei.

In epoca fierului s-a finalizat şi procesul de *stratificare socială,* care a început încă din neolitic şi a continuat în epoca bronzului. Evoluţia sa neuniformă în timp şi spaţiu s-a încheiat în esenţă prin apariţia păturii dominante (aristocraţia laică şi religioasă) şi a celei producătoare de bunuri materiale (agricultori, meşteşugari şi păstori). De la o societate la alta au existat aspecte specifice, dar pretutindeni a existat o evoluţie în direcţia delimitării clare a diferenţierilor sociale.

Apariţia panteonului a reprezentat finalizarea structurării credinţelor religioase. Asemeni societăţii civile, divinităţile aveau propriul spaţiu delimitat sau nu fizic, dar cu siguranţă marcat în conştiinţa religioasă a comunităţilor umane.

Scrierea apărută în Orientul Apropiat a avut un impact minor asupra evoluţiei concrete a societăţii umane şi unul major asupra evoluţiei culturale a umanităţii. Ea exprima cel mai bine atingerea maturităţii în cadrul evoluţiei umane.

Viaţa politică în epoca fierului se afla încă în perioada embrionară, pentru organizaţiile tribale din afara lumii greco-romane în Europa ori a statelor din Asia şi Africa. Decizii politice se luau cu siguranţă ocazional de către autorităţile tribale (şefi militari şi aristocratie), iar unele aşezări devin centre ale acestor decizii.

Statul era un instrument necesar pentru coordonarea economică şi socială prin intermediul deciziei politice şi autorităţii religioase. Cu excepţia unor regiuni din Asia (Summer, Akkad, China, regatul hitit etc.) şi Europa (oraşele state greceşti, Roma şi Imperiul macedonean), instituţia regalităţii nu dispunea însă de aparatul birocratic necesar pentru a asigura coeziunea şi uniformitatea necesare apariţiei şi funcţionării statului. Sfârşitul preistoriei a început cu apariţia primelor state şi s-a încheiat cu generalizarea noii forme de organizare şi coeziune socială şi politică.

ABREVIERI

Anatolia Antiqua = Anatolia Antiqua. Eski Anadolu, VII, 1999, Institut français d'études anatolienes, George Dumézil Istanbul, Paris, 1999. Ancient Anatolia = Ancient Anatolia, Roger Matthews (éd.), Exester, 1998. BAR, IS = British Archaeological Reports, International Series, Oxford. CAH = The Cambridge Ancient History, Cambridge. Humanity from African Naissance = Humanity from African Naissance toComing Millennia, Tobias, P., Raath, M. A., Moggi-Cecchi, J., Doyle, G.A., (éd.), Firenze, 2001. Late Prehistory = Late Prehistory of the Nile Basin and Sahara, L. Krzyzaniak, M. Kobusiewicz (éd.), Poznan, 1989. Les temps I — Les temps de la préhistoire, J. P. Mohen (éd.), Société Préhistorique Française, Edition Archeologia, Dijon, 1989, tome I. Les temps II = Les temps de la préhistoire, Sous la direction de J. P. Mohen (éd.), Société Préhistorique française, Edition Archeologia, Dijon, 1989, tomell. Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas = Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas/Man and Environément in European Bronze, B. Hansel (éd.), Kiel, 1998. Préhistoire Antropologie Méditerranéenes, 10-11, 2003 = Préhistoire Antropologie Méditerranéenes, Tome 10-11, 2001-2002, Aix-en-Provence, 2003. Science in Archaeology = Science in Archaeology, Brotwell, D., Higgs, E. (éd.), Second Edition, Leipzig, 1969. The Neolithic of Serbia = The Neolithic of Serbia: A Review of Research, Srejovié, D. (éd.), Belgrade, 1988. The Origins and Spread of Agriculture in Eurasia = The Origins and Spread of Agriculture in Eurasia, Harris, D. R. (éd.), London, 1996.

BIBLIOGRAFIE

*** *Manualul inginerului de mine,* Popa, A. (coordonator), Bucureşti, 1984, voi. 2. *** *Préhistoire en Israël. Les premiers hommes au pays de la bible* (Commisaire Scientifique F. R. Valla), Villeneuve-Loubet, 1988. Aitken, M. *Magnetic Location, Science in Archaeology,* p. 681-694. Andouze, F., *La maison protohistorique, Les temps II,* p. 140-141. Anton, S. C., Aziz, F., Zaim, Y., *Plio-Pleistocene Homo: Patterns and Determinants of Dispersal, Humanity from African Naissance,* p. 91-102. Arbogast, R.-M, *Le rôle du chien au néolithique, Les temps II,* p. 74-75. Babiker, Z, H., *Corrélations culturelles et problèmes chronologiques entre le Nil Soudanais et le Sahara, Late Prehistory,* p. 79-86. Baillie, M. G. L., *Evidence for Climatic Deterioration in the 12th and 17th Centuries, Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas,* p. 49-56. Balkan-Atli, N., Binder, D., *Les ateliers de taille d'obsidienne fouilles de Kômùcu-Kaletepe 2000, Anatolia Antiqua,* IX, 2001, p. 193-205. Banks, K. M., *The Appearance and Spread of Cattle-Keeping in Saharan North-Africa, Late Prehistory,* p. 57-59.

Bannister, B., *Dendrochronology, Science in Archaeology,* p. 191-205. Bao Gibaja, J. F., *Las hoces neoliticas del noreste de la Peninsula Iberica,* Préhistoire, p. 83-95. Barich, B. E., *Uan Muhuggiag Rock Shelter (Tadrart Acasus) and the Late Prehistory of the Libyan Sahara, Late Prehistory,* p. 499-506. Bârzu, L., *Curs de Preistorie Generală,* Bucureşti, 1991. Bellwood, P., *The Origins and Spread of Agriculture in the Indo-Pacific Region: Gradualism and Diffusion or Revolution and Colonization, The Origins and Spread of Agriculture in Eurasia,* p. 465-498. Berciu, D., *Lumea cehilor.* Bucureşti, 1970. Bonifay, E., *Le paléolithique ancien dans le centre de France, Les temps I,* p. 248-249.

Bonifay, E., *Les premières industries préhistoriques en Europe, Les temps H,* p. 106-109. Bonifay, E.. *Plages fossiles des régions litorales de la Mediteranée française, Les temps I,* p. 112-113.

Bonifay, M.-F., *Les derniers mamouthes, Les temps H,* p. 44-47. Briard, J., *Des trois âges de C. J. Thomsen à la chronologie de J. Dechelette, Les temps I,* p. 24-25.

Brotwell, D., Higgs, E., *Science in Archaeology, Science in Archaeology,* p. 23-34. Brotwell, D., Molleson, T., Gray, P., Harcourt, R., *Microscop}' and Radiography, Science in Archaeology,* p. 513-525. Buchenschutz, O., *Oppidum, Les temps* II, p. 148-150. Butzer, K. W., *Environment and Archaeology. An Ecological Approach to Prehistory,* Second Edition, London, 1972. Callen, E. O., *Diet as Revealed by Coprolites, Science in Archaeology,* p. 235-243. Carter, E., Campbell, S., Snead, J., *Excavations and Survey at Domuztepe,* 1996, *Anatolia Antiqua,* p. 1-17. Caskez, J. L., *Greece and the Aegean Islands in the Middle Bronze Age,* CAM, II, 1, 1973, p. 117-140. Cavalli-Sforza, L. L., *The Spread of Agriculture and Nomadic Pastoralism: Insights From Genetics, Linguistics and Archaeology, The Origins and Spread of Agriculture in Eurasia,* p. 12-24.

Chavaillon, J., *Une très longue histoire l'Acheulean, Les temps I,* p. 240-242. Chenorkian, R., *Art rupestre des âges des métaux, Les temps II,* p. 188-192. Chertier, B., *Les schémas chronologiques établis par Paul Reinecke, Les temps I,* p. *26-21.*

Childe, G. V., *De la preistorie la istorie,* Bucureşti, 1967. Childe, G. V., *Făurirea civilizației,* Bucureşti, 1966. Chollet, A., *Gravettien et Solutréen dans le bassin de la Loire, Les temps I,* p. 283-284.

Clark, A., *Resistivity Surviving, Science in Archaeology,* p. 695-707. Clark, G., *La préhistoire de l'humanité,* Paris, 1962. Glutton-Brock, J., *The Origins of the Dog, Science in Archaeology,* p. 303-309. Condart, A., *Les premières maisons de l'est et du bassin parisien et leur évolution, Les temps II,* p. 124-128.

Cook, R. M., *Archaeomagnetism, Science in Archaeology,* p. 76-87. Coppens, Y., *Hominoidés, hominidés et hommes, Les temps II,* p. 2-21. Cornwal, 1. W., *Soil, Stratification and Environment, Science in Archaeology,* p. 124-134.

138

Delluc, B., Delluc, G., *L'âge du renne, du mamouth... de Lartet et Christy, Les temps I,* p. 16-17.

Delluc, *G.* B., *La mise en place du message de Lascaux, Les temps II, p. 1*76-179. Delpech, F., *Le temps de l'antilope saiga, Les temps H,* p. 48-50. Delporte, H., *L'homme et son image, Les temps II,* p. 152-156. Delporte, H., *La bataille Aurignaciene, Les temps I,* p. 20-21. Delporte, R, *La chronologie de l'art selon Piette, Les temps I,* p. 18-19. Delporte, H., Pinçon, G., *L'art mobilier, Les temps II,* p. 157-160. Démoule, J.-P., *Les âges du Néolithique français, Les temps I,* p. 36-37. Dodget, H., *A Suggested History of the Crops Common to Ethiopia and India, Late Prehistory,* p. 27-47.

Drîmba, O., *Istoria culturii şi civilizaţiei,* Bucureşti, voi. l, 1984; voi. 2, 1987. Edwards, L. Hope, C. A., *A Note on the Neolithic Ceramics from Dakhleh Oasis (Egypt), Late Prehistory,* p. 233-242. Egloff, M., *La roue en Europe du néolithique à l'âge du fer, Les temps II,* p. 100-101.

Eluère, C., *L'éternité de l'or, Lestempsl,p.* 196-199. Eogan, G., *Homes and Homesteads in Bronze Age Ireland, Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas,* p. 307-326.

Firmin, G., *La palynologie en milieu humide, Les temps I,* p. 147-150. Friedman, L, Simth, R. L., Clark, D., *Obsidian Dating, Science in Archaeology,* p. 6275.

Galinski, T., *Le mésolithique du nord de l'Europe, Les temps I,* p. 332-334. Garrard, A., *Paleolithic and Neolithic Survey at a South-Eastern" Gateway" Turkey, Ancient Anatolia,* p. 7-16.

Gejvall, N.-G., *Cremations, Science in Archaeology,* p. 468-479. Genovés, S., *Estimation of Age and Mortality, Science in Archaeology,* p. 440-452. Gentner, W., Lippolt, H., J., *The Potasium-Argon Dating of Upper Tertiary and Pleistocene Deposits, Science in Archaeology,* p. 88-100. Glover, I. C., Higham C. F. W., *New Evidence for Early Rice Cultivation in South, Southeast and East Asia, The Origins and Spread of Agriculture in Eurasia,* p. 413-441. Goldenstein, M. S., *The Pathology of Human Skeletal Remains, Science in Archaeology,* p. 480-489. Goodwan, M., Czelusniak, J., Page, S., Meireles, M., *Where DNA Sequences Place Homo Sapiens in a Phylogenetic Classification of Primates, Humanity from African Naissance,* p. 279-289. Groube, L., *The Impact of Diseases Upon the Emergence of Agriculture, The Origins and Spread of Agriculture in Eurasia,* p. 101-129.

139

Gutherez, X., *L'évolution du village dans le néolithique du midi de la France, Les temps II,* p. 118-123. Hahn, J., *Aurignacien et Gravettien en Allemagne du sud et en Suisse, Les temps I,* p. 278-279. Hall, E. T., *Dating Pottery by Thermoluminiscence, Science in Archaeology,* p. 106-108. Halstead, P., *The Development of Agriculture and Pastoralism in Greece: When, How, Who and What?, The Origins and Spread of Agriculture in Eurasia,* p. 296-309. Harding, A. F., *European Societies in the Bronze Age, Cambridge World Archaeology, Cambridge University Press, 2000.* Harding, H., *Resources and their Distribution in the European Bronze Age, Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas,* p. 149-155. Harris, D. R., Gosden, C., *The Beginnings of Agriculture in Western Central Asia, The origins and Spread of Agriculture in Eurasia,* p. 370-389. Harris, D. R., *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia: An Overview, The Origins and Spread of Agriculture in Eurasia,* p. 552-574. Harris, D. R, *Introduction: Themes and Concepts in the Study of Early Agriculture, The origins and spread of agriculture in Eurasia,* p. 1-9. Hebner, D., Meniel, P., Vigne, J.-D., *La consomation de viande du mésolithique à V âge du fer, Les temps II.* p. 76-79.

Helbaek, H., *Paleo-Ethnobotany, Science in Archaeology,* p. 206-214. Henneberg, M., Kobusiewicz, Schild, R., *The Early Neolithic, Quanmian burial from the Northern Fayum Desert (Egypt), Late Prehistory,* p. 181-196. Herre, W., *Science and History of Domestic animals, Science in Archaeology,* p. 257-272. Hilman, G., *Late Pleistocene Changes in Wild Plant-Foods Available to Hunthers-Gatherers on the Northern Fertile Crescent: Possible Preludes to Cereal Cultivation, The Origins and Spread of Agriculture*

in Eurasia, p. 159-203. Hinout, J., *Evolution et chronologie de l'art rupestre dans le Massifs Gréseux du Bassin Parisien, Les temps II,* p. 186-187. Hitchens, M., Roupp, H., *How to Prepare for SATll: World History,* Second Edition, New York, 2001.

Hodder, I., Mathews. R, *Çatalhuyuk: the 1990s Seasons, Ancient Anatolia,* p. 43-51. Hole, F., Heizer, R. F., *An Introduction to Prehistoric Archaeology,* Second Edition, Leipzig, 1969. Hours, F., *Le paléolithique et l'épipaléolithique de la Syrie et du Liban, Thèse de doctorat d'Etat et Sciences humaines,* Université de Paris 1-Sorbone, 1980.

140

Hublin, J. J., *Les premiers Homo sapiens, Les temps II,* p. 26-29.

Imamura, K., *Jomon and Yayoi: The Transition to Agriculture in Japanese Prehistory, The Origins and Spread of Agriculture in Eurasia,* p. 442-464. Jacobi, R. M, *Les recherches en Grande-Bretagne, Les temps I,* p. 208-210. Jousse, H., Chenal-Velarde, I., *Nouvelles données sur la faune mammalienne de Kobadi (Mali) au néolithique: Implications paléoéconomiques et paléoenviromentales. Préhistoire Antropologie Méditerranéenes,* 10-11,2003, p. 145-158.

Kenyon, K. M., *Palestine in the Middle Bronze Age,* CAH, II, 1, 1973, p. 77-116. Kozlowski, J., *Aurignacien-perigordien en Europe centrale et orientale, Les temps I,* p. 258-259. Kozlowski, J., *Le magdalénien en Europe centrale et orientale, Les temps I,* p. 301-303. Kristiansen, K., *The Construction of a Bronze Age Landscape. Chronology, Economy and Social Organisation in Thy, Northwestern Jutland, Mensch and Umwelt in der Bronzezeit Europas,* p. 281-291. L'Helgouach, J., *Agriculture et élevage au néolithique dans l'Ouest de la France, Les temps II,* p. 94-96. Laroyer, C., *La palynologie aux sédiments archéologiques de milieux secs, Les temps L* p. 142-146. Lazic, M., *Fauna of Mammals from the Neolithic Settlements in Serbia, The Neolithic of Serbia,* p. 24-39. Legge, T., *The Beginning of Caprine Domestication in Soutlnvest Asia, The Origins and Spread of Agriculture in Eurasia,* p. 238-262. Leoir-Gourhan, A., *Dictionaire de préhistoire,* Paris, 1988. Manzi, G., *The Earliest Diffusion of the Genus Homo Toward Asia and Europe: a Brief Overview, Humanity from African Naissance,* p. 119-124. Marinval, P., *Arrivée des premières plantes cultivées en Europe occidentale, Les temps II,* p. 82-85.

Marinval, P., *La Carpologie, Les temps I,* p. 158-159. Maroto, J.. Ortega, D., Sacchi, D., *Le moustérien tardif des Pyrénées Méditerranéenes, Préhistoire Antropologie Méditerranéenes,* 10-11, 2003, p. 39-51.

Masset, C., *La démographie préhistorique, Les temps II,* p. 30-32. Masurel, H., *L 'élevage du mouton, Les temps IL* p. 80-81.

Meadow, R. H., *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Northwestern South Asia, The Origins and Spread of Agriculture in Eurasia,* p. 390-412. Medveskaia, I. N., *Iran: Iron Age, BAR, IS,* 126, 1982.

141

Meighat, C. W., *Molluscs as Food Remains in Archaeological Sites, Science in Archaeology,* p. 415-422. Meignen, L., *L'évaluation Buissonnante des industries selon François Bordes, Les temps 1,* p. 28-29.

Mellart, J., *Beycesultan, Ancient Anatolia,* p. 61-68. Mellart, J., *ÇatalHiïyiïk: thé 1960s Seasons, Ancient Anatolia,* p. 35-41. Mellart, J., *Hacilar: 1957-1960 Excavations, Ancient Anatolia,* p. 53-60. Microsoft Corporation, *Microsoft Encarta® Encyclopedia 2000.* Mikic, Z., *Antropological Remains from the Neolithic Sites From Serbia, The Neolithic of Serbia,* 20-23. Mohen, J.P., Eluère, C., *Les premiers métaux et sociétés, Les temps II,* p. 97-99.

Mohen, J.-P., *La révolution de radio-carbone, Les temps I,* p. 48-49. Mordant, D., *Les enceintes néolithiques, Les temps II,* p. 129-133. Neer Van, W., *Fishing Along the Prehistoric Nile, Late Prehistory,* p. 49-56. Nicolardot, J.-P., *L'habitatfortifié protohistorique, Les temps II,* p. 134-140. Nikolova, L., (cu contribuții Manzura, L, Schuster, C. F.), *The Balkans in Later Prehistory, BAR, IS,* 791, 1999. Nougier, L.-R., *Artisans et artistes, abstraction et naturalisme dans le grand atelier magdalénien d'Alliât (Ariege), Eléments de pré et protohistoire européenne, Hommages à Jaques-Pierre Millotte,* Paris, 1984, p. 233-240. Oakley, K. P., *Analytical Methods of Dating Bones, Science in Archaeology,* p. 35-45.

Oakley, K., *Man the Tool-maker,* London, 1972. Otte, M., *Le Nord-Ouest Européen, Les temps l,* p. 326-327. Otte, M., *Les plaines du Nord-Quest Européen, Les temps 1,* p. 260-261. Patou, M., *La chasse aupaléolitique, Les temps II,* p. 66-71.

Perellô E. R., Lopez, S. R., *L'art paléolithique dans la Péninsule Ibérique, Les temps J,* p. 328-331.

Perlé, C., *L'aparition du feu, Les temps II,* p. 110-112. Perlés, C., *Le premières navigations, Les temps II,* p. 102-104. Plonka, T., *The Portable Art of Mesolithic Europe,* Wroclaw, 2003. Poplin, F., *L'âge de l'homme et de la terre au temps des encyclopédistes et de Buffon, Les temps I,* p. 4-7. Powell, T. G. E., *Prehistoric Art,* London. 1966. Raimbauld, M., Commelin, D., *La poterie du site néolithique de Kobadi dans le Sahel Malien, Préhistoire Antropologie Méditerranéenes,* 10-11, 2003, p. 107-116. Renault-Miskovsky, J., *Archeo-palinologie appliquée au paléolithique at au néolithique, Les temps I,* p. 155-157.

Renfrew, C., *Archaeology. Theory, Methods and Practice,* Thames and Hudson, New York, 1991. Renfrew, C., *The Emergence of Civilisations. The Cyclades and the Aegean in the Third Millenium B.C.,* London, 1972.

Richard, N., *Le temps catastrophiste de Boucher de Perthes, Les temps I,* p. 8-9. Richard, N., *Le temps transformiste de Gabriel de Mor fillet, Les temps I,* p. 10-11. Rigaud. J.-P., *Le paléolithique supérieur de Henri Breuil, Les temps I,* p. 22-23. Rigaud, J.-P., *Le paléolithique ancien en Aquitanie, Les temps I,* p. 269-273. Rozoy, J.-G., *L'arc et la flèche, Les temps II,* p. 72-73. Rozoy, J.-G., *La société des archers évolution et régionalisation, Les temps I,* p. 342-343. Ryder, M. L., *Remains of Fishes and Other Aquatic Animals, Science in Archaeology,* p. 376-394. Sali, S. A., *The Upper Paleolithic and Mesolithic cultures of Maharashta,* Pune, India, 1989. Scarre, C., *A Survey of the French Neolithic,* în Ancient France, *Neolithic Societies and their Landscapes,* Edinburgh, 1983, C. Scarre (éd.), p. 324-343. Schild, R., *Le paléolithique final de la plaine nord-européene, Les temps 1,* p. 335-337. Schmid, E., *Cave Sediments and Prehistory, Science in Archaeology,* p. 151-166. Schuck, W., *From Lake to Well: 5,000 Years of Settlement in Wadi Shaw (Northern Sudan), Late Prehistory,* p. 421 -423. Serra-Joulin, D., *Les industries lithiques de la grotte de la Terrassen à Montmaurin (Haute-Garonne), Préhistoire Antropologie Méditerranéenes,* 10-11,2003,5-26. Smith, A.B., *The Near Eastern Connection: Early to Mid-Holocene Relations between North Africa and the Levant, Late Prehistory,* p. 69-77'. Thomas, J., *The Cultural Context of the First Use of Domesticates in Continental Central and Northwest Europe, The Origins and Spread of Agriculture in Eurasia,* p. 310-322.

Tillet, T., *La fin des temps paléolithiques dans le Bassin Tchadien nord-occidental, Late Prehistory,* 1989, 507-509. Tillier, A. M., Vandermeersch, B., *La question néanderthalienne, Les temps II,* p.22-25.

Tood, I. A., *Central Anatolian Survey, Ancient Anatolia,* p. 17-26. Tuffreau, A., *Le paléolithique inférieur de la France septentrionale, Les temps II,* p. 243-245.

Uerpmann, H.-P., *Animal Domestication-accident or Intention? The Origins and Spread of Agriculture in Eurasia,* p. 227-237. Vialou, D.. *Chronologie des styles de l'art paléolithique selon André Leroi-G our han, Les temps /,* p. 31- 35. Watkins, T., *Parnabaşi, Karaman Province: Investigating the Begginnings of Settlement in Central Anatolia, Ancient Anatolia,* p. 27-34. Wells, L. H., *Stature in Earlier Races of Mankind, Science in Archaeology,* p. 453-467.

Wells, P., *The Emergence of an Iron Age Economy,* Harvard, 1981. Wendorf, F., Close, A. E., Schild, R., *Early Domestic Cattle and Scientific Methodology, Late Prehistory,* p. 61-67. Western, A. C., *Wood and Charcoal in Archaeology, Science in Archaeology,* p. 178-187.

Willis, E. H., *Radiocarbon Dating, Science in Archaeology,* p. 45-61. Wolff, R., *Corniformes gravés du sud Marocain, Préhistoire Antropologie Méditerranéens,* 10-11, 2003, p. 167-181. Zvelebil, M., *The Agricultural Frontier and Transition to Farming in the Cir cum-Baltic, The Origins and Spread of Agriculture in Eurasia,* p. 323-345.

Sfarsitul documentului.